

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

НАЗАРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ НАЗАРОВ

УДК 81'374.4 + 811.161.2

**УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2016

Зміст

Вступ.....	9
Розділ 1. УКРАЇНСЬКИЙ ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК: ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА І ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ.....	15
1.1. Українська етимологічна лексикографія в контексті європейських словникарських традицій	15
1.1.1. Історія вивчення лексикографії.....	15
1.1.2. <i>Словник</i> : історія терміна від античності до сучасної української мови	17
1.1.3. Джерела формування словника як явища.....	20
1.1.4. «Лексикон» П. Беринди в європейському контексті.....	26
1.2. Етимологія та її джерела.....	32
1.2.1. Історія вивчення етимології як основа формування теорії етимологічних досліджень	32
1.2.2. Міфопоетичні джерела етимології	37
1.2.3. Архаїчні уявлення про етимологію	43
1.2.4. Народна етимологія як поетикальний засіб українського фольклору	46
1.2.5. Перший етимологічний словник національної мови.....	54
1.3. Індоевропейська етимологічна лексикографія XIX-XX ст.	59
1.3.1. Етимологічні словники класичних індоевропейських мов.....	59
1.3.2. Етимологічні словники в контексті розвитку славістики з кін. XIX ст. до 1970-х рр.	61
1.3.3. Контекст розвитку української етимології в СРСР	67
1.3.4. Українська лексикографія XX ст. як передумова появи ЕСУМ.....	72

1.4. Стан вивчення етимологічної лексикографії на початку ХХІ ст. .	73
1.4.1. Теоретичні питання української лексикографії.....	73
1.4.2. Етимологічний словник як синтез лексикографії та етимології.....	75
1.4.3. Дискусійні аспекти проблеми укладання етимологічних словників.....	78
Висновки до розділу 1	78
Розділ 2. НАПРЯМКИ, МЕТОДИ І МАТЕРІАЛИ,	
ГІПОТЕЗА ТА ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	83
2.1. Обґрунтування напрямків і методології дослідження	83
2.2. Обґрунтування методологічних засад і методів дослідження	86
2.3. Обґрунтування вибору матеріалів дослідження	89
2.4. Гіпотеза дослідження	90
2.5. Процедура дослідження.....	92
2.6. Проблема формалізації етимологічного дослідження	93
2.7. Методологія експерименту в етимології	101
Висновки до розділу 2.....	103
Розділ 3. УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ	
В ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ	106
3.1. Історико-етимологічні студії М.О. Максимовича.....	106
3.2. Етимологічні пошуки П.Я. Лукашевича.....	109
3.3. Етимологічні підходи О.О. Потебні й формування історичної семасіології.....	118
3.3.1 Формування історичної семасіології.....	118
3.3.2. Значення досліджень внутрішньої форми слова для етимологічних студій.....	122
3.3.3. Відображення етимологій О.О. Потебні в ЕСУМ.....	124

3.4. Принципи етимологічних досліджень А.О. Білецького	126
3.5. «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» – теоретичне підґрунтя ЕСУМ	128
3.6. Українська етимологія в діаспорі (Я.Б. Рудницький, І.І. Огієнко, В.К. Чапленко).....	133
3.7. Етимологічні дослідження А.Ю. Кримського і Л.А. Булаховського	139
3.8. Етимологічна концепція О.С. Мельничука	142
3.9. ЕСУМ: своєрідність і місце у світовій етимологічній традиції...144	
3.9.1. Лексикографічна специфіка ЕСУМ	145
3.9.2. Специфіка етимологій ЕСУМ	148
3.10. Кількісне відображення специфіки етимологізації в ЕСУМ	151
3.11. ЕСУМ у контексті сучасної української етимології	156
Висновки до розділу 3.....	161
Висновки.....	164
Додатки.....	218
Додаток 1. Досвід давньосхідної та ранньої європейської лексикографії.....	219
Додаток 2. Еволюція європейських уявлень про фонетичні зміни (від античності до XVII ст.).....	236
Додаток 3. Г. Постель і теологічні передумови зародження новочасної європейської етимології	243
Додаток 4. Філософія й етимологія в бароковій науці	249
Додаток 5. Етимологічні розвідки П.Я. Лукашевича поза межами славістики.....	253

Додаток 6. Досягнення романо-германської етимологічної лексикографії XIX-XX ст. та їх роль для подальших етимологічних праць	261
Додаток 7. Концепції слов'янських етимологічних словників другої пол. XX ст.....	263
Додаток 8. «Історико-етимологічний словник осетинської мови» В.І. Абаєва	265
Додаток 9. Зіставний аналіз лексикографічних джерел.....	267
Додаток 10. Слов'янська назва зорі у висвітленні етимологічних словників кінця XIX-XX ст.	295
Додаток 11. Специфіка сучасного дослідження етимології субстратів	299
Додаток 12. Експеримент 1: Етимологічна прозорість лексики і етимологічна компетенція мовців	302
Додаток 13. Експеримент 2: Самостійне формування респондентами пар етимологічно споріднених слів	312

Перелік умовних скорочень

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови за ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

Огієнко – Огієнко І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 томах / Іван Іванович Огієнко. – Вінніпег: Волинь, 1979–1995. – Т. 1–4.

Словник іншомовних – Словник іншомовних слів [ред. О.С. Мельничук]. – К.: Наукова думка, 1985.

ССУ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. [укл.: Д.Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977-1978. – Т. 1–2.

Уманець, Спілка – Уманець, М. Словарь російсько-український / М. Уманець, А. Спілка. – Берлін: Українське слово, 1924. – 1149 с.

Фасмер – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [перевод О.Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1–4.

Fraenkel – Fraenkel, E. Litauisches etymologisches Wörterbuch / Ernst Fraenkel. – Heidelberg: Carl Winter, 1962. – 1560 S.

Rudnyc'kyj – Rudnyc'kyj, J. B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language / Jaroslav B. Rudnyc'kyj. – Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Science-Uvan, Inc., 1962-1972. – Vol. 1–4.

SPA – Słownik pisarzy antycznych [pod red. Anny Świderkówny]. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – 488 s.

Основні поняття і терміни

Архаїчна мовна свідомість – сукупність ментальних процедур, що слугували для усвідомлення мовцями особливостей власної мови

традиційних спільнотах, члени яких є носіями ритуально-міфологічного світогляду. Характерним для АМС є уявлення про тісний зв'язок слова і позначуваного ним явища чи предмета.

Віддалена спорідненість мов – теорія про те, що всі головні мовні макросім'ї світу між собою споріднені і походять від мови-спільного предка. Спершу (в середньовіччі і до XVI ст.) ВСП була пов'язана з уявленням про походження всіх мов із давньоєврейської, пізніше була модифікована відповідно до принципів компаративізму і мовної реконструкції.

Докомпаративна етимологія – тип етимологізаційних практик, що побутував до усталення в західноєвропейській лінгвістиці принципів компаративізму (Ф. Бопп, 1816). Цей тип орієнтувався не на верифікабельність результатів зіставлення мовного матеріалу, а на їх культурне і світоглядне наповнення позв'язуваних слів (*чоловік – чолом віщий* у М.М. Максимовича).

Етимологія – галузь мовознавства, що вивчає в діахронному зрізі еволюцію зовнішньої та внутрішньої форми слова та їх кореляцію між собою і з позамовною дійсністю, історичну змінність словникового складу мови ([271; Мельничук 1990]).

Панкомпаративізм – тенденція в *протонауковій лінгвістиці* до порівняння лексичного матеріалу мов із різних мовних сімей, виокремлених набагато пізніше. Через брак методологічних засад зазнала критики, хоча була попередником теорії *віддаленої спорідненості мов*.

Протонаукова лексикографія – практики укладання словників від найдавніших часів до кінця XVIII ст., які відображали не лише філологічні знання, а також і уявлення про суспільну організацію і ієрархію світобудови.

Протонаукова лінгвістика – сукупність філологічних занять від V ст. до н.е. до кінця XVIII ст. н.е., що полягали в спробі осмислення мовного матеріалу з точки зору синтетичного підходу, який поєднував у собі традиційні погляди на світ і зародки філософії.

Словник – довідкове зібрання у вигляді книги слів, а також інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову (мовні, або лінгвістичні, філологічні, словники) або про поняття та предмети, що ними позначаються (енциклопедичні словники) [Тараненко 2004, с. 611].

Словник етимологічний – лексикографічна праця, у якій зібрано інформацію про етимологію слів певної мови чи групи споріднених мов.

Вступ

Актуальність дослідження зумовлена потребою створення комплексного підходу до укладання етимологічних словників, який би спирався на дослідження історичних передумов, закономірностей та культурно зумовлених чинників розвитку української етимології та етимологічної лексикографії. Історія укладання етимологічних словників у Європі не була належною мірою осмислена в лінгвістиці, зокрема в українській, механізми розвитку цієї галузі не були простежені. До XVII ст. етимологічні дослідження існували окремо від лексикографічних практик, узаємодія двох сфер лінгвістики на ранніх етапах розвитку обмежена невеликими лексичними списками («Етимології» Ісидора Севільського, кн. 11) або спорадичними міркуваннями щодо походження слова (у візантійських словниках Гесихія чи «Суда»); okazionalними є етимологічні спостереження Л. Зизанія і П. Беринди. Це спричинило необхідність вивчення самостійного розвитку лексикографії та етимології до поєднання обох традицій в етимологічних словниках. В.М. Топоров відзначав недостатню теоретичну обґрунтованість процедур етимологізації, тоді як теорія може базуватися тільки на вивченні розвитку дисципліни. Отже, постає проблема вироблення теоретичних засад етимологічних досліджень як чітко окресленої галузі мовознавства, що відмінна від порівняльно-історичного методу.

Попри двовікову історію етимологічної науки на основі порівняльно-історичного методу, досі є невирішені проблеми теоретико-методологічного плану, пов'язані з процедурами історичного дослідження лексичного складу мови та його опрацювання в етимологічних словниках. Наявна потреба оцінити факти історії етимологічної науки в українській та інших європейських наукових традиціях з погляду міждисциплінарного підходу, який би в межах концепції С.В. Семчинського про єдність

внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку спирався на залучення, поряд із лінгвістичними, свідчень суміжних галузей наук, що уможливорює теоретичні та методологічні узагальнення, необхідні для подальшого розвитку етимології.

Лінгвокультурологічне та етнолінгвістичне дослідження лексики здійснюють в українському мовознавстві Р.В. Болдирєв, І.О. Голубовська, В.П. Мусієнко, Т.В. Радзівська, Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Г.М. Яворська та ін., у зарубіжному мовознавстві Є. Бартмінський, А. Вежбицька, О.С. Кубрякова, Б.О. Серебренников, Ю.С. Степанов та ін. Проблеми лексикографічного опрацювання етнокультурно навантаженої лексики розробляють Л.П. Дядечко, В.В. Жайворонок, Н.В. Слухай, Л.І. Шевченко та їхні наукові школи. Становлення української етимологічної лексикографії слід розглядати в контексті інтелектуалізації мови (Л.І. Шевченко), розвитку наукового стилю (В.В. Німчук, Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко).

Теорію етимології та практику лексикографії розглядали М.О. Максимович, П.Я. Лукашевич, О.О. Потебня, Б.Д. Грінченко, Є.К. Тимченко, М.Я. Калинович, А.О. Білецький, Ю.О. Жлуктенко, Я.Б. Рудницький, Л.А. Булаховський, А.А. Москаленко, П.Й. Горецький, Л.Л. Гумецька, О.С. Мельничук, О.Б. Ткаченко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, Г.П. Півторак, Л.С. Паламарчук, Р.В. Болдирєв, С.М. Лучканин, В.В. Левицький, Т.О. Черниш, І.З. Бурковський, С.В. Борщевський та ін.; в інших слов'янських країнах – Ф. Міклошич, О.Х. Востоков, О.Г. Преображенський, С. Младенов, В.І. Абаєв, Б.О. Ларін, В. Махек, М.М. Шанський, О.М. Трубачов, В'яч.Вс. Іванов, В.М. Топоров, Вал.Вас. Іванов. Засади загальноєвропейської етимологічної традиції заклали Платон, Аристотель, Ісидор Севільський, Августин Блаженний, С. Скіннер, Г.В. Лейбніц, Ф. Бопп, Р. Раск, В. та Я. Грімми, А. Шлейхер (Шляйхер), Г. Штейнталь (Штайнталь), О. Діц, Х. Педерсен, А. Тромбетті, Ф. де Соссюр, А. Мейє, Е. Бенвеніст, Х. Касарес, В. Пізані, М. Фасмер, П. Шантрєн,

Я. Малкіл, Ж. Фонтен, Дж. Консидайн, Я. Хемінг та Джін Пен. Польську етимологічну лексикографію дослідив С.В. Борщевський. Етимологію українських орієнталізмів вивчали В.В. Лобода, О.С. Стрижак, Г.І. Халимоненко, К.М. Тищенко та ін.

Мета дослідження – обґрунтувати основні процедури етимологізації української лексики, показати їх еволюцію та взаємодію з іншими галузями знання. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) обґрунтувати можливість створення диференційованого інструментарію етимологізації, зорієнтованого на гетерогенність лексики української мови за походженням;

2) визначити витоки етимологічної рефлексії над мовою;

3) обґрунтувати необхідність критичного розгляду і залучення в науковий обіг етимологічних досліджень, виконаних в інших наукових парадигмах;

4) розробити періодизацію розвитку етимологічної думки, у межах якої локалізувати сучасний стан української етимології та перспективи її подальшого розвитку;

5) дослідити витоки української наукової етимології в порівнянні з фольклорною та теологічно зорієнтованою;

6) з'ясувати, які суспільні та культурні функції виконує етимологічний словник у сучасній Україні;

7) проаналізувати зв'язок етимології з лексикографією й іншими суміжними науками мовознавчого та загальногуманітарного циклу;

8) вивчити специфіку української етимологічної школи та ЕСУМ як найвищого досягнення української та загальнослов'янської етимологічної лексикографії в європейському лінгвістичному контексті;

9) розробити рекомендації щодо розширення комплексного підходу до етимологізації української лексики та формалізації етимологічних процедур.

Об'єктом дослідження є історія та тенденції розвитку української традиції етимологічної лексикографії.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади етимологічного аналізу слова в діяхронії та специфіка української етимологічної лексикографії в загальноєвропейському лінгвістичному та історико-культурному контексті.

Використано комплекс **методів**, розроблений для реалізації мети й завдань роботи. Застосовані методи включають загальнонаукові (індукції, дедукції, класифікації та систематизації, використані для встановлення кореляції між засадами етимологічних та лексикографічних праць і епістемологічними особливостями культурно-історичної парадигми) і спеціальні лінгвістичні – описовий (при доборі й систематизації формальних та методологічних процедур, використаних в аналізованих пам'ятках), зіставно-типологічний (при вивченні формальних та семантичних процедур етимологізації), порівняльно-історичний (в інтерпретації етимологій донаукового й наукового періодів). Міждисциплінарність уможливлена застосуванням розробленої в теоретичній думці XIX–XX ст. філософської герменевтики та ритуально-міфологічного підходу до мови (М. Гайдеггер, Г. Гадамер, В.М. Топоров, Н.В. Слухай та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше детально розглянута кореляція між принципами етимологічних та лексикографічних праць, синтез цих принципів в укладанні етимологічних словників; проаналізовані чинники формування процедур етимологічних досліджень у діяхронічному зрізі та їхня культурна мотивація на синхронічному рівні; запропоновано гіпотетичні вирішення деяких практичних проблем української етимології.

Теоретичне значення праці полягає в тому, що в ній уперше на широкому матеріалі лексикографічних та етимологічних праць здійснена спроба алгоритмізації етимологічного дослідження і розроблено синтетичні

методи, що базуються на різноаспектних та міждисциплінарних підходах до мовних явищ.

Практична цінність дослідження визначена тим, що його результати можуть бути використані як при етимологізації окремих слів і груп лексики, так і в укладанні галузевих чи повних етимологічних словників української та інших слов'янських мов, а також у викладанні курсів української мови (лексикологія та лексикографія), історії українського мовознавства, історії української мови, історичної граматики української мови, вступу до мовознавства, загального мовознавства, етимології тощо.

Матеріалом дослідження є етимологічні словники (П.Я. Лукашевича – протолінгвістичний підхід; Я.Б. Рудницького, І.І. Огієнка; ЕСУМ за ред. О.С. Мельничука тощо) та етимологічні студії (М.О. Максимовича, О.О. Потебні, А.Ю. Кримського, Л.А. Булаховського, А.О. Білецького та ін.) української мови XIX–XX століть у зіставленні з етимологічною лексикографією інших слов'янських та індоєвропейських мов і протолінгвістичними лексикографічними та етимологічними працями III ст. до н. е. – XVIII ст. н. е.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах загальної наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Актуальні проблеми філології (02БФ044–01)».

Особистий внесок здобувача: усі результати одержано дисертантом самостійно.

Апробація роботи здійснена на 12-ти міжнародних і 3-х всеукраїнських наукових конференціях: 21-й, 22-й, 23-й та 24-й міжнародних конференціях «Мова і культура» ім. проф. С. Бураго (2012–2015), конференції професорсько-викладацького складу за участю молодих учених Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2014), Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів»

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра» (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2013), міжнародній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби» (Центр пам'яткознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 2014, 2015, 2016), міжнародній науковій конференції «В. Ягич і проблеми славістики» (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2013), VIII Потебнянських читаннях (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2015), Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Л. Булаховського (2015, 2016).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднені в 44 публікаціях загальним обсягом понад 26 д.а., серед яких 7 у фахових виданнях, 11 закордонних (США, Франція, Бельгія, Італія, Болгарія, Греція), 2 окремих видань, 24 інших.

Структура й обсяг дисертації. Праця складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, 13 додатків та списку літератури на 481 позицію. Основний зміст дисертаційного дослідження викладений на 170 с., загальний обсяг 314 с.

Розділ 1

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК: ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА І ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ

У розділі досліджені головні проблеми вивчення етимологічної лексикографії на сучасному етапі, визначені магістральні напрямки дослідження етимології та лексикографії як головних векторів, що результували в появі етимологічного словника як явища не лише лінгвістичного, а й загальнокультурного. Також розглянуто історію терміна для позначення словника від античної філології, з якої бере витоки філологія новочасної Європи. Досліджено семантичні зсуви сьогодні вже усталених термінів за умов термінологічної нестійкості, що була характерна для пізньоантичної і ренесансної філології.

1.1. Українська етимологічна лексикографія в контексті європейських словникарських традицій

1.1.1. Історія вивчення лексикографії

Еволюції європейських лінгвістичних уявлень присвячено багато наукових розвідок, так само як і історії європейської лексикографії [340; 107; 73; 123; 374]. Проте існують сфери розвитку лінгвістичної думки, які ще не зазнали належного аналізу. Серед них і історія укладання етимологічних словників у Європі, зокрема в Україні. Ця галузь лексикографії не була достатньо висвітлена в історичному зрізі. Нині, коли значний масив філологічних праць XVI-XVIII ст. став доступний у мережі Інтернет, настав час розглянути фундаментальні етимологічні дослідження, здійснені в

Україні у XX ст., у контексті розвитку європейської філології від часів античності.

Варто звернути увагу на те, що протягом тривалого часу етимологічні дослідження існували окремо від лексикографічних практик, узаємодія двох сфер лінгвістики на її ранніх етапах розвитку обмежувалася лише порівняно невеликими лексичними списками (як ув 11-й книзі «Етимологій» Ісидора Севільського [398; 399]) або ж принагідними зауваженнями щодо походження слова (як у візантійських словниках малозрозумілої лексики Гесихія [393] чи у словнику «Суда» [464; 465]). Тому ми вважаємо за необхідне показати шлях розвитку обох лінгвістичних практик на етапі, який передував їхньому перетині, що знаменувався появою перших **етимологічних словників**.

Обидві тенденції – і лексикографічна, і етимологічна – мають у європейській традиції доволі давню самостійну історію, їхні витoki сягають іще часів античності. Перший словник на теренах античної ойкумени був створений бл. III ст. до н.е. александрійським філологом Арістофаном із Візантію і до наших днів не зберігся, як і решта елліністичних словників. Проте мати уявлення про їхню суть дозволяють візантійські словники Гесихія (V ст.), патріарха Фотія (IX ст.) та «Суда» (X ст.). Із аналізу пам'яток помітно, що етимологічні студії мали в них місце лише як одна із тенденцій, а не як оформлена самостійна галузь філологічного знання (про синкретизм візантійських словників див. [469, S. 2432–2482]).

Візантійську лексикографію активно засвоювали в епоху ренесансу, наприклад, словник «Суда» був виданий у Мілані наприкінці XV ст. [464], а 1549 р. в Венеції з'явився «Етимологікон грецької мови». Етимологічним цей словник не був, а за типом лексики цілком збігався з «Судою» та йому подібними словниками: пояснював діалектизми, біблеїзми, маловживані слова.

У середині XVI ст. з'являється нове явище в лексикографії – багатомовні словники. До початку XVII ст. вже виходили словники, у яких зіставляли лексику більш як десяти мов. Саме таке зіставлення і дало поштовх етимологічним дослідженням. Іншим поштовхом були взагалі багатомовні видання, які були виразником прагнень ренесансних філологів – у різноманітті перекладів (ніби часткових утілень єдиного смислу) знайти надтекстову єдність змісту. Протягом XVI ст. було здійснено два монументальні видання **поліглот**¹ – багатомовних видань Біблії. Перше з них, комплутенське, побачило світ на початку XVI ст. [426]. Іншим виданням була створена видавцем Х. Плантеном 5-томна (плюс три томи філологічного апарату) «*Biblia Regia*» («Королівська Біблія»), видана в Антверпені в 1570-х рр. [359]. Саме філологічний апарат, уміщений у трьох останніх томах, і наштовхнув П. Беринду на думку про створення свого «Лексикону» [25, с. 243].

1.1.2. Словник: історія терміна від античності до сучасної української мови

Давньогрецьк. *ὀνομαστικός*, як свідчить греко-англійський словник Г. Дж. Ліддела і Р. Скотта, мало кілька значень: 1. Вправний у називанні; 2. Називний відмінок; 3. Словник (*vocabulary*), укладений за тематичним принципом, а не алфавітним, як *λεξικόν* (наприклад, як праця Юлія Поллукса) [415, р. 1057].

Отже, власне те значення, що нас цікавить передовсім, є метафоричним і вторинним щодо первісного значення, яке можна сформулювати як „називач”. Другим важливим спостереженням є те, що Г. Дж. Ліддел і Р. Скотт не фіксують *λεξικόν* у значенні „словник”. Отже,

---

¹ Тут слово *поліглота* вжите в значенні «багатомовне видання тексту Біблії» (напр., «Комплутенська поліглота», «Поліглота Плантена» тощо).

можна припустити, що таке слововживання закріпилося у посткласичну епоху (вважають, що термін *лексикон* навіть у V ст. не набув сталого вжитку [73, с. 138]).

Ὀνομαστικόν в епоху пізньої античності позначав як словники зі змішаним реєстром, так і словники лише власних назв. Але в добу Відродження за терміном закріпилося вживання лише щодо другої категорії, відповідно до семантики грецьких слів *ὄνομα* «ім'я» (від і.-є. *otomno, [388 Bd. 2, S. 396]) і *λέξις* «слово» (від *λέγω* «збираю; говорю» [388 Bd. 2, S. 94-96]).

Класична латина первісно не мала свого терміна на позначення словника, користуючись запозиченнями з грецької. Так, монументальний словник класичної латини А. Калепіно [365] навіть не фіксує слова *dictionary*, хоча навіть назва його – саме „*Dictionarium undecim linguarum*”. Отже, лексему оцінювали як чужорідну для класичної латини. Навіть слово *dico* набуло значення «кажу» лише в пізній час, воно втратило релігійні підтексти (споріднене з грецьким *δείκνυμι* «вказую» і *δίκη* «правосуддя» [424, р. 307–310]). Найдавніший латинський словник Секста Помпея Феста (II ст. н.е.) називався просто «*De verborum significatu*», тобто „Про значення слів” [SPA, s. 381].

Цю думку potwierджує польсько-латино-грецький словник Г. Кнапського [371, р. 1068], де до латинського перекладу слова *słownik* читаємо таке пояснення:

«*Dictionarium* слово недавнє й менш латинське, але інакше навряд (латиною скажеш), хіба що можеш сказати *Vocabularium*.

Nomenclator, ч.р. вживане багатьма вченими, перенесене з людини на книгу, як (багатьох) інших книг заголовки за звичаєм греків і латинян

Lexicon грецькою мовою (те ж, що й) *onomasticum*».

(«*Dictionarium vox recentiorum parum Latina, et altera minus, aut minime Latina Vocabularium dices potius.*

Lexicon onomasticum Graeca voce.

Nomenclator m. a multis eruditus usurpatur, ab homine ad librum translata, ut aliorum librorum inscriptiones apud Graecos et Latinos.)

Треба зазначити, що *nomenclator* є калькою з грецького *ὀνομαστικόν*, адже означає того, „хто напам’ять може назвати всіх поіменно” [365, р. 997] (ці слова є й етимологічно спорідненими в межах індоєвропейських мов [424, р. 788] і мають спільного предка в ностратичній прамові – *LVMNV [461]). До того ж, А. Калепіно не фіксує жодного вживання *vocabularium* у класичних авторів. Так само не фіксують ні згадане, ані інші лексеми на позначення словника спеціальні лексикони середньовічної латини (див. [430]).

Іншим терміном на позначення словника була грецька лексема *θησαυρός* (запозичена в латину у формі *thesaurus*). Первісно вона означала „скарбниця при храмі” [415, р. 677]. Метафорично словом *thesaurus* почали назвати монументальні словники – так, греко-латинський словник Анрі Стефануса (Естьєнна) називався „*Thesaurus graecae linguae*” [463].

Українська назва словника є відбиттям зовнішніх культурних зв’язків носіїв мови.

Перші зразки лексикографічної практики східнослов’янських народів називалися *азбуковниками*, проте розвиток лексикографії в XVII ст. передбачав рецепцію зовнішніх набутоків у цій сфері. Відповідно візантійський та західноєвропейський вектори втілилися в альтернативних назвах словника у П. Беринди: *лексикон* і *дікціонар*. Проте через сильніший вплив візантійської традиції перевага була надана першому, і саме *лексикон* був винесений на титульний аркуш. Традиція називати словник *лексиконом* існувала протягом усього XVII ст. (саме так названі праці Є. Славинецького [255, с. 218, 253]).

У XIX – на поч. XX ст. в українській науці закріпилася назва *словарь* (див. [89; 102]).

Тільки від 1920-х рр. нормативним стає назва *словник*. Проте і *словник*, і *словар* належать до одного гнізда спільнокореневих лексем із коренем *слов*².

Отож, грецькі, латинські та українські назви словника мають однакову семантичну мотивацію й походять від коренів на позначення процесу мовлення/називання, що вказує не лише на тісніший зв'язок усного слова з письмовим у часи, коли з'явилися перші словники, а й дозволяє розгляди словник у широкому контексті мовних практик, а не лише в колі старовинних лінгвістичних досліджень.

1.1.3 Джерела формування словника як явища

Вище з'ясовано, що словник як явище почав оформлюватися у грекомовному контексті в часи пізньої античності. Тому якщо до наших днів не дійшли словники часів класики, це може бути спричинено не лише їх утратою, а й тим, що вони просто не існували на той час як самодостатній тип текстів. Отже, вважатимемо, що енциклопедичні твори еллінізму, які за суттю подібні до словників і які збереглися до наших днів, є стадійно новим явищем для грецької філології й культури. Першим словником вважають „Λέξεις” Арістофана з Візантію (III-II ст. до н.е.). Ми не маємо змоги зважати на нього в нашому аналізі, бо він не зберігся до наших днів (SPA, 92-93). Проте достатньо повно дійшли до наших днів словник Гесихія, патріарха Фотія і «Суда».

Щодо перших латинських словників, то, як свідчить відсутність специфічного латинського терміна на позначення словника аж до часів

² Корінь споріднений із грецьким *κλέος* «слава», давньоірландським *clu* «слава» [ЕСУМ т. 6, с. 306], а врешті виводиться від ностратичного * *iwIV* «чути, вухо» [Starling].

раннього Ренесансу, процес укладання словників активізувався в латинимовному середовищі дещо пізніше.

Для розуміння передісторії словника як явища не лише лінгвістичного, але й загальнокультурного, звернемося до низки елліністичних текстів. Зважаючи на те, що форма побутування наукового розмислу в ті часи кардинально різнилася від новочасного, ми маємо брати до уваги тексти різноманітного характеру. Вони важливі для нас лише як утілення загальнокультурних тенденцій, які з часом результували у формі словника. Звісно, ці тенденції сучасники не осмислювали як підґрунтя для словника, а в історичному дослідженні „значення попереднього установлюється лише наступним” [93, с. 192].

Такими тенденціями ми вважаємо:

а) популярність компендіумів і творів енциклопедичного характеру; рубрикація текстів;

б) поява (чи актуалізація) алфавітного принципу побудови текстів.

Пізніше спостерігалось злиття цих тенденцій.

Ці розрізнені тенденції втілилися в низці текстів елліністичної епохи, ще не оформившись в окреме явище лінгвістичної дійсності. Порівнюючи елліністичні праці різного часу (I-V ст. н.е.), ми зважаємо на те, що вони виникли і функціонували в одному лінгвістичному середовищі, об'єднувальним чинником було койне. Але факт, що тексти належать до пізнішого часу, не завжди передбачає те, що лексиконні тенденції виражені в ньому повніше, у чому пересвідчимося далі.

Енциклопедичні твори – одне з джерел формування словника як явища. Першою тенденцією є поява творів енциклопедичного характеру, широта охоплення матеріалу в яких була невідома для попередніх часів. Яскравим прикладом тут може слугувати величезна компілятивна праця „Дейпнософісти” („Мудреці за вечерю”) [352], яка належить Атенею (III ст.). Виклад матеріалу зовсім не систематизований. 15 збережених до

наших днів книг (із 30) присвячені довільному нанизуванню антикварних фактів, важливу роль поміж яких відіграють філологічні довідки про **історію слів**, про стилістичні відтінки певних лексем. Але в первинному вигляді (без зведених алфавітних покажчиків) компілятивний твір такого великого обсягу не мав жодної практичної цінності. Навпаки, він слугував для вченого дозвілля, і керувала Атенеем лише одна інтенція – задоволення від збирання філологічних, історичних, кулінарних (sic!) та інших фактів. За жанром це радше великий енциклопедично-компендіумний твір із художнім обрамленням, у якому відчутне наслідування „Бенкету” Платона. Про невизначеність його місця в жанровій системі античності вказав іще в часи ренесансу Н. де Комес, перекладач „Дейгнософістів” латинською мовою: „Було б надзвичайно сумнівним зараховувати Атенея до філологічних авторів, а радше – або до війська істориків, або до гурту філософів” [351, р. VI].

З’являються й перші суто філологічні праці, декларовані укладачами як словники. До таких належить, зокрема, „Ономастикон” Юлія Поллукса (2 пол. II ст.). Він складається з 10 книг, кожна з яких присвячена певній галузі тодішнього знання (наприклад, 4-а книга є важливим джерелом з історії грецького театру й музики).

Примітно, що один із небагатьох відомих словників, які мають алфавітний принцип організації реєстру, належить середовищу раннього християнства. Маємо на увазі „Ономастикон” Євсевія з Кесарії (бл. 265 – 340), у якому зібрані і пояснені антропоніми й топоніми Біблії.

Алфавітний принцип організації несловникарських текстів – іще одна передумова виникнення словника. Причини появи алфавітного принципу організації тексту ми поділяємо на два класи. Причини першого класу можна вивести зі зручності для читача, а другого – зі світоглядно-філософського підґрунтя укладачів. На нашу думку, другий комплекс має більшу вартість для розуміння явища алфавітності.

У часи еллінізму алфавітний принцип організації тексту застосовували в текстах з різноманітних галузей знання. Візантійський словник «Суда», який докладніше розглянемо нижче, згадує про твори, написані „в алфавітному порядку” (*κατά στοιχείου*) 20 разів, і лише в трьох випадках згадані праці можна класифікувати як суто лексикографічні, у 10 випадках бачимо риторичні посібники чи довідники у формі словників, решта – твори нефілологічного характеру (напр., кулінарна книга)³.

До причин, що викликані пристосуванням побудови тексту для зручності читача, можна віднести те, що грецькі літери водночас позначали числа. Тому як стала послідовність вони вже могли слугувати координатами у великих текстах, де їхні літерні й арифметичні значення перепліталися, як, наприклад, у поемах Гомера, кожна з пісень у яких в епоху еллінізму була названа літерою грецького алфавіту.

Про чинники, які неможливо вивести зі зручності для використання читача, свідчать деякі поетичні тексти з „Палатинської антології” [467], укладеної анонімним візантійським компілятором. До поетичних текстів дозволяє звернутися той принцип герменевичного аналізу, що не лише подеколи, а „завжди смисл тексту перевищує авторське розуміння” [93, с. 276]. Тому тенденція, утілена в поетичному тексті, слугуватиме для нас утіленням певного світоглядного орієнтиру того часу.

Серед багатьох творів (які тоді класифікували як „епіграми”) є два дуже важливих для нашого дослідження. Це анонімні гімни до Аполлона й Вакха [467 v. 3, р. 288-293], які цілком укладаються в канон давньогрецьких культових гімнів і є розгорнутими переліками атрибутів божества. Але організовані вони не за тематичним принципом, а – що досить дивно для такого жанру – в алфавітному порядку. Таким чином ламається звичне групування атрибутів божества (за місцями поклоніння, за святами). Ці гімни

³ У підрахунках нам допомогла електронна версія „Суди” з англійським перекладом, доступна в онлайн-режимі: <http://www.stoa.org/sol>

є явищем пізньоантичним і не вкладаються в класичні античні парадигми. Навпаки, типологічно вони близькі до алфавітних псалмів „Псалтиря” чи „Плачу Єремії”, де кожен вірш починається з літери давньоєврейського алфавіту⁴. Первинно такі гімни-переліки імен божества мали на меті виповнити суть божества, виразити її повністю і залучити до безпосередньої участі в ритуалі [308, с. 32].

Із приходом християнства ця тенденція не зникає, а модифікується й ускладнюється. Не досліджуватимемо вчення про таємні імена Бога, промовляння яких заборонялося. Звернімося до корпусу Ареопагітик, авторство яких грузинський дослідник Ш. Нуцубідзе переконливо приписує Петрові Іверу (V-VI ст.) [257]. У складі корпусу є трактат „Про божественні імена” [96], у якому прокоментовано й перераховано імена, присвоєні християнському Богові. Організований твір не за алфавітним порядком, але принцип побудови тексту дуже подібний до того, що був у згаданих античних гімнах: усі атрибути Божества тільки відсилають читача до єдиного центру, абсолюту.

Водночас зі зростанням впливу корпусу Ареопагітик на всі сфери інтелектуального життя Візантії (VII ст.), з боку церкви офіційного визнання набуває ще один важливий для нас текст – «Апокаліпсис» або «Одкровення» Іоанна Богослова. Адже саме там міститься середохресний для розуміння візантійського словника вірш „Я є альфа і омега” (Апокаліпсис 1:8).

З цього погляду словник для візантійського книжника-християнина теж міг бути осмислений як довжелезна низка атрибутів Бога, адже видимий світ і світ ідей – це лише реалізація Його творчої сили. Християнська свідомість апріорі визнає єдиний центр тяжіння усього суцього, яке постає лише як атрибут Бога. І в цих координатах словник постає не просто

⁴ Кожна літера мала символічне значення, про які пише в передмові до свого перекладу „Плачу” Франциск Скорина: „Потреба есть ведати иже сия книжка замыкает в себе шесть азбук еврейских. ... Первое слово (літера – Н.Н.) называется Алеф, еже поруски сказується Наука” [138].

лінгвістичною працею, а теологічним виповненням суті Божества, як величезний перелік явищ світу, які є втіленням творчості Бога. Якщо „словник – це весь світ в алфавітному порядку” [334, с. 153], то алфавітний порядок лише підкреслює впорядкованість усесвіту під дією Божої благодаті, на противагу первісному хаосу. Словник як світ від „альфи до омеги” і є лінгвістичною еманациєю Бога.

Отже, для того, щоб з’явився словник у сьогоdnішньому розумінні, потрібно було, щоб два вектори, які виявилися в елліністичній культурі (тенденції енциклопедичності і алфавітності), зустрілися і створили нове явище.

Коли і де саме це сталося, сказати неможливо, указавши на перший справжній словник. Але можна вважати ясным, що великомасштабний алфавітно організований словник із чіткою структурою – явище суто пізньоантичне, яке змогло остаточно оформитися лише у християнстві.

1.1.4. «Лексикон» П. Беринди в європейському контексті

Двадцять років XVII ст. були знаковими для лексикографії народів, що входили до складу Речі Посполитої. Не можна не зважити на відчутну синхронність виходу у світ таких словників:

а) K. Szyrwid. *Dictionarium trium linguarum*. Vilnae, 1629 («Словник трьох мов» – польсько-латино-литовський).

б) G. Snaenius. *Thesaurus polono-latino-graecum*. Cracoviae, 1621 і пізніші перевидання («Тезаурус польсько-латинсько-грецький»);

в) Памво Беринда⁵. *Лексикон славенороскїй и имен толкванїє*. Київ, 1627.

Словник литовської мови К. Ширвіда став класичним і перевидаваним аж до 1713 р. Мав він суто шкільні завдання, тому прикладів із класиків у ньому немає. Словник Г. Кнапіуса (Кнапського) мав численні приклади з класиків, але всі вони були запозичені зі словника А. Калепіно (для латини) і А. Стефануса, інакше Естьянна (для грецької мови). Про це пише лексикограф у передмові до словника, і в цьому ми переконалися, зіставивши латинські приклади до кількох статей з обох словників (Й. Кнапського і А. Калепіно).

Отже, словники Г. Кнапіуса і К. Ширвіда значною мірою були наближені до ренесансних словників Західної Європи, головню в орієнтуванні укладачів на класичну давнину: національні мови співвіднесені з давніми, у випадку К. Ширвіда – ще й із мовою метрополії).

---

⁵ «Лексис» Л. Зизанія ми не розглядаємо детально, бо для нас більше важить словник П. Беринди як перша *монументальна* лексикографічна праця на землях слов'ян, яка була підсумком попередніх поколінь і яка може бути сумірною розглянутим раніше західноєвропейським словникам. Варто зважити й на те, що майже весь матеріал попередника П. Беринда ретельно використав у своєму словнику.

На їхньому тлі рельєфніше проступає **своєрідність** «Лексикону» П. Беринди⁶. Адже латинські і грецькі відповідники лексикограф подає лише зрідка, часто навіть кириличною графікою. А приклади в його словнику – лише зі Святого письма.

У передмові до «Лексикону» автор так визначає головну мету своєї праці: церковнослов'янська мова «трудности теж слов до вырозуміня многї в собі маєт, зачим и самая російская многим власним сынам своим в огиду приходит» [25, с. 3].

Отже, бачимо «герменевтичну ситуацію», подібну до часів укладання словника «Суда», коли читач священних текстів християнства потребував пояснень незрозумілих слів і лексикограф відповідав на його запити. Подібної ситуації зазнавало багато християнізованих народів Європи. Так, найдавнішими грузинськими словниками були: словник незрозумілих слів із Псалтиря, укладений в XI ст., а також переклад 1210 р. із грецької словника власних імен Кирила Александрійського [329, с. 258].

Важливо звернути увагу, що хоча типологічно «Лексикон» близький до словника «Суда», словника середньовічного, джерельно він почасти базується на суто ренесансному виданні – лінгвістичному апараті до «Biblia Regia», про що свідчить сам П. Беринда у післямові до словника: «Перебуваючи колись, любомудрий читачу, у домі благочестивого пана Ф. Балабана, мужа мудрості, книг божественних і їх знавців покровителя, бачив, що в його бібліотеці було багато книг, і (серед них) Біблію святу мовами (єврейською, халдейською, еллінською, латинською і сирійський Новий Завіт)» [25, с. 243].

---

⁶ Наукове значення словника П. Беринди зберігається і нині, і в ЕСУМ на нього покликаються сучасні дослідники, наводячи походження власних імен людей грецького, латинського та давньоєврейського походження: *Август* (ЕСУМ 1, с. 41), *Авксентій* (ЕСУМ 1, с. 41), *Аврам* (ЕСУМ 1, с. 42), *Агафоник* (ЕСУМ 1, с. 45), *Давид* (ЕСУМ 2, с. 8), *Євдокія* (ЕСУМ 3, с. 176), *Феоктист* (ЕСУМ 6, с. 88) тощо. Також деякі статті ЕСУМ відображають словник П. Беринди як одне з найдавніших джерел фіксації лексики української мови.

Поглянемо на будову статті у «Лексиконі» на прикладі гасла *мысль*. Памво розрізняє три значення цього слова, які вважає настільки віддаленими, що кожне розглядає в окремій статті. Розглянемо третю статтю.

ШЫСЛЬ: ПОМЫШЛЕНЕ, ПОДОБАНЬЕ.
 ЯКО НАПРИКЛАД: К МЫСЛИ КОМУ
 УЧИНИТИ ЦЮ, МАЕТ ВІДАТИ, ЦЮ СЯ
 ПАНУ ПОДОБАЕТЬ, І ЦЮ
 ЕМУ СМАКУЕТЬ. ПОМЫШЛЕНІЕ,
 ПРЕДСАВЗАНЕ МЫСЛНОЕ, УМЫСЛУ
 ПРИЛОЖЕНЕ ДО ГАКОН РІЧН. РОЗ-
 МОВА, МОБА, РАХОВАНЬЕ. БАЧЕНЕ,
 ЗАМКНЕНЕ, ПАМАТАНЕНЕ. ЄВР: А. БІ.
 ЗРІНЕНЕ: РОЗМЫШЛАНЕ НАБОЖНОЕ,
 РЕЧ, АБО МОЛИТВА РОЗУМОВА.

Визначення

Мисль: помишлене, подобанье.
 Яко наприклад: к мислі кому
 учинити що, маєт відати, що ся
 пану подобает і що ему смакует.
 Помишленіє,   предсявзяте
 мисльное, умислу приложіне до
 якої речі. Розмова, мова,
 рахованье. Баченє, замкненє,
 памятанє.   (Приклад із
 Біблії) Послання до Євреїв, 4: 12.
 Зріне: розмишляне   набожноє,
 реч, або молитва розумова.

«Лексикон» як явище культурне проступає в усій повноті лише на тлі епохи бароко, поза контекстом якої він не прочитується адекватно. Адже в літературі бароко часто натрапляємо на образи алфавіту, букваря чи словника як упорядкованого всесвіту. Приміром, твір св. Димитрія Туптала «Алфавіт духовний» [327] чи «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» Г.С. Сковороди [302]. Як відомо, у філософії Г.С. Сковороди середохресним є вчення про «сродну працю», коли кожен займає своє місце. І світ, який би був побудований за таким принципом, безсумнівно, нагадував би словник. Адже словники організовано «в алфавітному порядку» (лат. *alphabetice ordine*), а лат. *ordo* – це і є «розподіл і розміщення кожної речі на своє (відповідне) місце» [365, р. 1050].

Можемо підсумувати, що типологічно «Лексикон» близький до «Суди», адже його поява викликана потребою читача у розумінні священних текстів, яка утруднювалася мовним бар'єром.

Але «Суда» все ж був синтезом античної і християнської вченості. А «Лексикон» мав суто християнське спрямування, точніше – суто православне. Його вписаність у контекст «кафолічної грецької віри» підкреслена навіть тим, що укладач із трьох синонімічних на той час лексем на позначення словника (*лексикон, дікціонар, речник*) вибрав перший відповідник – грецький.

«Лексикон», як і розглянуті раніше слоніки, мав освітню функцію. За тією істотною відмінністю, що Г. Кнапіус, А. Калепіно, Й. Скапула й А. ЕСТЬЕНН мали на меті ввести читача у світ класичної античності. Античністю Беринди було східне православне християнство, тому й сакральна мова для нього була одна – старослов'янська, згодом церковнослов'янська.

Таким чином, слід указати на **значення ранніх етапів розвитку лексикографії** для сучасної лінгвістики та етимології.

Розглянувши коротко вершинні досягнення європейської лексикографії середньовіччя, ренесансу й українського бароко, ми можемо зробити такі висновки.

Словник з'явився як реакція на запити культурного середовища, чия література досягла певного етапу розвитку. Його можна приблизно співвіднести із часом усталенням традиціоналістського способу письма, яке спершу маніфестується в інших галузях письменства в остаточному оформленні канонічного складу текстів, які набувають (і суто літературно, і лінгвістично) статусу цілковито взірцевої «класики». Такими є доба Александрійських філологів у грекомовному світі (бл. III ст. до н.е.), час оформлення конфуціанського канону в Китаї (VI-V ст. до н.е.), канонізація форм санскриту після появи граматики Паніні (V ст. до н.е.). В арабомовному

світі таким часом є діяльність збирачів бедуїнської поезії та укладання найзначніших антологій старовинних віршів (VIII-X ст. н.е.). Отож, **оформлення канону класичної літератури є нижньою хронологічною межею формування лексикографії**. Якщо такого канону ще немає, то й потреби в словниках як окремому «жанрі» літератури немає. Таким чином, поява лексикографічних практик цілком співвідносна із певним етапом розвитку всієї літератури (в широкому значенні – *litterae*), і тому не може йтися про їх розгляд поза загальнолітературним контекстом.

Якщо взяти за вихідну точку це твердження, то всі лексикографічні праці на першому етапі можна класифікувати за двома напрямками:

- спрямовані на полегшення сприйняття *реципієнтом* архаїчних текстів, збереження традиції їхнього розуміння;
- спрямовані на практичні потреби *літератора* (у ті часи – переважно поета), які допомагали засвоїти незвичну лексику.

Далі класифікацію можна деталізувати таким чином (у дужках зазначено лінгвістичні традиції, де відомі відповідні типи словників):

- 1) практичні потреби читача: словники рим (інд.), яким відповідають словники «омофонів» (кит.); словники синонімів (інд.);
- 2) практичні потреби читача: словники архаїчних, іншомовних та діалектних слів (відомі в усіх узятих до уваги лінгвістичних традиціях), що з'явилися на основі глос.

Отож, склад лексем, що були включені до перших словників, були зумовлені (майже) універсальними особливостями поетичного мовлення.

Цими ж особливостями спричинена і синкретичність перших словників, у яких були нероздільно наявні зародки енциклопедичного і лінгвістичного словника. У межах останнього комплексу тенденцій були наявні й перші спроби етимологічного розгляду слів. Проте для подальшого розгляду еволюції етимологічних словників потрібно зробити історичний

екскурс в історію поглядів на етимологію слів узагалі та їхні зв'язки з особливостями поетичного мовлення.

Коротко підсумуємо вищесказане.

1. Словник як лінгвістичне й культурне явище оформлюється в часи пізнього еллінізму під впливом християнської теології. Первинно словник не є суто філологічною працею – навпаки, він є синтетичним наджанровим утворенням енциклопедичного характеру.

2. Процес формування словника сучасного типу можна визначити як поступове звільнення від синкретичності. На формальному рівні це виявилось в упорядкуванні реєстру за алфавітним принципом, на змістовому – в тематичному обмеженні лексикою певної сфери вжитку чи типом інформації, поданої у словнику.

3. Поява західноєвропейських монументальних словників епохи Відродження, у яких національні модерні мови співвіднесені з класичними, була спричинена зацікавленням античною давниною. Такі словники мали суто світське призначення. «Лексикон» П. Беринди типологічно не збігається з ними – навпаки, він перекладає слова сакральної мови мовою «посполитою» і призначений для входження читача в контекст християнства і давньої вченості, як і «Суда».

4. Серед тенденцій, які передують появі етимологічних словників, головними є поява порівняльних (багатомовних) словників та гніздовий спосіб організації реєстру: обидві тенденції дозволяли наочно усвідомити спорідненість слів.

1.2. Етимологія та її джерела

1.2.1. Історія вивчення етимології як основа формування теорії етимологічних досліджень

Нас передусім цікавить еволюція етимологічних досліджень у європейському культурному ареалі від часів античності до появи перших етимологічних словників у теперішньому розумінні (близько середини XVII ст.). Проте картина історичного розвитку була б неповною без урахування таких факторів: 1) принципи укладання етимологічних словників безпосередньо співвідносні з поглядами на походження слів, на шляхи етимологізації вже відомого мовного матеріалу; 2) європейські лексикографічні традиції варто розглядати в зіставленні з відповідними лінгвістичними традиціями Сходу – китайською та індійською⁷.

Слід приділити увагу етимологічним дослідженням на початковому етапі, коли суто етимологічний словник іще не був представлений як окремий «жанр».

Уявлення про походження окремого слова так чи інакше відображає уявлення про походження всього словникового запасу, усіх слів мови як цілісності. Тобто етимологія виростає на ґрунті суспільних запитів щодо витоків не лише окремого слова, а мови взагалі. Сучасні теорії походження мови дозволяють узгодити між собою тенденції, які раніше здавалися неузгоджуваними. На тлі біологічної еволюції специфіка людського духовного життя, зокрема виникнення мови, тільки увиразнюється, отож його не можна ігнорувати, особливо зважаючи на значний поступ у цій

---

⁷ Арабську традицію залучатимемо теж, проте серед науковців немає одностайної думки щодо походження лінгвістичних знань арабів [107].

галузі, здійснений за останні десятиліття (про це докладніше в наших публікаціях: [203; 209; 216; 218; 226; 228]).

Етимологічні теорії є давнішими, ніж зафіксовані спроби створення етимологічних словників, адже діалог Платона «Кратіл» містить етимологічні дискусії, які тривають у різній формі і понині – про мотивацію зовнішньої форми слова, про «спотворення» імен та їхнього звучання, про пошук **первісної** форми слова⁸. Етимології Платона були досліджені раніше [408; 379; 446; 459; 455; 405]. Його думки з'являтимуться і в подальшому розвитку етимологічних досліджень. Щоправда, продовжувачі античних традицій в епоху раннього середньовіччя, серед яких чільне місце належить Ісидорові Севільському, не перейматимуться так сильно номіналістською чи реалістською концепцією мовного знака. Натомість Ісидор чи не вперше в європейській лінгвістичній думці намагається встановити походження не лише стилістично маркованих, запозичених слів, які сприймалися як варваризми, але й слів власне латинських, які він виводить зазвичай із інших латинських лексем [398]. Таким же чином виводив грецькі імена від грецьких слів і Сократ у «Кратілі», проте Ісидор знову ж таки робить крок уперед: він стверджує гетерогенність словника, у якому він вирізняє значну кількість слів «варварського» походження, етимологію яких «важко встановити». Йому ж належить чи не перша спроба пояснити мовні зміни латинської мови на фонетичному рівні впливом **субстратів**, представлених різними народами Римської імперії. Проте раніші дослідники розглядали переважно філософський аспект думок Ісидора про мову (див., зокрема [387]).

З новою активністю етимологічні дослідження починаються в епоху ренесансу та бароко. Серед ключових фігур ренесансної етимології варті згадування француз Г. Постель (XVI ст.), учений-єзуїт німецького походження А. Кірхер (XVII ст.), англійський філолог С. Скіннер (XVII ст.)

⁸ Аристотель, на відміну від Платона, менше переймався етимологією, натомість увійшов до історії європейської лінгвістики як автор твору «Про тлумачення», у якому втіпилися його уявлення про мову [350].

[457]. Аналіз етимологічних поглядів та шляхів етимологізації цих філологів показує, що головний інструментарій та уявлення про шляхи поповнення лексики вже були багато в чому сьогоденними. Проте головними відмінностями були такі: 1) недостатнє розуміння близькості індоєвропейських мов; 2) відсутність абстрактного інструментарію (наприклад, реконструкції, а також чіткого розуміння фонетичних законів), який би дозволив вийти на рівень реконструкції гіпотетичних праформ; 3) дотримання теологічної позиції про походження всіх мов від давньоєврейської (дуже умовно її можна назвати «моногенетичною» теорією – тільки вихідна прмова тут не реконструюється, а вже задана теологічною доктриною). Однак останнє твердження якраз дозволило ученим, зокрема С. Скіннеру, вийти на порівняння індоєвропейських мов (германських, грецької, латини) із семітськими загалом, тобто перейти до роботи з матеріалом, який сьогодні ми б назвали «ностратичним».

Отож, можна вважати, що на кінець XVII ст. європейська етимологічна лексикографія вже набула усіх ознак самостійної галузі, а етимологічні дослідження охоплювали весь лексичний склад мови, а не лише маловживані слова. Проте цей етап був не меншою мірою підготований багатовіковим розвитком європейської, зокрема й української, лексикографії.

Поява української етимологічної лексикографії теж може бути розглянута як поступове поєднання двох спершу окремих галузей філологічного знання в одну.

Розвиток української лексикографії XVII-XVIII ст. інкорпорував досвід візантійської та західноєвропейської лінгвістики. З другого боку, існувала традиція «азбуковників», яка сягає щонайпізніше XIII ст. Найзначнішою пам'яткою української барокової лексикографії, докладно дослідженої В.В. Німчуком [255; 256], є «Лексикон славенороський» П. Беринди [25], який зазнавав пізніших перетворень і перероблень (зокрема, був адаптований анонімним лексикографом для перекладу в зворотному

напрямі – з української «простої» мови на церковнослов'янську, і в цій формі мав назву «Синоніма славенороська»). Друга частина «Лексикону» П. Беринди має виразно етимологічний характер – наслідуючи і використовуючи видання на кшталт словника власних імен К. Геснера [390], вона подає походження поширених імен людей.

На рівні поодиноких зауваг етимологічні дослідження в українському контексті залишаються ще тривалий час. На такі зауваги можна натрапити в словниках до «Енеїди» І.П. Котляревського [200, с. 28–32; 87, с. 41–43], у словнику К. Шейковського [200, с. 54–58], І. Войцеховича [200, с. 35–39; 87, с. 47–48] та інших лексикографів. Проте в 1820-ті рр. починається мовознавча діяльність М.О. Максимовича, який використовував досвід іще відносно молодого на той час порівняльно-історичного мовознавства. У ХІХ ст. розгортається наукова робота О.О. Потебні, серед його доробку є численні ідеї стосовно етимології (про О.О. Потебню-мовознавця див.: [335; 336]). Не менш важливу роль етимологія посідає й у перших частинах «Історії України-Руси» М.С. Грушевського [91].

Етимологічні ідеї і методи дослідження українських учених ХІХ – поч. ХХ ст. потребують докладнішого дослідження і розгляду в контексті західноєвропейських та російських славістичних студій.

У ХХ ст. українські етимологічні дослідження виходять на якісно новий рівень. Попри те, що маррівське «нове вчення про мову» було номінально неприязно налаштоване до порівняльно-історичного мовознавства, воно насправді дало багато плідних ідей для розвитку етимологічних досліджень, зокрема вказало на значну роль субстрату. Важливими віхами в розвитку етимологічних досліджень в Україні є праці Л.А. Булаховського [47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64], М.Я. Калиновича [125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134], А.О. Білецького [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35], Ю.О. Жлуктенка [104], О.С. Мельничука [177; 178; 179; 180;

181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189; 190], Т.Б. Лукінової [154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167], Г.П. Півторака [272; 273; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283; 284; 285; 286; 287], С.М. Лучканина [168; 169], Р.В. Болдирєва [36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46]. Завдяки теоретичному підґрунтю та великій кількості фактичного матеріалу, накопиченому порівняльно-історичним мовознавством до ХХ ст., стала можливою поява найфундаментальнішого етимологічного словника української мови за редакцією О.С. Мельничука.

Історичні етапи розвитку етимологічних досліджень та лексикографічних практик виявляють певні паралельні тенденції. Так, на початковому етапі обидві сфери лінгвістичного знання оперують лише маркованою лексикою, яку мовці усвідомлюють як варваризми, або власними назвами – іменами людей (міфічних героїв, біблійних патріархів тощо). Решта лексичного складу мови, себто вживаний у повсякденні пласт лексики, майже не потрапляє до поля зору етимологічних і лексикографічних практик. Цей період охоплює всю європейську лексикографію з візантійською включно (ІІІ ст. до н.е. – ХV ст. н.е.). Лише в епоху Ренесансу почали укладати словники, які охоплюють усі сфери лексики. Тому словник П. Беринди більше перебуває в культурному полі візантійської лексикографії, ніж ренесансної. Стадіально еквівалентна межа для етимологічних досліджень пролягає, за нашими спостереженнями, дещо пізніше, і умовно припадає на сер. ХVІІ ст. Саме тоді з'являється етимологічний словник латинської мови Г.Й. Фосса (Амстердам, 1662 [475]) та англійської С. Скіннера (Лондон, 1671 [457]).

На цьому етапі всі головні уявлення про зміну слів та про зв'язки між фонетично відмінними лексемами вже були оформлені в систему відповідностей. Далеко не завжди ці відповідності визначалися правильно, проте стадіально новим було усвідомлення спорідненості лексичного матеріалу віддалених мов. **Поява індоєвропейістики наприкінці ХVІІІ ст. не**

була «революцією» етимологічних студій у Європі, а лише дала змогу виразити і систематизувати підходи до етимології, які були вироблені в попередні два сторіччя. З іншого боку, вона майже на століття загальмувала роботу з порівняння різних мовних сімей між собою. Лише детальні розроблення ностратичної теорії після 1960-х рр. знову повертають етимологічні дослідження, уже озброєні точнішим інструментарієм, до сміливих зіставлень віддалених мов, які собі дозволяли філологи до кінця XVIII ст. Тому «Етимологічний словник української мови» за ред. О.С. Мельничука містить не лише індоєвропейський матеріал, але й певні порівняння в межах ностратичної макросім'ї (наприклад, стаття «хліб» [ЕСУМ 6, с. 181]).

Майбутні етимологічні словники, ймовірно, більше, ніж сучасні, нагадуватимуть етимологічні праці XVII ст. – із зіставленням віддалених мов, із урахуванням моногенетичного походження мови, але вже на новому рівні рефлексії над мовним матеріалом.

1.2.2. Міфопоетичні джерела етимології

Слово в архаїчних суспільствах усвідомлювали дуже предметно, отождивляючи маніпуляції, здійснювані над ним, сприймали зазвичай як маніпуляції з будь-яким предметом. Класичним прикладом такого давнього типу рефлексії над словом є випадок із «правом» на пісню чи ім'я і справжні сутички за це право серед тубільних племен Америки [90]. Д.К. Зеленін уважав, ґрунтуючись на матеріалі повір'їв слов'янських народів та народів Азії, що спершу будь-яке слово наділяли такою силою, а потім – лише марковані [110 II, с. 5,7].

Проте слово могло, не втрачаючи осмислення як певний емпіричний об'єкт, виступати уособлено. Так, у ненецьких казках сама оповідь чи слово є героєм твору. У літературознавстві лише в XX ст. Б.А. Успенський

запровадив поняття «точка зору», яка передає умовну психологічну, просторову чи ідеологічну (в широкому значенні) позицію, з якої ведеться оповідь. У ненецьких казках, коли змінюється місце події або герої, про яких ведеться оповідь, вводиться технічний герой – *лаханако* (буквально: «одухотворена субстанція слова»), який «приходить» до інших героїв, про яких зараз буде мовитися [330, с. 446].

Предметне розуміння слова безпосередньо пов'язане з проблемою зображальності мови на ранніх етапах розвитку. Проте це дещо інакша зображальність, ніж звуконаслідування і мимовільні «природні» звуки людського тіла, про виняткову роль яких говорить О.М. Газов-Гінзберг [74]. Яскравим свідченням паралелізму маніпуляцій з предметом і зі словом є *редуплікація* як засіб передання *множинності* предметів (а іноді й повторення кореня чи слова *три* чи *чотири* рази, як це зафіксовано у текстах шумерською мовою [400]) або інтенсивності дії (як словотвірний засіб була активна в афразійських мовах, як формотворчий – у шумерській та в індоіраногрецькому регіоні індоєвропейських мов). Тобто та ж тенденція, що наявна у словотворі, виражена й у граматиці, що свідчить про доволі давній етап її появи, коли ще між граматиною і словотвором не було чіткої межі. Логічним кроком буде припустити, що всі фонетичні маніпуляції зі словом сприймали так само предметно.

Знати ім'я означало володіти особою чи предметом. Частковим випадком вияву таких вірувань було табу на називання певних тварин чи осіб. Прислів'я, які Е. Тейлор уважав одним із основних реліктових залишків архаїчних уявлень [306], зберегли сліди таких вірувань: «Про вовка промовка, а він і в хату лізе», латинський відповідник «*Lupus in fabulis*». Саме тому одним із головних атрибутів давньоєгипетських богів було «той, чийого імені навіть мати не знає» [364]. Така віра ґрунтувалася на впевненості, що фонетична форма слова має сакральне значення, і її трансформації сприймали як безпосередні маніпуляції з предметом або

особою, яку воно позначає. Ще одним підкріпленням цієї думки є паралель між розчленуванням жертвенної тварини – і анаграматичним розчленуванням імені божества, яке спостеріг Ф. де Соссюр, проте не міг пояснити [452], а потім цей факт зазнав потрактування вже з погляду комплексного підходу [313].

А саме такі трансформації і є об'єктом дослідження етимолога. Інакше кажучи, етимолог, досліджуючи лише фонетичні чи морфологічні зміни у слові, нехтуючи іншими важливими ментальними процесами, прирікає себе на однобокий і неповний розгляд явища. Адже якщо слово у свідомості мовців було безпосередньою частиною названого предмета, то *випадкових* деформацій звукової оболонки не могло бути. Важливим і вихідним для нашої думки розрізненням є виокремлені ще М.С. Трубецьким фонематичний і фонетичний рівні. На рівні фонетичному (звуковому) могли відбуватися істотні зміни, на які впливали як позиційні чи комбінаторні деформації, так і субстратна артикуляційна база. Проте функціонально нові *алофони* відображали ту ж саму *фонематичну* картину. **І прийняті сьогодні в етимології «експресивні» фонетичні зміни, ймовірно, є сумою багатьох складників із різноманітною семантикою**, адже вони змінювали фонематичну форму. Примітно, що лексеми, які належали до сфери сакрального, найменше підпадали під вплив таких модифікацій.

Таким чином, етимологічне дослідження *par excellence* уже не може перебувати лише в колі реалій та лексем. В ідеалі воно має спиратися на свідчення фольклору й антропології не менше, ніж порівняльно-історичного мовознавства, історії чи археології. Адже для кожного окремого випадку називання фактично реконструюється ситуація називання взагалі як абстрактної дії, а як свідчать випадки номінації в замовляннях, то процес називання нічим не відрізнявся від будь-якого іншого ритуального акту. Саме про таку багатогранність говорить В.М. Топоров, зазначаючи, що етимологія є «визначенням координат різних систем (фонологічної, словотвірної,

лексичної, семантичної, поетичної і т.д.), перетин яких породжує певне слово, і визначення подальшої траєкторії цього слова» [316, т. 1, с. 25].

Проте іншим важливим аспектом, який **відкриває фольклор для етимолога**, окрім суто фонетичних маніпуляцій зі словом, є своєрідна «машина часу», яка **дозволяє без реконструкцій побачити процес номінації як темпоральний, динамічний процес, а не готовий застиглий результат, зафіксований у словниках чи вже в узусі**. Із площини діахронічної перейти в – умовно – синхронічну, яка б відобразила стан номінаційних практик у ту епоху, коли остаточно сформувалася поетикальна і жанрова база українського фольклору. З цієї точки зору багато фольклорних жанрів, особливо **пареміологічних**, дають численні приклади словотвірних чи номінаційних мотивацій, які знаходять паралелі в «офіційних» етимологіях, наведених в етимологічних словниках. Коли з'являється сумнів щодо релевантності певного етимона, то фольклор дає вагомі підстави для підтримання однієї з версій чи віднайдення компромісної.

Тому варто розглянути, чим саме український фольклор буде корисним для дослідження української, а ширше і слов'янської етимології. Окрім словотвору, іншим засобом збагачення мовного запасу із питомих мовних ресурсів є метафорична номінація. Найбільшу ідіосинкразію в цьому аспекті на тлі інших фольклорних жанрів мають пареміологічні тексти, передовсім замовляння і загадки. Це спричинено їхньою ритуальною функцією, а **магічні властивості, приписувані володінню словом у міфологічному світогляді**, були наведені вище. Швидше за все, словотвірні та номінаційні шаблони, які вживали у замовляннях, були чітко усвідомлювані мовцями, бо наявні вони в багатьох пареміологічних жанрах. Тому дослідження словотвірних схем та семантичних трансформацій, притаманних мові замовлянь, безпосередньо дозволить реконструювати іманентні для традиційної мовної свідомості уявлення про їхню функцію,

адже зміст замовляння і його спрямованість часто зрозуміла або з самого тексту, або з ремарок записувача.

Приклади промовистих свідчень про архаїчну мовну свідомість можна навести з українських замовлянь та з деяких текстів дитячого фольклору. Так, у замовляннях часто явища природи називаються людськими іменами (*Місяцю Адаме (Владимире), водо Уляно* і под.; див. [328]). Ця закономірність дозволяє вирішити деякі амбівалентні питання етимологізації, зокрема – зняти сумніви щодо походження слова *качка* від імені *Катерина*. В ЕСУМ надана перевага звуконаслідувальній версії – походженню цього слова від вигуку *ках* [ЕСУМ 2, с. 409], проте свідчення фольклору дозволяють визнати обидві версії рівноправними.

Загадки можуть бути джерелом знань про семантичну мотивацію метафоричних номінацій. Так, у багатьох українських загадках риби кодовані через назви і атрибути птахів. І ту саму закономірність бачимо в номінаційній мотивації в давніх індоєвропейських мовах (напр., лат. *passer* «горобець» і «вид риби»).

Окремо варто розглянути деякі спільні аспекти тих типологічно близьких явищ, якими є праці Г. Постеля, Г. Бекана, П.Я. Лукашевича. Те, що з сьогоднішньої точки зору виступає як цілковитий суб'єктивізм (думка про походження французької безпосередньо від «першомови» у Г. Постеля, походження усіх інших мов – від голландської у Г. Бекана, або від старослов'янської, як у П.Я. Лукашевича), насправді лише відбиває одну з рис архаїчного, донаукового світогляду: реальність власної мови є єдиною можливою реальністю. Важливість таких ненаукових практик підкреслює і В.М. Топоров: «Є люди, зовсім не професіонали-етимологи, що належать до типу *homo etymologificans* «людини етимологізуючої», і їхній досвід зовсім не марний, щоправда, не для наукової верифікації (хоча й тут не можна цілковито виключати випадкових «потраплянь у ціль»), а в більш широкому просторі культурної антропології» [316, с. 11-12].

У цьому контексті теорія П.Я. Лукашевича про «чаромутіє» має значно багатогранніше значення. З одного боку, вона доволі точно відображає головні фонетичні перетворення, а з другого – вона безпосередньо виходить із фольклорної віри в магічну дію слова, його синкретичну природу.

Комплексне розуміння уявлень про слово в архаїчному суспільстві дозволяє інакше поставитися до народних етимологій: вони **безпосередньо відображають розуміння самих мовців**, а відповідно і дають можливість шукати певні шляхи перетворень, які можуть не вкладатися в чіткі фонетичні правила, але відповідати народним етимологічним уявленням.

1.2.3. Народна етимологія як поетикальний засіб українського фольклору

Явище народної етимології існує і зараз, створюючи паралельне щодо наукової етимології русло рефлексії над мовою. У багатьох країнах поширені видання, що трактують мовні факти таким реліктовим способом, тому науковці мають давати фахові коментарі з цього приводу [106; 368; 481]. В українській лінгвістиці вже розглядалися деякі проблеми народноетимологічних поглядів на мову (див., зокрема, [101; 143; 337]). Народна етимологія на найдавніших етапах європейської філології була невіддільною від поглядів протонауковців [92], адже основи сучасної лінгвістики (передусім граматики) були закладені в часи стародавнього світу, коли знання ще мало синкретичний характер [299]. Врешті, стійкість народної етимології можна пояснити ще й специфічною роллю, яку вона відіграє як явище не тільки мови, а також і психіки [407].

Однак на таку витривалість і стійкість народної етимології варто дивитися в ширшій перспективі і з'ясувати, що корисного можна взяти з неї для розуміння того, як архаїчна свідомість людини рефлексувала над мовою.

Дослідження стилістичних фігур Гомера, заснованих на етимологічній та псевдоетимологічній близькості слів, показало, що цей прийом закорінений у анаграматичних тенденціях [471], притаманних чи не всім архаїчним пам'яткам індоєвропейських народів. Тобто етимологічна рефлексія над мовою була невіддільна від поетичної.

Це справджується не тільки для давньогрецької традиції. Давньоіндійські тексти теж донесли значну кількість етимологічних думок і спроб пояснити походження слова через його подібність із іншим. Такий засіб дуже поширений у Рігведі – імовірно, саме через виняткову роль анаграм у її текстах, що було показано Ф. Соссюром. Тому вже в III ст. до н.е. стихійна народна етимологізація Рігведи зазнала у свою чергу теоретичного осмислення та узагальнення у трактаті «Нірукта» брахмана

Яски [451]. Одначе і пізніші тексти свідчать, що автори були свідомі етимологічного та анаграматичного способу творення художнього тексту. Так, Калідаса (між II і VI ст. н.е.) у поемі «Хмара-вістун» говорить про «пісню, у якій слова нагадують моє ім'я» [403, р. 77].

Завданням такої етимологізації був не пошук етимона, праформи, а здобуття словом додаткового міфологічного значення, відкриття неявних зв'язків між різними елементами світобудови, і така процедура притаманна всім архаїчним культурам, як їм притаманна і аналогія – головний принцип світосприйняття [362, р. 191]. З цим можна погодитися, бо подібні фігури, що базуються на співзвуччі не обов'язково етимологічно споріднених слів притаманні і давньоаяпонській поезії, віддаленій від європейського ареалу традиції, і мають назву *енго*. Однак поетикальні фігури, засновані на (псевдо)етимологічних паралелях, належали до ширшого кола засобів, які були спрямовані на (використовуючи шаманістичне поняття) «приєднання сили» слову та позначуваному ним, серед яких були і нанизування синонімів, синонімічних епітетів (ампліфікація) тощо [432, р. 490].

Український фольклор зберіг архаїчні пласти індоєвропейської міфології, особливо ж у галузі космогонії. Тому саме тексти українських космогонічних колядок можуть бути цікавими з точки зору виявлення в них архаїчних поетикальних засобів. Одним із таких є так звана *figura etymologica*, яка може поєднувати справді пов'язані етимологічно чи словотвірні лексеми (такі випадки досліджені в статті В.С. Іванова [113]). Але це тільки частковий випадок розширення семантики одного слова за допомогою зближення з фонетично суголосним. Так, в тексті космогонічних колядок є багато прикладів семантичного зближення як етимологічно споріднених, так і просто співзвучних слів. При чому їхня функціональна роль і типологія поєднання у тексті однакова. Для зручності класифікуємо їх на етимологічно (з сучасної точки зору) виправдані та такі, що насправді історично не споріднені.

Споріднененими **етимологічно** є елементи таких поєднань: *радоньку радять*; *пожиток – жито, перший пожитойко – возими житойко* [11, с. 48, 50]; походження слова *жито* від *жити* – це одна із версій, висловлених в [ЕСУМ 2, с. 200].

На **звуковій подібності** побудовані такі поєднання: *світ сновати*; *на дно до моря*; *пісочок посієме* [11, с. 48]; *світ поставили*; *пісок посієм*; *тамки камінь*, *три голубоньки – глибоке море*; [11, с. 49]; *два дубойки*; *пшениця – пашиниця* [11, с. 50]; *вогрію ж бо я гори*; *тисовий столик* [11, с. 52].

У другому випадку відсутність етимологічної спорідненості з сучасної точки зору відрізняє ці типи поєднань від попередньої групи, однак для народної етимології вони типологічно тотожні, оскільки створюють смисловий приріст для обох лексем, здійснюють дифузію їхніх значень.

Таким чином, народна етимологія – це тільки один із випадків зближення подібного в широкому розумінні: в первісному світогляді відіграла провідну роль **аналогія** як головний принцип мислення. Звідси походять численні магічні практики, які мали на меті забезпечити врожай, плодючість, добре здоров'я. Навіть в українських господарських порадниках XVIII століття радять споживати очі сови – щоб гарно бачити і т.д. Звукові подібності сприймалися як вияв аналогії на рівні мови, тому й експлуатувався з відповідної магічною метою. Частковим випадком виявилось вживання (квазі)етимологічно споріднених слів.

1.2.4. Архаїчні уявлення про етимологію

У дослідженні етимології слів має вагу збіг двох чинників: формального (матеріальне втілення слова) і семантичного (чи функціонального у випадку неповнозначних слів). За умови кореляції між двома одиницями в межах цих координат, можна говорити про етимологічну спорідненість. Проте на ранніх етапах розвитку лінгвістичних уявлень цей зв'язок іще був оповитий цілим комплексом ритуально-міфологічних уявлень, які істотно впливали на розуміння його природи.

Так, перші приклади етимологізації за фонетичним принципом можна знайти ще в Рігведі, де ім'я бога *Agni* дозволяє поетові-жерцеві тлумачити суть бога через суголосний з його іменем корінь *aj-* «віднімати» [271, с. 9]. Серед найдавнішого арсеналу стилістичних фігур індоєвропейської поезії є так звана *figura etymologica*, яка передбачає зближення двох етимологічно споріднених слів (докладно про це див: [113]).

Уже на перших етапах лінгвістичної думки в китайській та грецькій традиціях натрапляємо на суперечку, яка безпосередньо причетна до виникнення етимологічних досліджень.

У Платоновому діалозі «Кратіл» уже було розпочате протистояння, основоположне для європейського розуміння словесного знаку: він є вмотивований ідеєю, формою речі (позиція Сократа) чи є результатом домовленості (цю позицію обстоює Гермоген). Сократ говорить: «Невже ти не знаєш, щасливцю, що першоімена (*πρω̃τα ὀνόματα*) лежать, глибоко засипані тими, хто використовував їх у трагедіях, додаючи чи віднімаючи літери, змінюючи заради милозвучності, краси та (вимог) часу? <...> Такі люди не турбувалися про істину, а лише ворухили губами (*στόμα πλάττοντες*), що призвело до такого нашарування на першоіменах, що навряд чи хтось із людей здогадається, що яке ім'я означає (первісно)» (Kratylos, 414 c4). Отож

завдання мудреця – знайти першоімена, їхню звукову форму та мотивацію. Приклади таких **протоетимологічних** досліджень і подані в монологах Сократа. Так, в іменах богів він шукає грецькі слова, які нібито пояснюють звукову форму їхніх імен, проте слова, які дібрані, водночас є суміжними семантично з функціями божества. Ім'я Гермеса (*Ἑρμης*) Сократ виводить від двох дієслів – *ἔῖρειν* «користуватися словом» та *ἔῖμεσατο* «сказав», поєднання яких цілком законне для імені бога, який опікується словом (Kratylos, 408 a1-b1).

Приблизно в той же час подібне теоретичне протистояння відбувалось і в китайській лінгвістичній традиції: «Конфуцій і його послідовники вчили, що назва нерозривно поєднана з позначуванним і повинна йому відповідати. Коли Конфуція запитали, що б він зробив одразу, якби йому доручили управління державою, він відповів: «Найнеобхідніше – це виправлення імен!»... На противагу цьому, філософи даоського напрямку вважали, що зв'язок між словом і річчю – довільний» [348, с. 94].

У «виправленні» імен, до якого закликають Конфуцій і Сократ, і перебуває в зародковому стані етимологічна робота.

Не зачіпаючи докладніше китайської традиції, звернемося до індоєвропейських витоків принципів укладання перших словників, які мали й певні етимологічні тенденції. Для всіх індоєвропейських фольклорних традицій (зокрема індоарійської, германської, грецької) характерне розрізнення двох мов – буденної і маркованої, поетичної. Це було ясно відрефлектовано ще в часи античності (про поетичну мову як певною мірою «іноземну» писав Аристотель у «Риториці», Платон у «Кратілі» говорить про мову «богів», яка зберегла незабрудненими першоімена) або на перших етапах переходу від усного письменства до книжного (Сноррі Стурлусон у «Молодшій Едді» наводить назви багатьох явищ у «мовах» людей та різних класів міфологічних істот). Цікаво, що ці слова справді часто були іншомовного походження (відомий приклад із хетським словом на

«божественне» позначення крові в Гомера, або слово *φῶς* «муж» як належне до високого стилю має єгипетське походження [99, с. 75]). «Іншомовність» звучання як атрибут поетичного мовлення зареєстрована в дуже давніх традиціях – у культовому фольклорі австралійських аборигенів значна кількість слів запозичена із мов сусідніх племен [176, с. 31-40].

Отож, сприйняття і розуміння архаїчного поетичного мовлення, записом якого є канонічні тексти всіх розглянутих культурних ареалів, часто потребує певної **протоетимологічної рефлексії**. Вона й віддзеркалена в перших словниках, які зазвичай мають справу із саме такою, себто стилістично маркованою лексикою старовинних пам'яток. Таким за складом є перший китайський словник «Ер Я» (III ст. до н.е.) [348, с. 95], індійські словники, зокрема й «Амаракоша» [474, р. 304], найдавніші збережені візантійські словники, які відображають більш ранню традицію, що сягає часів перших александрійських лексикографів.

Для історії етимологічних досліджень у європейському культурному ареалі виняткове значення має енциклопедичний твір Ісидора Севільського (VII ст.) «Етимології». У компілятивному в багатьох аспектах творі викладений весь комплекс необхідних для освіченої людини середньовіччя знань і пояснене походження – етимології – головних термінів різних галузей знання. Проте до складу твору входять і деякі суто лінгвістичні рефлексії над мовою, про міру компілятивності яких не завжди можна судити однозначно.

Популярність «Етимологій», як і інших творів Ісидора Севільського, не зменшувалася ще довго після того, як «номінальне» середньовіччя закінчилося. Наприклад, одне з найкращих видань творів Ісидора в семи томах було здійснене в Римі в 1797 р.

Окрім «загальномовознавчих» розділів про граматику та діалектику, в енциклопедії є декілька пасажів, які безпосередньо стосуються етимології як галузі мовознавчих досліджень. Особливо важливим є 29-1 розділ 1-ї книги. Через відсутність однозначного перекладу, особливо ж початку цього

пасажу, у різних варіантах сучасних інтерпретацій, є сенс навести оригінал та спробу нашої інтерпретації.

Caput XXIX.

DE ETYMOLOGIA.

[1] *Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur. Hanc Aristoteles symbolon, Cicero adnotationem nominavit, quia nomina et verba rerum nota facit exemplo posito; utputa «flumen,» quia fluendo crevit, a fluendo dictum. [2] Cuius cognitio saepe usum necessarium habet in interpretatione sua. Nam dum videris unde ortum est nomen, citius vim eius intellegis. Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est. Non autem omnia nomina a veteribus secundum naturam inposita sunt, sed quaedam et secundum placitum, sicut et nos servis et possessionibus interdum secundum quod placet nostrae voluntati nomina damus. [3] Hinc est quod omnium nominum etymologiae non reperiuntur, quia quaedam non secundum qualitatem, qua genita sunt, sed iuxta arbitrium humanae voluntatis vocabula acceperunt. Sunt autem etymologiae nominum aut ex causa datae, ut «reges» a [regendo et] recte agendo, aut ex origine, ut «homo,» quia sit ex humo, aut ex contrariis ut a lavando «lutum,» dum lutum non sit mundum, et «lucus,» quia umbra opacus parum luceat. [4] Quedam etiam facta sunt ex nominum derivatione, ut a prudentia «prudens»; quaedam etiam ex vocibus, ut a garrulitate «garrulus»; quaedam ex Graeca etymologia orta et declinata sunt in Latinum, ut «silva,» «domus.» [5] Alia quoque ex nominibus locorum, urbium, [vel] fluminum traxerunt vocabula. Multa etiam ex diversarum gentium sermone vocantur. Unde et origo eorum vix cernitur. Sunt enim pleraque barbara nomina et incognita Latinis et Graecis [399].*

«1.29 Про етимологію. 1. Етимологія – це походження слів, коли шляхом пояснення збирається (*colligitur*) сенс імені чи дієслова. Його Аристотель називав *symbolon*, а Цицерон нарік *adnotatio*, оскільки вона показує значення (*nota*) імен і дієслів [через те, що слугувало] їхнім зразком.

Наприклад, річка (*flumen*) через те, що з'являється плинучи (*fluendo*), і назву має, похідну від плину. 2. Пізнання її [етимології] часто вкрай необхідне для пояснення слова. Адже коли бачиш, звідки походить слово, швидше осягаєш його значення (*vim*). Вивчення будь-якої речі стає простішим, якщо відома її етимологія. Проте не всі назви були надані стародавніми людьми згідно з природою, але також і відповідно до зручності (приємності – *secundum placitum*), як і ми подеколи даємо рабам чи власності імена, які припадуть нам до вподоби. 3. Саме через це неможливо знайти етимології усіх назв, бо [речі] отримали найменування не відповідно до якості, природженої їм, а лише на розсуд людської волі. Але ж є етимології імен або дані з якоїсь причини, як *reges* «цар» від *regendo* «царювання» і правильних (*recte*) дій, або за походженням, як *homo* «людина», яка нібито походить із *humo* «земля, ґрунт», або ж від протилежного, як *lutum* «бруд» від *lavando* «мити», бо бруд не є чистим, і *lucus* «діброва», бо через тінявість вона погано «освітлюється» *luceat*. 4. Деякі слова утворені від інших (*ex nominum derivatione*), як від «розважливості» *prudentia* – «розважливий» *prudens*; деякі утворені від слів, як від «говірливості» *garrulitate* – «балакун» *garrulus*. Деякі слова мають грецьке походження і відмінюються латинською мовою, як *silva* «ліс» чи *domus* «дім». 5. Інші [назви] були запозичені від найменувань місцевостей, міст чи річок. Численні [назви] були запозичені із мов різних народів. Через те їхнє походження ледве можна визначити. Є багато варварських імен, не відомих латинянам і грекам» (переклад скрізь, де не зазначено інакше, наш. – Н.Н.).

У спеціальних дослідженнях, присвячених цьому пасажеві «Етимологій», докладно розглядані термінологічні нюанси розрізнення *adnotatio* і *notation* [387]. Проте насправді для нас значно важливішими є контексти вживання самого терміна *etymologia*. У сучасному лінгвістичному лексиконі чітко розрізнені *етимологія* і *дериватологія*, з яких перша є ретроспективним відтворенням живомовних процесів, а друга саме за них і

відповідає. Проте в Ісидора таке розрізнення ще не помітне, бо він пише: *Etymologia est origo vocabulorum* «Етимологія – це походження слів», а також *ex Graeca etymologia* «із грецької етимології, себто джерела походження»; варто звернути увагу і на назву всього твору «*Etymologiae seu de originibus*» – «Етимології, або ж про походження, витoki». Звідси бере початок звичне аж до XIX ст. вживання терміна *етимологія* для позначення *словотвору*.

Ісидор цілком безпроблемно поєднує дві протилежні точки зору, висловлені в Платоновому «Кратілі», і визнає як «природні» імена, так й імена, надані «за примхою» людей.

Етимології, які дає в цьому пасажі Ісидор, не мають нічого спільного з реальним розвитком мови, крім прикладів зі спільнокореневими словами. Проте принципи етимологізації, які він застосовує, можуть бути цікавими, нехай вони із сучасної точки зору і є тавтологіями:

- значна частина словникового запасу є похідною від інших назв; мотивація походження може здійснюватися за а) близькістю значення (*recte regendo* → *rex*); б) близькістю звучання (*humus* → *homo*);

- словник мови є гетерогенним за походженням, до його складу входять не лише власні слова, а й запозичені (грецькі, «варварські»).

З погляду навіть ренесансної етимології перша група суджень уже є неприйнятною, бо Ісидор, у дусі народної етимології, не узгоджує між собою внутрішню і зовнішню форми слова, для нього достатньо збігу однієї з них для маніфестування спорідненості. Проте друга група тверджень набуває значно ширшого опрацювання в 9-й і 10-й книгах «Етимологій».

Дев'ята книга «Етимологій» розглядає походження назв різних народів, які Ісидор зазвичай виводить від імен старозавітних патріархів, від давніх «царів» або від назв географічних об'єктів, зокрема – річок. Проте важливішими є рефлексії над тим явищем, яке значно пізніше буде названо взаємодією мовного суперстрату із субстратом. Так, Ісидор говорить про чотири «латинські мови» – старолатинську (*prisca*), латинську часів

республіки (*latina*), часів золотого віку (*romana*) і латинську, яка вступила у взаємодію з місцевими мовами народів імперії (*mixta* «змішана»). Ісидор аналізує вплив субстратної фонетики на вимову латинських слів у такому пасажі.

Mixta, quae post imperium latius promotum simul cum moribus et hominibus in Romanam civitatem inrupit, integritatem verbi per soloecismos et barbarismos corrumpens. [8] Omnes autem Orientis gentes in gutture linguam et verba conlidunt, sicut Hebraei et Syri. Omnes mediterraneae gentes in palato sermones feriunt, sicut Graeci et Asiani. Omnes Occidentis gentes verba in dentibus frangunt, sicut Itali et Hispani.

«Змішана [латина], яка після більшого розширення імперії зі звичаями і людьми вторглася в римську державу, псує чистоту мови солецизмами та варваризмами. 8. [У чому полягають варваризми] Усі східні народи зіштовхують у горлі мову (язик; надгортанник – *lingua*) і слова (*verba*), як євреї і сирійці. Усі середземноморські народи слова творять (досл. «б'ють, карбують» *feriunt*) об піднебіння, як греки і жителі [Малої]⁹ Азії. Усі західні народи слова творять (досл. «зіштовхують» *frangunt*) об зуби, як італійці та іспанці¹⁰» (переклад наш. – Н.Н.).

Невідомо, чи цілком адекватно рукописне передання донесло смислові нюанси цих фраз, але безперечним є те, що у них ідеться про *tupe* *perpon* при творенні звуків, про що свідчить семантика дієслів («зіштовхувати», «бити»). Це дозволяє припустити, що слово *lingua* може не означати «мова», як його переклали англійські видавці тексту 2006 р., а мати анатомічний сенс, який виправданий подальшим переліком звукотворчих *perpon* (піднебіння, зуби), і перекладатися як «язик» або «надгортанник». Тим паче, що наше тлумачення цілком підтверджується мовним матеріалом: звернімо увагу хоча б на дентальні звуки в іспанських словах

⁹ Кон'єктура запропонована в англійському перекладі «Етимологій» [398, р. 191].

¹⁰ Треба розуміти ці слова не в теперішньому значенні, а в значенні «доримське населення Іспанії, Італії» і под.

безпосереднього латинського походження *vox* «голос», *lux* «світло», *cruz* «хрест», *cierto* «точний», *cera* «віск» і под., або на характерні семітським і невідомі латинській мові гуттуральні звуки на зразок арабських *айн*, *гайн*. Таким чином, Ісидор Севільський у цих кількох реченнях чи не вперше в європейській лінгвістичній традиції говорить про фонетичну взаємодію мови із субстратом, що є одним із важливих аспектів вивчення сьогочасної етимології.

10-та книга «Етимологій» є лексичним списком слів і їх походжень, організованим за алфавітним порядком. Принципи етимологізації застосовані ті ж, що й у початковому пасажі, присвяченому загальним принципам етимології. Тому зупинятися на ньому окремо вже немає потреби.

«Етимології» Ісидора Севільського були важливим джерелом лінгвістичним знань для всієї Західної Європи впродовж майже тисячоліття. У тих фрагментах, що стосуються принципів етимологічних досліджень, Ісидор виявляє залежність від античної традиції в ученні про походження імен, але аж до недавнього часу було недооцінене його цілковите усвідомлення гетерогенності словника та наявності в ньому різних за етнічним походженням шарів лексики, що якісно відрізняє його від багатьох античних авторів. Особливо новаторською була увага Ісидора до впливу субстратних чинників на мовні процеси. Такого рівня філологічний розгляд мовного матеріалу в Європі з'явився лише в епоху Ренесансу, коли філологи на зразок Г. Постеля почали порівнювати віддалені мови та робити спроби етимологічного аналізу національних мов нового часу (див. Додаток 3).

Передовсім треба зробити висновки про лінгвістичні підходи Г. Постеля. Філолог розробив доволі нову і сміливу, як на свій час (XVI ст.), систему мовознавчих поглядів. Його головна заслуга – це те, що він, прагнучи узгодити теологічну «моногенетичну», умовно кажучи, теорію походження мови, перейшов до аналізу мовного матеріалу. А мовний матеріал підказав йому одразу кілька закономірностей, які він поєднав

хаотично і дещо безсистемно, але в цих безсистемних спостереженнях він дав поштовх одразу кільком галузям європейської філології – порівняльному вивченню семітських мов та етимології нових і класичних мов Європи.

Філологи наступних двох століть, ще не цілком звільнившись від теологічних передсудів, продовжуватимуть працювати в подібному руслі, лише спираючись уже на ширший мовний матеріал. Так, перший знаковий етимологічний словник англійської мови, виданий наприкінці XVII ст., має багато спільного в інтерпретації мовного матеріалу з підходами Г. Постеля, зокрема це виявляється у зіставленні європейського мовного матеріалу із семітським. З іншого боку, Г. Постель якщо не вплинув безпосередньо, то був одним із перших виразників тих філологічних інтенцій до зіставлення віддалених мов, які найяскравіше втілені в ренесансній і бароковій культурі видання багатомовних словників і біблійних «поліглот».

1.2.5. Перший етимологічний словник національної мови («Etymologicon Linguae Anglicanae», 1671)

Етимологічні підходи донаукової доби передбачали, що спеціальної уваги й роз'яснення потребують лише слова, які мовцями сприймаються як чужоземні, зокрема – антропоніми, себто не повністю інкорпоровані фонетично і морфологічно в мовну систему одиниці. А питомі, найуживаніші слова не сприймали як варті уваги з погляду етимологічних досліджень. Лише з зародженням порівняльно-історичного мовознавства ситуація змінюється, і етимологічні дослідження охоплюють усю мовну систему. Хоча етимологічні дослідження досягли відповідного рівня обґрунтованості й охоплення матеріалу лише в XIX ст., після відкриття європейським світом санскриту, сам по собі санскрит не був головним чинником, який дозволив етимології вийти на якісно новий рівень. Адже залучення в науковий обіг

давньоіндійського матеріалу лише доповнило вже наявні в багатьох сферах мовознавства уявлення. Аби зрозуміти принципи укладання етимологічних словників ранішого часу, звернемося до важливої пам'ятки англійської лексикографії XVII ст.: *Etymologicon Linguae Anglicanae, seu explicatio vocum anglicarum etymologica ex propriis fontibus, scilicet ex linguis duodecim...* Authore Stephano Skinner. – Londini, 1671¹¹.

Варто звернути увагу на мови, які взяті до уваги для з'ясування етимології:

<p><i>Anglo-Saxonica seu Anglica prisca, notata AS.</i> <i>Runica, Gothica, Cimbrica, seu Danica antiqua, notata Run. Dan.</i> <i>Franco-Theotisca, seu Teutonica vetere, notata Fr. Th.</i> <i>Danica recentiori, notata Dan. rec.</i> <i>Belgica, notata Belg.</i></p>	<p><i>Teutonica recentiori, notata Teut.</i> <i>Cambro-Britanica, notata C.Br.</i> <i>Franco-Gallica, notata Fr.</i> <i>Italica, notata It.</i> <i>Hispanica, notata Hisp.</i> <i>Latina, notata Lat.</i> <i>Graeca, notata Gr.</i></p>
--	---

(титульний аркуш)

Англосаксонська староанглійська	або	Уельсько-британська
Рунічна, готська, кімврська, староданська	або	Французька
Франко-тевтонська, старонімецька	або	Італійська
Сучасна данська		Іспанська
Бельгійська [фламандська]		Латинська
Сучасна німецька		Грецька

¹¹ Етимологікон англійської мови, або етимологічне пояснення англійських слів згідно з їхніми власними витоками, себто (згідно з походженням) із дванадцяти мов... автор Стефан Скіннер. – Лондон, 1671.

Таким чином, для з'ясування етимології слів використано мови близькоспоріднені – германські, мови різних мовних груп у межах індоєвропейської мовної сім'ї (романські, грецька мова).

Перед аналізом власне етимологічних статей варто коротко схарактеризувати погляди етимолога на мови щодо генетичних зв'язків: «Мови є або материнські, або перенесені і похідні» (*Linguae sunt vel Matrices vel Traduces et Derivatae*) [457, арк. 4 зв. (ненум.)]. Серед «материнських» мов автор, зокрема, називає грецьку, латинську, германську, слов'янську та кельтську, і перераховує похідні від них. Про причини мовних перетворень С. Скіннер говорить так: «Причинами перетворень та появи мов, а отож і всіх етимологій, є три. Перша... переселення і перемоги ворогів, після чого із плином часу слідує не стільки змішування переможеного народу і його переможців, стільки поява якоїсь третьої мови зі змішування і об'єднання (двох інших). Так, італійська походить від латинської, із домішками готського і лангобардського наріч германської мови... Друга причина – це торгівля, яка нечисленні слова переносить на великі відстані... Третя – це пошана і почесність, які та чи інша мова мала від інших, через свою більшу вченість і обробленість».

Таким чином, у передмові до словника етимолог і лексикограф виклав **головні точки зору на механізми мовних змін**, і вони не істотно відрізняються від прийнятих у мовознавстві в часи особливого стрімкого розвитку порівняльно-історичного мовознавства від початку ХІХ ст. Адже попри те, що фактажем лексикограф володів не повною мірою і міг помилково його опрацьовувати, проте ставлення до його організації і аналізу вже було спрямоване в необхідне русло.

Після передмови йде розділ «Етимологічні пролегомени», у якому перераховані головні фонетичні зміни в діяхронії (протеза, епентеза, афери́за і под.), потім – розлога таблиця фонетичних чергувань.

Лат. коментар:

Street, ab AS. *Стрет, Страте*, Dan. *Stræde*, Belg. *Stræet*, Teut. *Strasse*, It. *Strada*, Vicus, Via, Platea, omnia à Lat. *Strata*, supple via; *Vix enim Romanæ olim omnes lapidibus stratae erant.*

... усе походить від лат. *Strata*, тобто дорога. Усі кам'яні дороги в римлян були *strata*.

У випадку з цитованим вище словом етимолог мав справу з запозиченням, і тому зіставлення з латинською мовою було доволі очікуваним, зважаючи на культурно-історичні передумови. Значно сміливіше поводить лексикограф, зіставляючи елемент *-wich*, поширений серед англійських топонімів, із матеріалом грецької мови (*οἶκος*):

vium, Fr. Th. *Witch*, Mansio vel Statio, AS. *Wician*, Habitare, Manere, Appellere, navem in Portum Subducere, AS. autem *Wic*, & Belg. & Fr. Th. *Witch*, non incommodè declinari possent à Lat. *Vicus*. Fr. *Jun.* tamen more suo deducit à Gr. *ἰκω*.

Також С. Скіннер, зіставляючи матеріали різних мов, ставиться критично до звукових подібностей, зважаючи на звуконаслідувальне походження:

Tap, to give one a Tap, à Teut. *Tappen*, Palpare, Palpando tractare, Tangere, vel Atrectare, Fr. G. *Taper*; leviter Percutere. Alludit Gr. *τύπω*, omnia à sono.

... нагадує гр. *τύπω*, всі (перераховані слова походять) від звуку.

Цікаво, що незнання санскриту та інших індоарійських мов індоєвропейської мовної сім'ї не дуже істотно шкодило етимологічним дослідженням, та навіть навпаки: ледве не до кінця XIX ст. індоєвропейський матеріал майже не зазнавав безпосереднього систематичного зіставлення з матеріалом інших мовних сімей. С. Скіннер, ще вільний від обмежень, які наклав «культ» індоєвропеїзму, наважувався зіставляти англійські слова з семітським матеріалом:

Tall, à C. Br. *Tal*, Procerus. *Davifius* derivat ab Hebr. *Telal*, Elevavit, *Talil*, Excelsus, & Arab. *Tala*, Longus fuit, & *Til*, Longus. Alludit & Gr. *θάλλω*, Vireo, Floreo, *θαλλός*, Virens, Floridus, *θαλλός*, Ramus Virens & *τέλλω*, Perfectus, item ant. *τέλλω*, Oriri facio. *Mer. Caf.* deflectit nostrum **Tall**, à *ἰλλία*. Mallem deducere à Fr. G. *Taille*, (i. e.) *de bonne ou longue Taille*, v. *Sizf*. Vel ab AS. *Teala*, Bonum fort. & secundario Pulchrum; Proceritas enim saltem si moli corporis proportionata sit maxima decoris & pulchritudinis Virilis pars est.

Відкриття санскриту для європейської вченої спільноти, можливо, не стільки прискорило розвиток етимологічної науки, скільки, більшою мірою, загальмувало, обмеживши більше ніж на сторіччя головні зусилля межами мовних сімей (індоєвропейської, семітської).

Адже головні підходи порівняльно-історичного мовознавства до пошуку етимологій слів були наявні значно раніше, яскравим прикладом етимологічної майстерності і сміливості може слугувати словник С. Скіннера. Якби санскрит був «відкритий» пізніше, то, можливо, дослідження мовних макросімей почались би ще в XIX ст.

1.3. Індоевропейська етимологічна лексикографія XIX–XX ст.

1.3.1. Етимологічні словники класичних індоевропейських мов

Авторський колектив ЕСУМ у своїй роботі спирався на більш ніж столітню традицію укладання етимологічних словників для окремих індоевропейських мов та для спільноіндоевропейського лексичного складу. Тому для адекватного сприйняття української праці варто звернути увагу на етимологічні словники класичних індоевропейських мов.

«Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch» Ю. Покорного як зразок ретроспективного етимологічного словника

Праця Ю. Покорного «Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch» [436] відрізняється від більшості лексикографічних праць хронологічним напрямом етимологізації. За запропонованою Я. Малкілом класифікацією (цит. за: [454, р. 421]), більшість словників мають проспективний характер етимологізації (від відомої мови-першооснови чи більш архаїчної мови, як латина чи церковнослов'янська, до нових мов, у яких знаходяться рефлекси відповідних слів). Натомість словник Ю. Покорного має ретроспективний характер, і в основу словника покладено не зареєстровані в писемних пам'ятках слова, а реконструйовані праформи. Відповідно, це впливає і на структуру статті: після реконструйованої форми (наприклад, **bher-*) наведені її рефлекси, задокументовані в різних індоевропейських мовах [436, Bd. 1, р. 128–132]. Такий словник відображає спільноіндоевропейський лексичний фонд та найбільш давні запозичення. Натомість не відображені особливості окремих груп споріднених мов.

«Етимологічний словник грецької мови» Я. Фріска і проблеми індоєвропейської етимології середини ХХ ст.

Етимологічний словник давньогрецької мови Я. Фріска [388], поряд зі словником П. Шантрена [367], є одним із авторитетних джерел з етимології цієї вкрай гетерогенної за лексичним складом індоєвропейської мови. Зважаючи на дуже давню писемну традицію і, можливо, одну з найбільших тематичних амплітуд, які були властиві давньописемним мовам, лексика грецької мови є однією з найпроблемніших для етимологічного аналізу. При цьому Я. Фріск дуже обережно ставиться до теорій субстратного впливу і запозичень зі східних мов. Щоправда, дослідник догрецького субстрату Ю.В. Откупщиков теж скептично ставиться до надмірної абсолютизації східного походження багатьох грецьких слів [264, с. 13]. Натомість повна ізоляція грецької мови лише індоєвропейським колом зіставлення не дозволяє знайти переконливої етимології значної кількості центральних для давньогрецької культури слів, що вже було відзначено в мовознавстві.

1.3.2. *Етимологічні словники в контексті розвитку славістики з кін. XIX ст. до 1970-х рр.*

Важливою віхою для всієї славістики був словник Ф. Міклошича «*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*» (1886). Протягом тривалого часу він залишався єдиним етимологічним словником слов'янських мов. За типом словник успадкував форму порівняльного словника, тому що праформи етимологізованих слів укладач не реконструює. Приклади статей наведені в Додатку 9.

М.В. Горяєв 1896 р. видає «Сравнительный этимологический словарь русского языка» [88]. За способом побудови статті словник не відрізняється від праці Ф. Міклошича: вихідні форми не реконструйовані, лише наведені рефлекси початкової форми в різних мовах. Глибина етимологізації сягає лише мови, з якої слово було безпосередньо запозичене. Проте в словах питомих слов'янських вихідний індоєвропейських корінь реконструйований. Приклад статті:

Бра-т-ъ (*изъ бра-тр-ъ), **-т-ія** (-т-иѣ), brā-t-is, brōt-e, bra-tr-ik-ai, *литов.* **-т-ик-ъ**, **-т-ец-ъ**, **-т-ек-ій**, **-т-о-тв-о**, brāt-is, brō-l-is, bro-ter-ēl-is, *лотви.* **-т-ч-ин-а**, **-т-ин-а** (кружка на братчинномъ пиру), **по-брат-ин-ъ** (ст. слав. **бра-тр-ъ** и **бра-т-ъ**, *чеш.* bratr, *пол.* и слов. brat,-r) ср. (bhra-tr) съ *русск.* Bru-der = *ютск.* brō-thar: *самскр.* bhā-ta, *занд.* brā-ta, *др. перс.* brātē, *тюркск.* съ *перс.* beger, *курд.* bra, *осетин.* ā-rvade вм. ā-vrade, *арм.* е-լբաիր: отъ кор. bher, bhra= нести, рожать.

[88, с. 26-27]

Словник М.В. Горяєва також примітний тим, що в додатках наведені лексичні списки за групами: власне слов'янські слова, напряму успадковані з індоєвропейської мови-першоджерела; слова, що трапляються лише в європейських мовах; слова, що спільні для слов'янських, германських та литовської мови тощо [88, с. I–X і далі].

Істотно відрізняється від сучасних йому словників «Етимологически и правописен речник на български език» С. Младенова (Софія, 1941) [191].

Проаналізовані раніше етимологічні словники окремих слов'янських чи інших індоєвропейських мов, а також узагальнювальні словники індоєвропейських мов не виходили в своїх порівняннях за межі однієї мовної сім'ї, не відображали віддалені генетичні зв'язки мов. Так само без належної уваги були залишені моногенетична теорія та звуконаслідувальні аспекти етимологізованих слів.

Проте вже на початку ХХ ст. в порівняльно-історичному мовознавстві було накопичено достатньо інформації про окремі мовні сім'ї, щоб уможливити дослідження мовних макросімей. Так, спорідненість індоєвропейських мов із семітськими стала об'єктом окремої розвідки ще 1907 р. [283], раніше Х. Педерсен (1903 р.) обґрунтував розвинене тепер ностратичне мовознавство, а італійський учений А. Тромбетті довів велику вагу моногенетичної теорії походження мови у виданій 1905 року книзі «Єдине походження мови» [470].

Обидва аспекти, яких не вистачало етимологічним словникам індоєвропейських, а зокрема і слов'янських, мов, С. Младенов послідовно втілює у своєму словнику. На відміну від інтуїтивного, евристичного залучення ностратичного матеріалу, наприклад, у словниках П.Я. Лукашевича, болгарський етимолог цілком обґрунтовано йшов на цей новаторський для етимологічних словників у ХХ ст. крок: «Тут треба принагідно згадати, що індоєвропейські мови перебувають у віддаленій спорідненості з численними мовами так званої урало-алтайської мовної сім'ї, що поширена від берегів Балтійського моря і Північного Льодовитого океану до кордонів із Китаєм і Японських островів. Про ті мови і народи (самоїдські, лапландські, фінські, естонські, черемиські, мордвинські, мадjarські, остяцькі і т.д., турецько-татарські, монгольські, тунгуські, маньчжурські й ін.) мовиться у «Вступі до загального мовознавства», який належить авторові цих рядків. Також там перелічені деякі дивовижні граматичні і лексичні подібності між індоєвропейськими і угро-фінськими, як і між

індоєвропейськими і турецько-татарськими мовами. Усі ці збіги і подібності не можуть бути грою сліпого випадку, а тільки показують, що на світі немає випадковості, а існує причиновий зв'язок між явищами духовного і фізичного світу» [191, с. IX]. З другого боку, автор словника говорить про спорідненість із семітськими мовами: «Індоєвропейська мовна сім'я споріднена із семітською» [191, с. X] (переклад з болгарської тут і далі наш. – Н. Н.).

У дослідженнях окремих етимологічних проблем ностратичну теорію застосовували й раніше, проте С. Младенов уперше в славістиці застосував її до всього питомого словника досліджуваної мови. У статтях послідовно проведені паралелі з іншими ностратичними мовними сім'ями (стаття *балкан* [191, с. 15]). Також важливим нововведенням С. Младенова є інтерпретація етимології деяких лексем з точки зору звуконаслідувальної теорії походження мови (стаття *баба* [191, с. 12]).

У багатьох випадках лексикограф наводить реконструкції вихідних індоєвропейських форм чи ностратичні корені («аріо-алтайські» в авторській термінології).

Новаторські ідеї С. Младенова були певної мірою втілені і використані при укладанні електронної етимологічної бази *starling.ru* [461]. Етимологічний словник С. Младенова – перший, що сягає в реконструкціях і виявленні спорідненості слів ностратичного рівня.

Класичним надбанням славістичної та індоєвропейської етимологічної лексикографії є етимологічні словники чеської мови В. Махека [418] та російської мови М. Фасмера [473]. Однією з новацій В. Махека є свідоме і послідовне залучення теорії субстрату, про що етимолог пише у передмові до словника: «Щодо багатьох слів у моєму словнику сказано, що вони мають «субстратне походження». Цей термін утворив наш германіст Йозеф Янко для слів, які не можемо з різних причин прийняти за індоєвропейські

утворення, але які існують в індоєвропейських мовах віддавна, були запозичені з якоїсь мови, нам, проте, не відомої» [418, s. 9].

На думку лексикографа, прийшло індоєвропейське населення переймало в давнішого населення ремесла, промисли і сільськогосподарські заняття, а разом із ними і назви тварин, рослин тощо.

Етимологічний словник російської мови М. Фасмера існує в двох варіантах, оригінальному німецькому і російському перекладі О.М. Трубачова, із доповненнями перекладача. Словник М. Фасмера, як це властиво й іншим німецьким етимологічним словникам (наприклад, словнику давньогрецької мови Я. Фріска), майже не залучає субстратного матеріалу. Приклади статей обох словників розглянуто в Додатку 9.

Вартий окремої уваги й «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» під редакцією В.В. Мартинова [346]. У передмові до словника редактор викладає свої теоретичні уявлення про будову, склад і тип інформації, що мають бути в етимологічному словнику. Головною відмінністю підходу В.В. Мартинова є особлива увага до «пізніх процесів» у лексиконі мови: автор критикує інші словники, зокрема й етимологічний словник російської мови М. Фасмера за ігнорування «етимологічного ландшафту» мови і відображення з достатньою повнотою лише прамовного етапу [346, с. 3]. Лексикограф висуває такі вимоги до етимологічного словника будь-якої мови, передусім – білоруської:

1) етимологічний словник має відображати словотвірні і семантичні архаїзми; з цією метою застосовують методи лінгвістичної картографії, які дозволяють виявити «зони лексичної консервації» [346, с. 4]; саме вони дозволяють доповнити уявлення про праслов'янську мову взагалі;

2) етимологічний словник повинен містити всі інновації, навіть територіально обмежені одним діалектом, а також субстратні і контактні впливи;

3) етимологічний словник має містити всю запозичену лексику;

4) етимологічний словник повинен відображати всю експресивну лексику, оригінальну і запозичену;

5) в етимологічному словнику мають бути по змозі використані всі відомості лінгвістичної географії про територіальну стратифікацію лексики.

Усі методологічні засади В.В. Мартинова є загальноприйнятими в славістиці, за винятком третього положення, яке йде в розріз із досвідом не лише ЕСУМ, а й інших словників слов'янських мов, зокрема – М. Фасмера. О.С. Мельничук свідомо не включав до реєстру ЕСУМ нові запозичення: адже не вони відображають головні особливості мови, а успадковане ядро спільної зі спорідненими мовами лексики й найдавніші запозичення. А нові запозичення зазвичай належать до сучасних інтернаціоналізмів, які майже не мають національного культурного колориту, тому доцільно їх виокремити в спеціальному словнику, як це було зроблено О.С. Мельничуком у «Словнику іншомовних слів» (Словник іншомовних).

У 1940-і рр. уже існували цілком відмінні підходи до укладання етимологічних словників окремих мов та мовних сімей. Особливістю більшості етимологіко-лексикографічних праць, присвячених індоєвропейським мовам, було ігнорування матеріалу, який географічно чи хронологічно виходив би за межі індоєвропейської мовної єдності, за винятком випадків прямого запозичення з сусідніх мов. У випадку романських мов глибина етимологізація була невеликою, і Ф. Діц наводив щонайбільше латинську вихідну форму. Дещо глибшої реконструкції досягав М.В. Горяєв, наводячи індоєвропейські корені. Чи не першим словником, який повністю відтворював спільноіндоєвропейський словниковий запас, була праця Ю. Покорного. Проте значно глибшого рівня досягнув С. Младенов, який у своєму етимологічному словнику сміливо наводив праностратичні корені.

Таким чином, серед етимологічних словників слов'янських мов, укладених у слов'янських країнах, на середину ХХ ст. найбільше виділялися

новизною погляду (наприклад, залученням **субстрату** і **ностратичних паралелей**) етимологічні словники болгарської мови С. Младенова і чеської мови В. Махека.

1.3.3. Контекст розвитку української етимології в СРСР

Дослідження макросімейних зв'язків

Хоча віддавна висловлювали ідеї порівняння індоєвропейської мовної сім'ї з іншими, сусідніми щодо неї, були представлені в науковій літературі від межі ХІХ-ХХ ст. [382; 470], проте на широкому лінгвістичному матеріалі відповідне дослідження було проведено лише в 1960-ті рр. В.М. Іллічем-Світичем [118; 119; 120; 121]. Свого часу А. Мейє звертав увагу на те, що матеріалу індоєвропейських мов не вистачає для повноцінної реконструкції праісторичних мовних станів, адже індоєвропейський матеріал виступає засобом зовнішньої реконструкції лише щодо окремих індоєвропейських мов, а на рівні спільноіндоєвропейських реконструкцій необхідний вихід на інші мовні сім'ї. Про це говорить і В.М. Ілліч-Світич у передмові до свого словника: «Тільки зовнішнє зіставлення забезпечує відповідний контроль і дозволяє вибрати єдиний максимально наближений до реальності варіант історичної реконструкції з багатьох принципово можливих» [120, т. 1, с. 2].

На момент виходу перших томів ЕСУМ ностратична теорія була вже послідовно відображена в етимологічному словникові болгарської мови [191] та в публікаціях В.М. Ілліч-Світича [118; 119; 120; 121]. Колектив ЕСУМ у передмові «Наукові засади Словника» так окреслив своє ставлення до цієї теорії: «Лише в поодиноких випадках, де це було можливо, подаються нові реконструкції в плані ларингальної теорії або згадуються найбільш переконливі зіставлення з фактами семіто-хамітських, рідше – урало-алтайських мов» (ЕСУМ 1, с. 9). Справді, в окремих випадках в словникових статтях ЕСУМ позаіндоєвропейські паралелі наведені з явним урахуванням ностратичних паралелей (наведено лексичні паралелі згідно зі С. Младеновим чи В.М. Ілліч-Світичем): *палити* – уральських (ЕСУМ 4, с. 266), *хан* (ЕСУМ 6, 156), *хата* (ЕСУМ 6, с. 161). Однак у більшості випадків

ностратичний словники С. Младенова чи В.М. Ілліч-Світича наведені наприкінці статті як одне з джерел, хоча позаіндоєвропейські паралелі до українського та споріднених із ним слов'янських не подано: *бачити* (ЕСУМ 1, с. 454), *лежати* (ЕСУМ 3, с. 213), *кукуріку* (ЕСУМ 3, с. 130), *локати* (ЕСУМ 3, с. 282), *любити* (ЕСУМ 3, с. 320), *пух* (ЕСУМ 5, с. 643), *ріг* (ЕСУМ 5, с. 89), *шерех* у значенні «тонкий лід» (ЕСУМ 6, с. 409).

Значення ідей М.Я. Марра і «нового вчення про мову»

Мовознавство України, що перебувала у складі СРСР, не можна розглядати відірвано від відповідного наукового контексту. Перед радянським мовознавством постала потреба вперше науково описати і класифікувати явища багатьох різносистемних мов, що вимагало вироблення унікального інструментарію, зокрема й етимологічних досліджень. Українські мовознавці перебували у безпосередньому науковому діалозі з представниками інших мовних і лінгвістичних традицій, що сприяло обмінові ідеями і підходами.

Як справедливо зазначають дослідники (зокрема Т.Б. Лукінова [159]), учення М.Я. Марра мало суперечливий вплив на якість етимологічних досліджень. З одного боку, ігноруючи накопичений індоєвропеїстикою фонетичний інструментарій точних ототожнень лексики, дослідники втрачали доказовість своїх висновків. Проте саме теорія М.Я. Марра про «схрещення» мов, про їхнє соціальне розшарування допомогла звернути увагу роль субстрату в дослідженні лексики.

Перед радянськими лінгвістами в 1920-1930-і рр. постала проблема дескриптивного опису мов без писемності (тюркських, палеоазіатських, самодійських та ін.), і був накопичений значний інструментарій мовного аналізу, що можна порівняти зі спалахом лінгвістичних досліджень, спричиненим потребою опису тубільних американських мов у США на зламі XIX – XX ст. Так само з часом постала потреба опису етимологій багатьох

мов, чию історію раніше взагалі не розглядали. Тому перед дослідниками стояло завдання для багатьох мов уперше розробити процедури етимологізації.

Отож ні українська, ні слов'янська взагалі, етимологія в СРСР не могла бути розглянута поза контекстом фундаментальних досліджень, виконаних на матеріалі мов, що належать до різних мовних сімей. Звернення до досвіду етимологізації неблизькоспоріднених мов дозволяє абстрагуватися від конкретних проблем слов'янської етимології, розглядаючи головні принципи історичних досліджень лексики досліджень.

Укладачі ЕСУМ працювали в контексті, в якому вже існували важливі етимологічні праці, виконані не лише на слов'янському ґрунті. На найголовніших із них, використаних при укладанні ЕСУМ, ми зупинимося дещо детальніше.

Попри догматичність і часткове відкидання набутоків попередніх періодів дослідження етимології, послідовники М.Я. Марра зробили важливу справу: показали, що абсолютизація фонетичних законів, до якої були схильні молодограматика, не сприяє вирішенню найбільш суперечливих питань етимології. Одним із головних продовжувачів традицій М.Я. Марра був В.І. Абаєв, який досліджував іранські мови, передовсім осетинську, проте його інтереси перебували й у сфері загальної теорії етимологічних досліджень [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. В одній зі своїх статей у маррівському збірнику «Язык и мышление» В.І. Абаєв висловлює позицію «нового вчення про мову» щодо фонетичних законів молодограматиків. Особливо великим недоглядом дослідник вважав різке відділення фонетичних і семантичних процесів у мові: «Фонетика в індоєвропейській лінгвістиці відірвалась не лише від соціальних факторів, але й від *семантики*, перетворившись на самостійну дисципліну» [5, с. 1]. Чільної проблеми етимологічних досліджень, зокрема й укладання етимологічних словників, молодограматичні фонетичні закони, на думку В.І. Абаєва, не розв'язали,

адже **природа винятків із таких законів так і не була пояснена**. Саме тут дослідник пише про **субстрат** як можливе вирішення цих проблем [5, с. 9]. Проте його розуміння субстрату і спричинених ним фонетичних винятків дещо ширше, ніж просто «етнічний базис», на який накладаються нові мовні навички, та його реліктів: «*Винятки* – це або вторгнення в мову *інших суспільних груп*, крім основної і панівної <...> або винятки – це вказування на особливі, специфічні умови *семантичного* життя тих елементів мовлення, в яких спостерігаємо ці ‘винятки’» [5, с. 14].

Попри соціологізм таких тез, їх не можна не враховувати при вирішенні спірних питань етимологізації, адже вони, іншими словами, під соціальним розуміють усю **культурну** сферу загалом. Особливо цінною гіпотезою є остання частина твердження В.І. Абаєва: про випадки, коли фонетична своєрідність (порушення фонетичних закономірностей) відображає семантичну.

Проте якщо М.Я. Марр не втілював своїх поглядів на мову та історію слів у лексикографічних працях, а лише декларував їх у великій кількості статей, то його послідовники, уже навіть після офіційного засудження «нового вчення про мову», використовували плідні задуми дослідника у своїх лексикографічних практиках, серед яких є і визнаний чи не найкращим етимологічним словником окремої мови – праця В.І. Абаєва, присвячена осетинській мові (див. Додаток 3).

Значення досягнень радянського мовознавства для українських етимологічних досліджень

Попри свою неоднозначність, «нове вчення про мову» дозволило мовознавцям **переоцінити роль субстрату в формуванні певної мови**. Продовжувачі ідей М.Я. Марра поєднали їх із теоретичними засадами порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства і комплексно підходити до історичного вивчення лексики. Найповнішим утіленням такого

підходу є «Історико-етимологічний словник осетинської мови» В.І. Абаєва. Ностратичні дослідження В.М. Ілліч-Світича показали, наскільки часткове дослідження матеріалу будь-якої мови вимагає залучення матеріалів різносистемних віддалено споріднених мов.

Таким чином, у сукупності ці головні вектори етимологічних досліджень дозволили подолати панівну в західноєвропейському мовознавстві умовність тези про «монолітність» словникового складу певної мови, і надавання переваги матеріалу споріднених мов чи самої мови (тобто внутрішній реконструкції). Урахування субстрату і ностратичних матеріалів показало переваги комплексного залучення зовнішньої реконструкції.

1.3.4. Українська лексикографія ХХ ст. як передумова появи ЕСУМ

Поява етимологічного словника можлива лише в тому разі, якщо лексика певної мови достатньо представлена в словниках – нормативних, історичних, діалектологічних, сленгових тощо.

Українська народнорозмовна мова ще наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. була достатньо добре зафіксована у словниках Є.І. Желехівського [102], М. Уманця і А. Спілки [Уманець, Спілка], а особливо у словнику Б.Д. Грінченка [89]. Натомість достатньо повних історичних словників українська тривалий час не мала. Першим зразком цього типу словників в українській лексикографії був «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка [124]. Тільки через кілька десятиліть побачив світ «Словник староукраїнської мови ХІV–ХV ст.» за ред. Л.Л. Гумецької (ССУ), що відображав лексику, зафіксовану в актових книгах, грамотах тощо.

Важливим джерелом, яке кодифікувало багатство української лексики до епохи її уніфікації з російською мовою був російсько-український словник за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова.

До появи тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах [СУМ 1-11] важливу роль у фіксуванні лексичного матеріалу української мови мали перекладні словники, зокрема «Українсько-російський словник», укладений на засадах, які розробив І.М. Кириченко [Російсько-український 1953, т. 1–6].

Також станом на середину ХХ ст. вже з'явилися деякі діалектні словники [69; 144], хоча діалектна лексика вже була почасти зафіксована й у словниках Є.І. Желехівського і Б.Д. Грінченка.

1.4. Стан вивчення етимологічної лексикографії на початку ХХІ ст.

1.4.1. Теоретичні питання української лексикографії

Українська лексикографія в ХХ ст. перейшла на якісно новий етап функціонування в системі науки і культури: з прикладної галузі мовознавства вона переросла в теоретично обґрунтовану та методологічно розроблену систему знань про кодифікацію, опрацювання та організацію у межах словника лексичного матеріалу української мови різних етапів її формування (у синхронному і діахронному зрізах).

Виняткову наукову цінність для нашого дослідження становить нещодавно виконана під керівництвом Л.І. Шевченко і захищена дисертація Джонг Йонгджу «Лінгвопрагматичні засади створення словника української мови для іноземців», де запропоновано найсучасніший розгляд сучасної суспільно-культурної ролі словника, запропонований комплекс методів дослідження лексикографічних праць, розроблена проблема сучасного визначення словника, досліджений понятійний обсяг термінів лексикографія та металексикографія в модерній лінгвістиці, визначене місце теорії лексикографії в сучасній лінгвістиці, запропоновано нові ідеї щодо процесу лексикографічної роботи, розроблено новітню типологію словників.

Українська лексикографія ХХ ст. багата на праці, які сповна відбивають лексичне різноманіття всіх сфер функціонування української мови.

Теорія і практика лексикографії була одним із головних фахових зацікавлень М.Я. Калиновича [267, с. 244], саме він був одним із укладачів і відповідальним редактором «Російсько-українського словника» (1948).

Над створенням фундаментальних видань (на взір СУМ в 11 тт.) працювали лексикографи А.А. Бурячок [289, с. 60]. С.І. Головащук зробив

унесок до теорії укладання перекладних словників [266], брав участь в укладанні СУМ.

Великі теоретичні узагальнення часто спираються на значну роботу, здійснену в практичному руслі. Так сталося з теоретичною працею Х. Касареса, яка базувалася на досвіді укладання тлумачного словника іспанської мови [135]. Так само з'явилася праця, що заклала теоретичне підґрунтя для української лексикографії кінця ХХ – початку ХХІ ст., узагальнивши досвід укладання українських словників, що побачили світ до 1970-их рр. Саме у монографії Л.С. Паламарчука [268] здійснено підсумковий огляд головних здобутків української лексикографії від 1920-х рр. до часу появи дослідження. Дослідникові належать визначна роль в укладанні епохальних для україністики та славістики лексикографічних праць – Російсько-українського словника (1953–1963), Словника української мови (1970–1980), Фразеологічного словника української мови (1993) [298, с. 452].

Примітно, що на момент виходу монографії ЕСУМ іще тільки перебував на стадії проектування. Тим самим для теорії укладання етимологічного словника української мови дослідження Л.С. Паламарчука має важливе значення, адже показує структуру лексикографічного корпусу української мови, який став підґрунтям для укладання ЕСУМ. Для ЕСУМ цілком слушним залишається узагальнення, здійснене Л.С. Паламарчуком: «Однією з основних передумов успішного виконання роботи по створенню конкретного словника є надійність лексичних джерел, на яких він ґрунтується. Кількісна і якісна сторони джерел, їх авторитетність мають першочергове значення і для встановлення реєстру, і для визначення й опису в словниковій статті всіх необхідних лексикографічних даних про слово, тобто тієї інформації, яку дає читачеві словник» [268, с. 200].

Новий етап української лексикографії, на думку дослідника, позначений переходом до теоретично обґрунтованої роботи: «Вартий уваги і

той знаменний факт, що тепер безпосередня робота над будь-яким академічним словником починається лише після всебічного обговорення виробленої для нього наукової концепції і затвердження проспекту або інструкції для укладання відповідної лексикографічної праці» [268, с. 9].

Наголошуючи на потребі міжгалузевої взаємодії для укладання будь-якого словника (використання набутоків етимології, стилістики, семасіології, акцентології тощо) [268, с. 137–138], Л.С. Паламарчук підходить і до на той час тільки запланованого ЕСУМ як до праці засадничо міждисциплінарної, яка міститиме різнобічну інформацію про слово [268, с. 139–140].

Таким чином, завдяки теоретичним узагальненням українських лексикографів, передовсім Л.С. Паламарчука, а також практичним напрацюванням української лексикографії станом на 1970-ті рр. було уможливлено появу Етимологічного словника української мови за редакцією О.С. Мельничка – лексикографічної праці, яка увібрала і багатий словниковий матеріал, і значні набутки з кодифікації та опису української лексики, зафіксованої українською лексикографією XIX–XX ст.

1.4.2. Етимологічний словник як синтез лексикографії та етимології

Від часу появи перших етимологічних словників [475; 457] наявність етимологічного словник поступово стала питанням наукового і культурного престижу національної мови. Упродовж XIX–XX ст. у Європі з'явилися численні етимологічні словники багатьох європейських мов та мов Азії і Африки. Серед них варто згадати етимологічні словники та тезауруси:

слов'янських мов [68; 100; 261; 191; 318; 319; 320; 321; 344; ; 358; 363; 395; 413; 418; 425; 443; 447; 458; 473; 480],

балтійських [312; Fraenkel 1962–1965; 404],

германських [142; 366; 385; 386; 391; 394; 401; 409; 429; 433; 476; 478; 479],

романських [377; 378; 381; 383],

осетинської [3],

вірменської [397],

давньогрецької [361; 367; 388; 442],

латинської [424; 477],

санскриту [421],

спільноіндоєвропейського лексичного запасу [112; 24; 171; 436],

тюркських [97; 370; 406; 444; 472],

уральських [254; 372; 458],

семітських [414],

коренів і морфем ностратичної макросім'ї [118; 120].

Наведений перелік має суто орієнтовний характер і призначений лише для визначення найзагальніших тенденцій в укладанні етимологічних словників у ХІХ-ХХ ст.

Отож, на початок ХХІ ст. склалися певні закономірності укладання етимологічних словників:

- у центрі уваги європейських етимологів перебувають індоєвропейські (а серед них передусім слов'янські, германські і класичні давньогрецька і латина), тюркські та семітські мови, у той час як уральські посідають значно менше місце в дослідженнях, а інші мови Євразії, що належать до решти мовних сімей, перебувають поза увагою дослідників.

Така закономірність може бути пояснена тим, що в межах індоєвропейських мов слов'янські, романські, германські зберігають між собою найбільше спільних рис, що полегшує етимологічну роботу з ними, так само як і з тюркськими чи семітськими мовами, які зберігають високий відсоток спільного спадку не лише в граматиці, але й у лексиці і фонетиці;

- ізольовані мови (наприклад, із живих – баскська, а з мертвих – шумерська) майже ніколи не були кодифіковані в етимологічних словниках, оскільки підходи, вироблені на основі порівняльно-історичного мовознавства (індоєвропейського, тюркського, семітського) для цих мов не підходять, бо головний принцип порівняльно-історичного мовознавства – реконструкція попередніх мовних станів на основі рефлексів лексики в споріднених мовах тут неможливо втілити за браком або сумнівністю матеріалу;

- абсолютна більшість етимологічних словників присвячена лексичному складові лише однієї національної мови, а меншість стосується спільного лексичного спадку групи мов (германських [142], романських [381] чи слов'янських [344; 480]);

- етимологічне дослідження зазвичай оперує лексичним рівнем і майже ніколи (за винятком, наприклад, [391]) – морфологічним; адже морфеми мають значно ширше поле значень, тоді як на давніх етапах розвитку мови різниця між морфемами і словами стирається, а на глибших рівнях реконструкції зникає взагалі (див. [94]).

Логічно припустити, що такі закономірності у справі укладання етимологічних словників більш ніж за останні сто років спричинені не неухвагою дослідників, а відсутністю інструментарію, однаково релевантного як для різних мов і мовних сімей з різною мірою близькості мов, що до них належать, так і для різних пластів лексики в межах однієї мови. Також цю ситуацію можна пояснити домінуванням в етимології принципів порівняльно-історичного мовознавства, що базується на фонетичній реконструкції, хоча історично етимологія мала й інші вектори, не менш перспективні, а саме: історична семасіологія, вивчення ритуальних перетворень слів, віддалених зв'язків мов.

1.4.3. Дискусійні аспекти проблеми укладання етимологічних словників

Дискусійність багатьох аспектів історичного дослідження лексики певної мови, зокрема й української, зовсім не є перешкодою для створення етимологічних словників, проте передбачає цілу низку компромісів, на які вимушені йти дослідники заради єдності теоретичних та практичних засад укладання певного словника. Проте ця невизначеність лише відображає ширше коло проблем, про які вичерпно написав В.М. Топоров: «Чого не вистачає сьгоднішній етимології (звісно, науковій), так це глибокого з'ясування своїх основ, витоків, специфіки розвитку, його напрямку, усвідомлення свого місця в контексті інших наук як гуманітарного кола, так і того кола, до якого входять теорія інформації, математика з низкою її галузей, теорія ігор, теорія систем і багато чого іншого. Насправді етимологія як наука має справу з суто емпіричними свідченнями, на основі яких відновлюються (хоча й далеко не завжди) безпосередньо не спостережні відомості. Справжньої *теорії* етимології, на жаль, немає, хоча є немало цінних висновків і спостережень методологічного характеру...» [316, с. 12]. Проте це не єдина проблема, що стосується процедури укладання етимологічного словника.

Висновки до розділу 1

Аби з'ясувати місце українських етимологічних студій та словників у світовому контексті, необхідно було здійснити огляд світового матеріалу, який на сьогодні ще не був зібраний в одному дослідженні. Не в останню чергу це було зумовлено тим, що весь комплекс студій про мову, який існував до початку XIX ст., з приходом компаративізму, а згодом і молодограматизму, було так чи інакше витіснено з наукового контексту. Причиною цьому була створена наукою XIX ст. ідея про виключну доказовість нової науки, на протигагу попереднім практикам здобуття і поширення знань, зокрема і про мову та етимологію. Однак криза позитивістського типу знання, який пропагували саме в XIX ст., дозволяє переглянути і суттєво доповнити уявлення про те, що було зроблено для розуміння мови й етимології впродовж величезного вітдинку від перших граматик і словників (від бл. V ст. до н.е. до XVIII ст.).

Хоча на початку XIX ст. відбулася докорінна перебудова етимологічних досліджень, як і погляду на еволюцію відомих європейцям мов, а всі праці попередніх епох почали вважати ненауковими, науковий період розвитку етимології зберіг чимало спільного з попереднім. Адже дослідники етимології, збагачені методологією «нової науки» Дж. Віко, між тим не змогли позбутися багатьох апріорних засад етимологізації лексики, а також культурних і світоглядних мотивацій занять історією мови. Так, більшість сучасних етимологічних праць зберігає чітку культурну спрямованість і виконує функції творення ідентичностей, що не применшує їхньої наукової ваги, однак вимагає чіткого усвідомлення. Як результат такого усвідомлення, можливо здійснити дві процедури:

- 1) реабілітувати донанукові праці про мову і видобути з них необхідний евристичний матеріал;

2) в етимологічних працях періоду розвинутої науки виокремити те, що є вже суто науковим, не забарвленим додатковими функціями.

У цей тривалий період було чітко усвідомлено напрямки осмислення мовного матеріалу. Компаративісти, що прийшли на початку ХІХ ст., тільки впорядкували мислення, майже не змінюючи сітку понять. Так, у донауковий період вже чітко усвідомлювали такі явища (хоч і надавали їм іншого, ніж сьогодні, значення – культурного, магічного тощо):

- уявлення про тісний зв'язок мовної і позамовної дійсності;

- уявлення про можливість укладання словника як дескриптивного і нормативного тексту, який відображає прийнятий у межах певної культурної спільноти набір концептів та їх вербалізаторів.

- уявлення про те, що всі слова мають певне походження, і саме це первісне правдиве (гр. *ἐτυμολογία*) значення слова необхідно відшукати;

- уявлення про фонетичні зміни в словах під впливом артикуляційної бази інших мов.

Проте бракувало на цьому етапі таких рис, які з'являться тільки згодом, в науковий період розвитку лінгвістики і етимології зокрема:

- поняття про методи реконструкції мовного матеріалу, відповідність фонетичним законам;

- вимоги методологічної обґрунтованості зіставлень.

Стрімкий розвиток лексикографії на кожному з етапів становлення лінгвістики сприяв тому, що окремі, розрізнені етимологічні спостереження багатьох лінгвістів могли бути представлені як системне відображення суми знань про походження слів, а врешті – усієї мови і культури народу, його історії, відображеної в словах. Тому наявність давньої лексикографічної опрацьованості національних мов в епоху ренесансу сприяла швидкому розвитку етимологічних студій.

Із виникненням лінгвістики як науково оформленої дисципліни в ХІХ ст. коло проблемних питань, які не знайшли остаточного вирішення і в більш

чітких, струнких координатах дослідження, взорованого на точні науки, не звузилося, а навпаки, розширилось. Упродовж XIX-XX ст. в етимологічних дослідженнях існувало два полюси, перший з яких прирівнював етимологію до герменевтики, себто швидше напрямку осмислення явища, ніж чіткої процедури дослідження, а другий намагався виструнчити процес етимологізації. Однак здійснити повний етимологічний словник будь-якої мови, керуючись тільки одним із цих напрямків, не вдавалося. Адже через гетерогенність лексичного складу будь-якої мови принципи укладання мають урахувати специфіку формування кожної зі страт.

На основі проаналізованих етимологічних словників та статей, що стосуються теорії їх укладання, можна експлікувати такі проблемні питання, які кожен з етимологів XIX-XX ст. намагався вирішити по-своєму. Саме вони й мають бути в центрі уваги під час подальшого розгляду українських етимологічних словників, передовсім ЕСУМ. Перелік цих проблем можна назвати ключовими питаннями, на які собі (свідомо чи несвідомо) давав відповідь кожен етимолог чи укладач етимологічного словника окремої мови:

- 1) чи включати до складу словника лише питому лексику і давні запозичення, чи й нові запозичення і варваризми;
- 2) чи відображати в словнику найбільш плинний на синхронному зрізі пласт лексики (сленг, просторіччя);
- 3) чи етимологізувати морфеми;
- 4) скільки екстралінгвістичної інформації потрібно в етимологічному словнику;
- 5) чи є надійні критерії аргументації і верифікації результатів етимологічного дослідження;
- 6) яка глибина етимологізації необхідна для кожного конкретного дослідження (мова-джерело запозичення; спільна прामова сім'ї – напр., індоєвропейська; рівень прамови – ностратичної, бореальної);

7) яким чином залучати до етимологічного дослідження досвід розмислу над мовою, що побутував до появи порівняльно-історичного мовознавства.

Якщо ми зіставимо перелік цих «напрямків проблематизації» (адже аби вирішити наукову проблему, спершу необхідно взагалі усвідомити її саме як проблему), то виявимо, що вирішити всі ці питання дозволяє погляд на етимологію як на галузь, якій насправді не два століття, а понад дві тисячі років: з перспективи напрацювань не одного покоління філологів можна виробити підхід до розуміння етимології, необхідний для вирішення проблем, що стосуються довгострокових періодів розвитку мови.

Зміст розділу оприлюднено в таких публікаціях автора: [202; 203; 204; 205; 207; 208; 209; 212; 215; 216; 220; 221; 222; 224; 226; 228; 229; 231; 233; 234; 235].

Розділ 2

НАПРЯМКИ, МЕТОДИ І МАТЕРІАЛИ, ГІПОТЕЗА ТА ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі розглянуті проблеми вибору методів і процедур дослідження генези української етимологічної школи в контексті багатовікового розвитку європейського мовознавства, вказано на точки перетину етимологічних досліджень із порівняльно-історичним мовознавством та способи виокремлення етимологічних досліджень із ширшого кола мовознавчих досліджень, обгрунтовано добір лексикографічних та етимологічних пам'яток, що залучені до аналізу, сформульовано гіпотезу дослідження.

2.1. Обгрунтування напрямків і методології дослідження

Наявні спроби синхронної типологічної класифікації етимологічних словників, що її здійснив Я. Малкіл [420]. Проте у праці не приділено належної уваги еволюції етимологічних словників як окремого явища. Досьогодні лексикографія (доволі повно) і історія еволюції етимологічних уявлень (частково) вже були досліджені українськими та зарубіжними науковцями [4; 7; 12; 18; 271].

У дослідженні лексикографічних традицій Європи і Азії тривалий час превалював описовий метод (наприклад, дослідження англійської [375], індійської [474], китайської [392; 348], арабської [107], тангутської [136], японської [9], в'єтнамської [304], перської [12]). Проте в деяких випадках було здійснено спроби комплексного дослідження словникарства загалом і

словника як явища загальнокультурного, з'ясування його кореляції з картиною світу його укладачі та користувачів. Одне з таких досліджень має за об'єкт тангутську лексикографічну практику [141]. Через тип письма (ідеографіка) тангутські словники зазвичай організовували тематично, як і китайські, таким чином демонструючи ієрархічне членування дійсності, аксіологічну шкалу та космологічні уявлення. Тому повноцінний розгляд таких лексикографічних праць відірвано від міфологічної картини світу, яка в них явлена експліцитно, і не був би можливий.

Проте інша праця з комплексним підходом до словникарства зосереджується на еволюції західноєвропейських лексикографічних практик XV – XVIII ст., тобто епохи Ренесансу і бароко [374]. Дж. Консідайн розглядає словникарські практики зазначеної доби як прямий еквівалент формування націй і політичної самосвідомості через постулювання мовної ідентичності, виявом якої є передовсім словник і граматики власної мови. В українському мовознавстві останніх років теж з'являлися праці, де розглянуто мовну свідомість у контексті становлення культурної та політичної свідомості нації [311].

Староукраїнська лінгвістична традиція ґрунтовно досліджена у працях В.В. Німчука [255; 256; 254]. У праці «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською» дослідник не обмежується зазначеними контекстами, а навпаки, вписує українські лексикографічні практики в якнайширший європейський контекст, визначаючи джерела, на які спиралися українські лексикографи, та шукаючи випадки, коли на українські словники спиралися лексикографи тодішньої Європи. Українська лексикографія XIX–XX ст. була докладно вивчена А.А. Москаленком [200], а також була розглянута в загальному нарисі П.Й. Горещького [87].

Щодо історії етимологічних досліджень як окремої галузі знання про мову, то нам не відомі загальні нариси еволюції уявлень про походження слів. Певні міркування з цього приводу висловлювалися при розгляді

окремих пам'яток філософської чи лінгвістичної думки, зокрема діалогу Платона «Кратіл» чи «Етимологій» Ісидора Севільського. Значно ширше в науковій літературі були розглянуті **принципи етимологічного дослідження** [271; 6; 7; 322; 177; 179; 182; 183; 188; 189; 199].

Проте всі вищезгадані праці виходили більше з практики ХХ ст., ніж із історії етимологічних практик та їхньої типології на великих історичних проміжках, ролі етимології в загальнокультурному контексті певної епохи.

Етимологічні словники вже раніше досліджені з точки зору їхньої типології Я. Малкілом. Дослідник на великому матеріалі етимологічних словників ХІХ-ХХ ст. виводить свою класифікацію, проте зовсім не зважає на історико-культурні передумови формування певних типів етимологічних словників та роль, яку вони виконували в системі сучасного їм філологічного, а ширше – гуманітарного знання. Отож Я. Малкіл класифікує словники за такими параметрами: 1) масштабним охопленням матеріалу (*scope*); 2) залученим матеріалом; 3) ступенем складності [420].

Ми здійснюємо першу спробу синтетичного розгляду етимологічної лексикографії з одного боку, а з другого – послідовного висвітлення еволюції етимологічних досліджень від давнини до сьогодення. Вона має намір частково заповнити теоретичну прогалину, яка уже багато десятиліть існує між теорією та практикою укладання етимологічних словників.

2.2. Обґрунтування методологічних засад і методів дослідження

Теоретична лексикографія лише почасти випрацювала методи укладання етимологічних словників. Кодифікація процедур, пов'язаних із цією сферою мовознавства, можлива лише після висвітлення етіології етимологічного словника як явища двокомпонентного, у якому поєдналися дві сфери наукового знання: словникарство та етимологія. Відповідно до цього наше дослідження феномену рухатиметься від більш загального до конкретного, тому спочатку ми визначимо магістральні напрямки розвитку європейської лексикографії і серед них виокремимо ті, які уможливили появу етимологічних словників. При цьому ми керуватимемося такими **методологічними засадами дослідженням словників.**

1. Словник є безпосереднім утіленням лінгвістичної ідеології лексикографа чи групи укладачів (колективного автора). Наше завдання – визначити, як ця ідеологія втілена у стилістиці й особливостях побудови словника (організація реєстру, будова словникової статті і т.д.).

2. Працюючи з давніми словниками, треба зважати на те, що остаточне розмежування між теологією, філологією і філософією відбулося лише в ХІХ ст. Тому для розуміння світоглядного підґрунтя лінгвістичного явища нам часто доводитиметься здійснювати екстраполяцію на тексти, які з погляду сучасності не завжди мають науковий характер (теологічні і філософські трактати, пізньоантична „вчена” поезія).

3. Українську лексикографічну традицію розглядаємо в контексті європейської, яка має безпосередні витoki в античній філології. Лексикографічні праці неєвропейського культурного ареалу братимемо до уваги лише частково для типологічних зіставлень, через відносну ізольованість розвитку лінгвістичних поглядів Сходу і Заходу в Новий час.

4. Головним інструментарієм нашого аналізу буде філологічна герменевтика, принципи якої були сформульовані в працях Ф. Шляєрмахера, Г.-Г. Гадамера [342; 93]. На наш погляд, застосування герменевтичних прийомів дозволить осмислити словник як явище загальнокультурне, не обмежене межами філологічного вжитку.

Іншим компонентом дослідження є власне процедури етимологічного аналізу. Для глибшого розуміння витоків головних методологічних амбівалентностей, які й понині наявні в історичній лексикології та лексикографії, потрібно звернутися до витоків української, а ширше – європейської етимологічної науки, і визначити в її еволюції риси, які уможливили на певному історичному етапі появу етимологічного словника. У дослідженні еволюції етимологічних знань ми виходитимемо з таких **методологічних основ дослідження етимології**.

1. Етимологічні дослідження до поч. XIX ст. були позбавлені чіткої методології, тому залучення їхнього матеріалу в сучасний науковий дискурс можливе лише після ретельної перевірки гіпотез на нинішньому рівні розвитку порівняльно-історичного мовознавства.

2. Брак методології в старовинних етимологізаторських практиках дозволив авторам донаукових текстів зберегти безпосереднє архаїчне відчуття мови, і тому вони дають можливість реконструювати архаїчну рефлексію над словом, яка, у свою чергу, може дати інший бік розуміння відомих науці фактів.

3. Етимологія на нинішньому етапі оперує великими масивами інформації, які вимагають оновлення методологічного інструментарію дослідження. Проте його створення потребує виокремлення певних наукових апріорних засад, подолання яких необхідне для якісного оновлення етимологічної науки.

4. Численні проблеми розвитку процедур етимологічних досліджень уже досліджені в працях, присвячених еволюції порівняльно-історичного

мовознавства [340; 166; 167; 199], проте етимологічні практики мають не лише наукову, а й не менш важливу культурну складову, а у давніших традиціях – і ритуально-міфологічну. Виявлення реліктових форм етимологізації дозволить більшою мірою алгоритмізувати та об'єктивізувати структуру етимологічних досліджень.

2.3. Обґрунтування вибору матеріалів дослідження

Формування етимологічного словника як явища та ЕСУМ як одного із найбільш повних утілень досягнень історичної лексикографії XX–XXI ст. відбувалося поетапно, і тому існує необхідність підходити окремо до розгляду кожної з груп пам'яток, що репрезентує певний етап формування аналізованого явища. Історія лексикографії різних національних традицій доволі повно висвітлена [12; 73; 87; 200; 202; 268; 329; 374; 304; 348; 375; 474], тому на сучасному етапі можливий розгляд загальних закономірностей та етапів формування національної лексикографічної традиції.

Зібрані відомості про еволюцію етимологічних знань дозволяють запропонувати **власну робочу періодизацію історії історичної лексикології** як галузі знання про мову. Для кожного з етапів, де це можливо, розрізняємо суто лексикографічні і суто етимологічні праці, а з XVII ст. окремою групою вже виступають етимологічні словники. Головними групами матеріалів, що слугують за базу для дослідження, ми вважаємо такі:

- 1) пізньоантичні та середньовічні пам'ятки філософії з елементами мовознавства;
- 2) найдавніші лексикографічні та етимологічні праці ранніх етапів розвитку наукового знання (III ст. до н.е – XVI ст. н.е.);
- 3) перші етимологічні словники окремих національних мов та трактати, присвячені проблемам походження та історії мови і етимології (XVII-XVIII ст.);
- 4) етимологічні словники XIX ст., укладені на засадах індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства;
- 5) етимологічні словники XX–XXI ст., що репрезентують різні концепції етимологізації, не завжди суголосні із молодограматичною індоєвропейстикою.

2.4. Гіпотеза дослідження

Етимологічний словник розглядаємо як свідчення стадійно і якісно найвищого етапу розвитку національної лексикографічної традиції, тому для розуміння його специфіки необхідно розглянути його своєрідність у зв'язку з європейським словникарством як явищем культури. Комплексний розгляд ЕСУМ у контексті української та європейської лексикографії (передовсім етимологічної) дозволить здійснити всебічний аналіз сучасного стану процедур етимологізації.

Етимологічний словник ми розуміємо як культурне явище, що функціонує в багатьох контекстах, а не лише в науковому. Культурний контекст впливає не лише на способи сприйняття інформації, поданої в ньому, а й на позиції укладачів. Тому виявити культурні і світоглядні засади, які існують вже багато століть довкола практик укладання етимологічних словників, означає знайти вихід із методологічної неоднозначності, у якій зараз перебуває етимологія.

Старовинна лексикографія (до початку XIX ст.), зокрема етимологічна, вже багато в чому нагадувала сучасну, мала значний апарат етимологізаційних процедур, які сучасна етимологія успадкувала від своєї попередниці. Тому **однозначне неприйняття в сучасному науковому дискурсі величезного корпусу лексикографічних праць, створених від часів середньовіччя і до епохи Просвітництва, видається недоцільним.** Критичне засвоєння її традицій дозволяє допустити **альтернативний** шлях аналізу мовних фактів. Доповнювальним компонентом щодо старовинних словників може слугувати **фольклор** як сфера етнічної духовної культури, де законсервовані давні стани свідомості: саме він показує **синтетичне уявлення про слово**, яке мали мовці задовго до виникнення мовознавства як окремої галузі досліджень.

Сучасна етимологія пояснює переважно формальний аспект розвитку слова, а ядро сучасного словника сформоване в часи панування ритуально-міфологічного світогляду. Тому деякі розглянуті нижче етимологічні проблеми не будуть розв'язані доти, доки в науковий дискурс не ввійде **синтетичне розуміння слова та його походження**, властиве раннім етапам людської культури.

Свідчення архаїчних текстів доповнюють наукову картину мовної дійсності, пропонують альтернативні і цілком верифікабельні на нинішньому рівні розвитку порівняльно-історичного мовознавства шляхи вирішення багатьох проблем української та в цілому індоєвропейської етимології.

2.5. Процедура дослідження

Для реалізації поставленої мети й завдань було розроблено процедуру дослідження, що складається з декількох етапів.

Перший етап передбачає здійснення синтетичного огляду ранніх періодів словникарства в Україні та Європі в цілому, що має виявити етіологію цього феномену, культурні вектори, що уможливили появу словника як самостійного типу текстів, особливості функціонування словників в різні епохи, еволюції їхніх культурних функцій.

Другий етап передбачає висвітлення на матеріалі етимологічних праць та словників періоди еволюції етимологічних знань в Україні та Європі від давнини до сьогодення, при цьому мають бути розкриті світоглядні та міфологічні передумови появи етимологічних досліджень.

Третій етап зосереджується на тих чинниках, що уможливили поєднання двох мовознавчих практик – етимологізації та словникарства – в одне ціле, показує специфіку симбіозу цих двох галузей знання про мову.

Четвертий етап включає розгляд тенденцій розвитку етимологічного словникарства як уже сформованого явища та їх пояснення епістемологічними особливостями епохи.

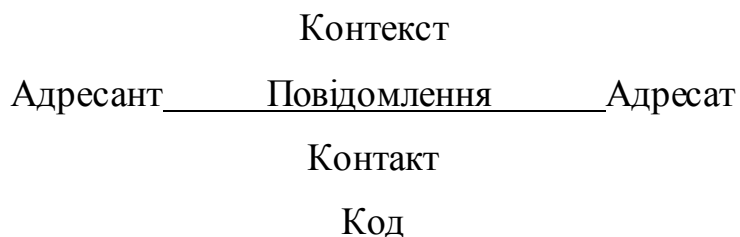
П'ятий етап є підсумковим і передбачає пропозиції щодо покращення процедури етимологічного дослідження, пропонує синтетичне розуміння етимології як самостійної галузі мовознавства, формулює головні епістемологічні засади верифікації її свідчень, розглядає можливі шляхи подальшого розвитку галузі.

2.6. Проблема формалізації етимологічного дослідження

Процес етимологізації лексеми може бути розглянутий з багатьох точок зору. Ми вже розглядали проблеми осмислення шляхів етимологізації в українській етимологічній школі та в інших слов'янських національних традиціях, а також логічні засади етимологічних досліджень, вироблені ще в XVII ст. Й. Клаубергом (див. Додаток 4). Процес пошуку вирішення проблемних питань етимологічних досліджень ще далеко не завершений і існує багато проблемних аспектів.

Значно утруднює дослідження будь-якого предмету відсутність формалізованої мови опису досліджуваного явища та відповідно – формалізованого інструментального апарату. Але у багатьох сферах гуманітарного знання, зокрема й у лінгвістиці, використовують формалізовані способи подання інформації, яку раніше вважали такою, що її можна передати лише описовими, розлогими суто вербальними конструкціями. Історія науки свідчить, що з часом коло явищ, які починають описуватися формальними мовами, усе ширшає. Відповідно, розширюється і якісно видозмінюється коло проблем, які раніше просто не можна було описати або опис яких був незручним.

Розгляд проблеми формалізації етимологічних досліджень і їх опису варто почати з моделювання процесу етимологізації як комунікативного акту. Саме в комунікативному акті реалізується як передача інформації, так і певні (з точки зору інформації) втрати організованості, збільшення ентропії, а з точки зору мови – поява нового слова, фонетична (чи внутрішня) форма якого, порівняно з первісною формою, має менше очевидності. Наведемо класичну схему комунікативного акту Р.О. Якобсона, у якій є **адресат**, який передає **повідомлення адресатові** у **контексті** за допомогою **коду** і **контакту** [347, с. 198]:

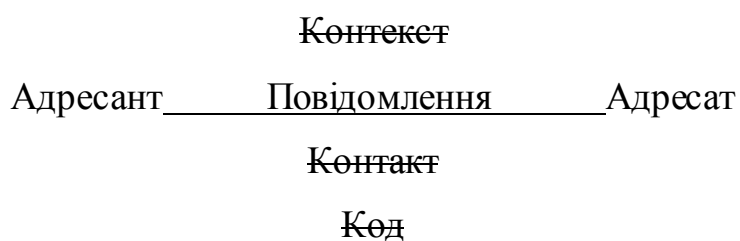
Для застосування цієї схеми до процесу етимологізації нам потрібно уточнити і конкретизувати значення понять, що входять до неї. **Адресантом** тут виступає не один мовець, а колектив мовців, у якому слово вперше набуло своєї форми і змісту саме в такій комбінації, яка доступна дослідникові. **Адресатом** є сам дослідник, адже він, на відміну від інших сучасників, дивиться на слово не як засіб для повідомлення, а як на повідомлення саме по собі. **Повідомленням** є досліджуване слово (**включаючи** всі його додаткові конотації). **Контекст**, необхідний для розуміння повідомлення, – це духовна культура, природне оточення і структура суспільства, де воно виникло. **Контакт** забезпечується або письмовою традицією (для мертвих мов), або безпосереднім спостереженням за побутованням слова, яке було ніби естафетою передане багатьма поколіннями мовців (для живих мов). **Кодом** виступають норми фонетики, граматики та інших рівнів мови, якій слово належить.

Розуміння повідомлення для адресата значно ускладнюється, якщо повідомлення є автореферентним (у випадку домінування експресивної, поетичної функції) або за наявності шумів у каналі зв'язку.

Труднощі з декодуванням повідомлення, менш властиві іншим сферам застосування наведеної схеми, полягають у тому, що поняття контакту включає «фізичний канал та **психологічний** зв'язок між адресатом та адресантом» (виділено нами. – Н.Н.) [347, с. 198]. Фізичний канал у випадку етимологізації слова постає як низка учасників, що грають у «зіпсований телефон», а психологічний зв'язок зазвичай доводиться або ігнорувати, або виносити за дужки. Те саме стосується і контексту: далеко не для всіх етапів

мовного розвитку (якщо слово більш чи менш однозначно можна віднести до певного етапу) ми можемо з певністю реконструювати стан світогляду і умови довколишнього середовища, у якому перебували мовці, або ж такі реконструкції, наявні в інших сферах гуманітарного знання (археологія, історія мистецтва, релігієзнавство), традиційно не залучають. «Код» також далеко не завжди можна гранично чітко сформулювати: про його невизначеність можуть свідчити «нерегулярні» з точки зору дослідників фонетичні відповідності.

У результаті дослідник, етимологізуючи слово, розраховує на розуміння повідомлення (знаходження етимона та його первісного значення), розв'язуючи рівняння з трьома невідомими (закреслено компоненти комунікативного акту, які або недостатні, або повністю відсутні):

Звісно, часткові випадки цього «рівняння» можуть бути з меншою кількістю невідомих. Головне завдання – мінімізувати кількість невідомих членів. Зі схеми очевидно, що залучені до реконструкції розвитку слова відомості мають бути не тільки різнобічні, а й піддаватися чіткій класифікації за належністю до певного елемента комунікативного акту. Так, якщо фонетична форма слова не відповідає чергуванням, то треба з'ясувати, чи це зумовлено «шумами» в каналі зв'язку, чи його автореферентністю (як у випадку зумисних операцій над словом з магічними чи релігійними міркуваннями). «Знайти етимологію» слова означає заповнити всі елементи цього конструкту, крім однієї: адже повідомлення вже є.

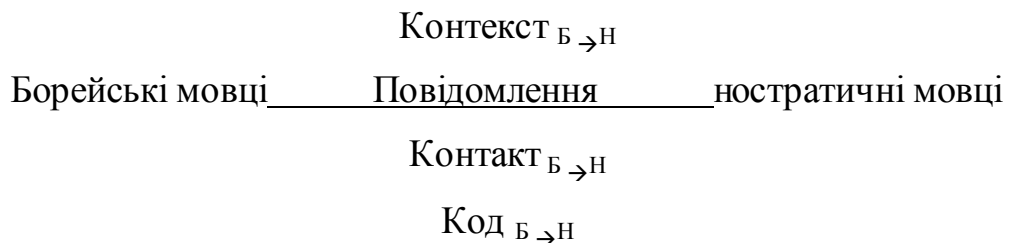
Важливо усвідомлювати, що залежно від супровідних елементів (контекст, код) формально і навіть почасти семантично те саме повідомлення

може мати зовсім різне значення і його зміни можуть розгортатися в часі з різною динамікою та мотивацією. Ці зміни відбуваються відповідно до емотивної та конативної функції). Конкретизуючи це твердження для етимологічного дослідження, можна сказати, що **те саме слово на різних етапах розвитку соціуму може бути розглянуте як різні повідомлення**. Це пов'язано з тим, що на крайніх відомих сьогодні точках розвитку певного слова (наприклад, сучасна українська мова – реконструйовані бореальна або ностратична прамови) конкретне лексичне (словникове) значення (наприклад, *рука*) відіграло різну роль: сьогодні воно є основним, тоді як на початку воно було лише одним із комплексу уявлень (руки мали культове значення, про що свідчать антропологічні дослідження [115], тобто слово мало багато додаткових конотацій, інакше кажучи, контекст був важливіший за саме повідомлення). Так само, приміром, слово *лівий* для еволюції українського питомого словника, успадкованого від праслов'янської мови, на відрізку «праслов'янська – сучасна українська мови» є одним повідомленням, а на відрізку «праіндоєвропейська – праслов'янська мови» уже іншим. Особливо різко таке протиставлення виявляється, якщо з поняттям, позначуваним словом, на одному етапі пов'язували певні культові уявлення, які з часом або видозмінилися, або стерлися з колективної пам'яті. Проблема розмежувань різних етапів еволюції слів постає саме сьогодні, коли етимологи оперують значними часовими проміжками (наприклад, для кінця ХІХ ст. в основному глибина реконструкцій не перевищувала трьох-чотирьох тисячоліть, а сьогодні вона сягає 15 - 20 тисячоліть тому).

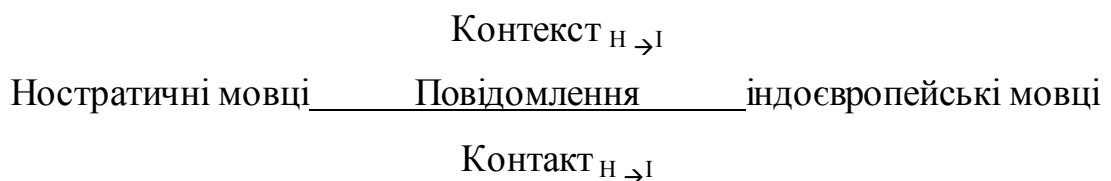
Дослідження зі стратифікації української лексики були зроблені в публікаціях Д.І. Переверзева, який здійснив аналіз українського питомого лексикону за глибиною залягання [270]. Із цих досліджень можна помітити, що лексичне значення багатьох питомих українських слів у сьогоднішніх межах сформувалося уже на етапі праслов'янської мови, хоча саме слово або його корінь існувало вже в бореальній мові.

Отож, одна «етимологія» для конкретного слова неможлива за визначенням комунікативного акту: для сучасного дослідника, який є умовним адресатом, найближчим хронологічно адресантом може бути мовний колектив праслов'янського періоду, але аж ніяк не індоєвропейські мовці. Адже в точці «праслов'янська мова» повідомлення істотно змінює свої супровідні елементи: контекст і код. Таким чином, еволюцію слова, відомого з часів бореальної мови, можна представити у вигляді послідовної ланки комунікативних актів (наводимо лише найголовніші етапи, адже діалектне членування кожної з реконструйованих прамов так само було важливим, однак щодо нього або немає однозначної думки, як для індоєвропейської спільноти, або ще мало досліджене, як для ностратичної чи бореальної). Опустимо можливу ситуацію переходу спершу від індоєвропейської до (германо)-балто-слов'янської мовної єдності, а потім уже до праслов'янської. І в ідеалі, звісно, хронологічно вихідною точкою дослідження мала б бути первісна мова людства, так звана «мова Адама», однак на сьогодні бореальна залишається останньою методологічно обґрунтованою межею дослідження. Індекс $B \rightarrow H$ означає «(контекст, контакт, код) актуальний у момент переходу від бореальної до ностратичної мови».

1)

2)

Код $н \rightarrow л$

3)

Контекст $н \rightarrow п$ Індоевропейські мовці Повідомлення праслов'янські мовціКонтакт $н \rightarrow п$ Код $н \rightarrow п$

4)

Контекст $п \rightarrow у$ Праслов'янські мовці Повідомлення українські мовціКонтакт $п \rightarrow у$ Код $п \rightarrow у$

Отож на кожному умовному зрізі відбувалися зміни смислу, пов'язані зі зміною супровідних елементів повідомлення. Ця зміна була зумовлена: на найдавніших етапах – неолітичною революцією, далі – переходом до інших форм господарювання, осілого життя тощо.

Умовні «комунікативні акти» на межах епох мовної еволюції є евристичним засобом, який дозволяє показати комплексність змін у значенні і вживанні слова, і рівень ентропії (втрати інформацією організованості) на межах між етапам розвитку генетично пов'язаних колективів буде дещо меншим, ніж у випадку запозичень. Запозичення так само можна зобразити за допомогою вже випробуваної нами схеми:

Контекст

Мова-джерело Повідомлення Мова-запозичувач

Контакт

Код

Якщо слово пройшло кілька мов, поки потрапило в українську (чи будь-яку іншу), то для нього так само можна побудувати подібні ланцюжки контактів.

Наприклад, слова *лівий* і *правий* у сучасній українській мові стосуються лише его-зорієнтованої орієнтації індивіда в просторі. Слова *правий* «не лівий» і *правий* «той, що має рацію» тепер розглядають як омоніми. Якщо ми перейдемо до праслов'янської мови, то *правий* поєднуватиме в собі обидва значення без суперечностей, адже з «переднім, видимим» асоціювалося поняття «правий» як «не лівий» через сакральне позитивне забарвлення останнього. Натомість *лівий* на етапі, що передував праслов'янській мові, в індоєвропейській мові, позначав і «лівий як не правий», і «дивний, неприємний, недобрий».

Праслов'янське **krivъ* «кривий», представлене у етимологічній парадигмі рос. *крив* м., ж., ср. р., укр. , блр. , др.-русск., цслав. *кривъ* σκολιό ς, болг. *крив*, сербохорв. *во* "левый", словен. , чеш. "кривой, неправильный, лживый", слвц. , польск. *krzywy*, в.-луж. *іwу*, н.-луж. , полаб. . Далі можливий гіпотетичний зв'язок з індоєвропейським коренем **(s)ker-* «вигинати, крутити», який, у свою чергу, виводить на лат. *curvus* 'кривий', грецьк. *κρῦός* 'тс' [ЕСУМ: III, с. 88].

Відповідно, укр. *правий* споріднене з рос. , блр. , давньоруськ. **ПРАВЪ** "'прямий, правильний, невинний', ст.-слав. **ПРАВЪ** εὐθύ ς, ὀρθός ς, ὀρθόδοξος (Супр.), болг. *прав* 'прямий, правий', сербохорв. *в* 'невинний, прямий', 'правильний, справжній', словен. 'правильно', *vi* 'правильний, правий', чеськ., слвц. , польск., в.-луж. *prawy* 'правий, прямий, справжній', н.-луж. *р̣̌awу*,

полаб. . Глибші витокі прослідковуються у псл. **prō-vos* від **prō-* (пор. *pra-*), спорідненого лат. *probus* ‘добрий, чесний, порядний’ (- *os*), давньоінд. ‘видатний за силою та родючістю’. Відповідні мотиваційні ознаки – ‘викривлення’ та ‘виправлення’ – первинно, мабуть, пов’язані з тілесними аналогіями («правий бік» – «лівий бік»); ідеться, мабуть, про навички орієнтуватися у просторі за допомогою розподілу світу на «ліве» і «праве»), що уможлиблює взагалі орієнтацію у світі, не тільки орієнтацію в зовнішньому просторі, а й у моральному.

Отож, формалізація опису процесу еволюції слова та його етимологізації дозволяє вирішити кілька проблемних питань методологічного плану. Інтуїтивно було зрозуміло, що слово на різних етапах свого розвитку може мати різні відтінки значення і сфери функціонування, однак тільки застосування узагальненої схеми комунікативного акту дозволило показати теоретичні підстави такого підходу. Таким чином, **для слова, яке мало пройти багато етапів еволюції, варто застосовувати підхід сегментації його історичної тяглості на відносно автономні відрізки.** На цих відрізках, залежно від контексту та коду, слово (чи його корінь) може бути розглянуте як різні повідомлення. Це дозволить унебезпечитися від змішування стадійно непеєднаних явищ в одному етимоні.

2.7. Методологія експерименту в етимології

Крім визначення апріорних засад етимологізації лексики, що спричинені культурною еволюцією, необхідно з'ясувати, які саме апріорні засади психологічної (мінімально зумовленої культурою, а більшою мірою загальними особливостями людського світосприйняття) рецепції слова впливають на етимологізацію.

Культурні апріорні засади меншою мірою можна проаналізувати кількісно, адже йдеться про тенденції духовного життя. Натомість у випадку з аналізом рецепції етимології слів мовцями цілком можна з'ясувати певні тенденції.

Отож, метою, яку мали два експерименти, проведені нами зі студентами першого – п'ятого курсів філологічних спеціальностей (див. Додатки 12, 13), було виявити загальні тенденції в сприйнятті етимологічних процедур мовців без спеціальної підготовки (без залучення порівняльно-історичного мовознавства, теорії стратів тощо).

Здійснювалися експерименти шляхом анкетування. В першому експерименті в анкеті були запропоновані пари слів, і респондентам треба було вказати, чи споріднені вони на їхню думку. У другому експерименті респондентам було необхідно самим поєднати слова в пари етимологічно споріднених.

Попри певну відмінність у вихідних умовах, результати обох експериментів намітили ті самі тенденції.

1) Для сучасного мовця без спеціальної підготовки в етимологізації найбільшу вагу має фонетична подібність слів. Навіть у тому разі, коли семантична близькість є безсумнівною, респонденти майже в третині випадків вагалися визнати слова спорідненими або взагалі не давали відповіді.

2) Фонетичні закони відповідності звуків одних мов звукам інших, відкриті молодограматиками, суперечать психологічному принципові сприйняття – аналогії, не є очевидними і вимагають мінімальної спеціальної підготовки.

3) Все вищесказане свідчить, що попри успіхи етимологічної науки впродовж XIX-XXI ст., базовий рівень знань у цій галузі пересічного мовця залишається на рівні фольклорного світогляду, який панував у всіх традиційних суспільствах (про нього див. докладніше в підрозділах 1.2.2. «Міфопоетичні джерела етимології» та 1.2.3. «Архаїчні уявлення про етимологію»).

4) У порівнянні з іншими галузями гуманітарних наук, а тим паче наук природничого циклу, розбіжність між сучасним рівнем знань спеціалістів та неспеціалістів у галузі етимології дуже значна, що не може не викликати стурбованості: це показує необхідність науково-популярних видань, циклів лекцій, впровадження бодай мінімальних (у межах кількох уроків) лекцій про етимологію в старших класах середніх шкіл. Ці заходи зможуть частково убезпечити від маніпуляцій масовою свідомістю, підвищать рівень самосвідомості мовців, їхню повагу до рідної мови тощо.

Висновки до розділу 2

У результаті розгляду праць етимологів, після переломного для лінгвістики моменту – поч. XIX століття, коли вона оформилася остаточно як окрема галузь наукового знання – проблеми хисткості етимологізації залишилися, хоча методологічні принципи вже були чітко сформульованими.

Необхідною передумовою формування методології етимологічних досліджень є метанауковий опис самого процесу дослідження, в результаті якого з'ясовуються «сліпі плями», себто ті підходи, які існують поза свідомістю самих дослідників.

Реалізація мети дослідження передбачає вироблення синтетичного підходу до обраних матеріалів, що слугуватимуть його базою. Такий підхід передбачає:

- 1) міждисциплінарне поєднання мовознавства, культурології, філософії, наукознавства;
- 2) розуміння мовознавчих досліджень як часткового втілення світогляду своєї епохи;
- 3) погляд на наукову працю як на творчий процес, залежний від історично змінних чинників;
- 4) усвідомлення стабільних та змінних засобів верифікації етимологічних відомостей на різних етапах становлення мовознавчої науки;
- 5) вироблення можливих компромісних рішень за наявності, здавалося б, однаково надійно обґрунтованих точок зору.

Таким чином, дослідження **не може бути здійснене в межах конкретного методу, а передбачає їх синтез**, і застосування відповідно до вимог самого матеріалу дослідження. Аналізуючи різні аспекти етимології явища (формальний, процедурний, легітимізаційний, загальнокультурний), неunikно постає потреба виходу за межі суто мовознавчого знання і звернення до суміжних галузей знань.

Процедура дослідження передбачає розгляд матеріалу в такій послідовності:

- 1) витоки лексикографії та етимології;
- 2) історично зумовлена своєрідність сучасної етимології та лексикографії;
- 3) етимологічна лексикографія як специфічна галузь знання, відмінність етимологічної лексикографії від інших галузей словникарства;
- 4) інструментарій сучасного етапу етимології й можливі шляхи його уточнення і алгоритмізації;
- 5) альтернативні вектори розвитку етимологічної науки.

Необхідною передумовою формування методу наукових досліджень є чітке усвідомлення апріорних засад розгляду певного матеріалу. Потребують оновлення засади сьогоденішнього етимологічного дослідження, а саме:

1) **сьогоднішня етимологія не має інших завдань, крім наукових** – натомість ми вважаємо, що в сьогоденішніх етимологів, як і в їх попередників від часів античності до початку XIX ст., етимологія виконує функцію творення культурної ідентичності;

2) **етимологія оперує мовними одиницями та їхніми перетвореннями** – натомість ми вважаємо, що цей постулат молодограматичного підходу необхідно збагатити комплексним підходом до дослідження еволюції мови як вияву духовного життя;

3) **існують універсальні закони розвитку словникового складу мови, застосовувані до будь-якого періоду розвитку духовної культури і суспільства** – натомість ми вважаємо, що крім універсалій, існують особливі закономірності функціонування слова і мови в кожний із періодів становлення цивілізації, і тільки зважаючи на них можливо здійснити етимологізацію найдавнішої лексики.

Отже, головним способом знайти вирішення проблем етимології є звернення до витоків самої етимології, до запитів суспільства, що

спрочинили проблемні питання етимології. Слід визначити, коли було створено ті конвенції знання про мову, які сьогодні продовжують функціонувати як наукові координати осмислення етимології.

Зміст розділу оприлюднено в таких публікаціях автора: [208; 229; 230; 231; 237; 240].

Розділ 3

УКРАЇНСЬКА ЕТИМОЛОГІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

У розділі розглянуті витоки української лексикографії та української етимологічної науки на матеріалах XIX–XX ст., визначено етапи становлення української історичної лексикології, вплив західноєвропейського і радянського наукового контексту на етимологічні практики українських дослідників, у зіставленні з іншими традиціями укладання етимологічних словників індоєвропейських та неіндоєвропейських мов визначені характерні особливості української етимологічної лексикографії та визначені можливі шляхи її подальшого розвитку.

3.1. Історико-етимологічні студії М.О. Максимовича

Українське мовознавство майже до кінця XIX ст. здебільшого перебувало на описових засадах (укладання граматик, перекладних словників). Проте в цей же час з'являються перші спроби впровадження порівняльно-історичного методу.

М.О. Максимович був одним із перших українських філологів, хто звернувся безпосередньо до етимологічних досліджень. У своїх поглядах на походження мови він був цілком вірним багатовіковій теологічній традиції, і в інавгураційній промові обстоював божественне походження мови [173]. Проте в низці інших праць, менш риторичних і ближчих до сучасного розуміння науковості, М.О. Максимович часто зосереджував увагу на питаннях етимології певних слів та генеалогічній класифікації мов та мовних

об'єднань [193, с. 155]. Проте суто етимологічних досліджень у М.О. Максимовича небагато.

У розвідці, названій «О имени человек» [174, с. 156–163], дослідник розглядає вже наявні на час написання тексту припущення щодо походження цієї лексеми. Примітно, що версію Г.П. Павського, який зближував *человек* (відповідник: укр. *чоловік*) із давньоіндійським *kula* «народ, плем'я», М.О. Максимович відкинув [174, с. 159], вважаючи таке зближення безпідставним: фонетичні відповідності між мовами ще не набули статусу *фонетичного закону*, який вони здобудуть у працях молодогограматиків. А перші відкриття в галузі фонетичних відповідностей між спорідненими мовами Я. Грімма та О.Х. Востокова ще не були усвідомлені як основоположні для розвитку подальших етимологічних досліджень. Та й сам Г.П. Павський ще не усвідомлював роль фонетичних відповідностей [340, с. 13].

Нині припущення Г.П. Павського підтримане сучасними етимологічними словниками [473 Вд. 2, с. 312; ЕСУМ т. 6, с. 339]. Натомість М.О. Максимович пропонує містичне тлумачення слова *человек*: «У такому разі *человек* означає *челом-вещий* (відповідник: укр. *чолом-віщий*), той, який і віщає, і відає від чола свого, тобто від розуму чи мудрості, яких інструментом і місцем вважалось чоло» («В таком разе (*sic!*) человек значит *челом-вещий* – тот, который и вещает, и ведает от чела своего, т.е. от разума или мудрости, которых орудием и местом почиталось чело») [174, с. 162]. Несприйняття М.О. Максимовичем зіставлення Г.П. Павського жодним чином не можна якось оцінювати з точки зору «прогресивності/регресивності». Натомість варто ставитися до цього випадку як до ілюстрації того, наскільки невіддільним від філософії і теології залишалось на українських теренах мовознавство взагалі, а зокрема й етимологічні дослідження.

М.О. Максимович, заперечуючи версію Г.П. Павського, був представником іншого світоглядного типу, і цей випадок можна порівняти із одним випадком у дослідженнях А. Кірхера. Філолог-єзуїт відмовився прийняти відомий йому дослівний переклад напису на єгипетському обеліску, бо той видавався йому надто «прозаїчним» (гімн фараонові), натомість тлумач волів убачати в ієрогліфах розкриття теологічних таємниць. М.О. Максимович, приписуючи слову *человек* неприйнятну з сучасного погляду етимологію, відкриває інші функції науки взагалі, а етимології зокрема, ті, які вони виконували в давніх суспільствах: **міфологічну і світопояснювальну.**

3.2. Етимологічні пошуки П.Я. Лукашевича

Для історії мовознавства не менш важливими є погляди, далекі від сьогоднішнього розуміння науковості. Може, саме вони і більш точно відображають панівну в певну епоху концепцію, яка користувалася популярністю, а отже висловлювала головні потреби мовців, була іманентною їм. З цієї точки зору явища, близькі до народної етимології, які не втратили зв'язку з містичними практиками, найяскравіше ілюструють архаїчні погляди на мову, які подеколи побутують і зараз у так званій «аматорській» етимології.

З іншого боку, у часи повної домінації індоєвропейського мовознавства всі концепції, які йому суперечили, не знаходили собі місця в академічному середовищі і витіснялися на маргіналії. Про це чітко говорить В.М. Ілліч-Світич: «В індоєвропейістиці від часів молодограматиків і аж до 30-40 років <XX ст.> панує дещо зневажливе ставлення до спроб зовнішнього порівняння як до дилетантських праць, що не ґрунтуються на точних методах. Подібна точка зору, що мала підстави наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст., коли індоєвропейська компаративістика була чи не єдиною розробленою галуззю компаративістики взагалі, стала вже в часи А. Мейє гальмівним чинником для розвитку науки» [120, с. 40]

Нині дослідження, здійснені в ХІХ ст., можуть бути класифіковані дещо інакше, попри неправильність чи необґрунтованість висновків їх авторів. Так, **вони випередили вивчення віддаленої спорідненості мов, «моногенетичної» теорії, дослідження субстратних впливів.** Велику кількість таких елементів можна виявити, розглядаючи показові праці, до яких ставлення в часи публікації було дуже скептичним, а для перегляду і справжнього поцінування був необхідний столітній розвиток порівняльно-історичного мовознавства.

Саме в окресленому контексті варто розглядати доробок етимологічної лексикографії П.Я. Лукашевича, який був різнобічно освіченим філологом, використовуював усі доступні йому лексикографічні джерела з мов Європи та Азії (див. Додатки 5, 10). Дослідник також зробив вагомий внесок у збереження українського фольклору, уклавши і видавши збірку «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» [150]. Попри далеко не рівноцінну вартість своїх ідей, а здебільшого навіть їх хибність, в історії не лише української, а й світової етимології П.Я. Лукашевич є постаттю безпрецедентною. Він уклав окремі етимологічні словники («корнесловы») давньогрецької, латинської, давньоєврейської, а також етимологічний словник для германських мов та германських елементів у романських мовах. Окремо варто сказати про словник старослов'янської мови, який усе ж не є етимологічним словником, а лише експериментом, цілком ненауковим з сучасної точки зору [149; 151; 153; 152]. Словник старослов'янської мови можна розглядати не тільки в контексті наукового дискурсу, а й як передвістя мовних ігор у поетичних текстах епохи авангарду (Велимир Хлебников та ін.).

Дослідження П.Я. Лукашевича мають на меті частково підважити авторитет порівняльно-історичного мовознавства, зосередженого лише на індоєвропейських мовах. Протистояння було не стільки зумовлене науково, скільки світоглядно: П.Я. Лукашевич був панславістом, його погляди мали «орієнтально» зорієнтовані прерогативи. Попри те, що він писав про слов'янські мови як предки усіх інших земних мов, у своїх лексикографічних практиках він порівнював лексику європейських мов із азійськими, указуючи на другі як джерело для європейських мов. Далеко не всі запропоновані П.Я. Лукашевичем етимології близькі до наукових із сучасної точки зору, але значна частина з них належить до одних із найбільш перспективних нині напрямків порівняльно-історичного мовознавства: дослідження віддалених зв'язків мов і гіпотезу **субстратної зумовленості мовного різноманіття**.

Ідеологічна переконаність, із якою український етимолог заперечує індоєвропейську теорію, особливо промовисто виявилась у словнику під назвою «Мнимый индо-германский мир, или истинное начало и образование языков немецкого, английского, французского и других западноевропейских» [151]. Перед нами явище зовсім незаслужено забуте, яке можна вважати передвістям ностратичного словника В.М. Ілліча-Світича. П.Я. Лукашевич знаходить для величезної кількості слів західноєвропейських мов (слова подані суцільним реєстром) відповідники в азійських мовах.

Індоєвропеїстика вийшла на сцену майже одразу після того, як німецький класицизм і романтизм відкрили для себе заново античну Грецію. Ідеологія «еллінізму», засвоєного німцями, була присутня скрізь у культурних практиках. Зважаючи на це, можна виявити ще одну культурну функцію, виконувану індоєвропейським мовознавством на німецькому підґрунті: легітимацію свого зв'язку з античною культурою та – ширше – із культурою індоарійців (В. Шлегель, один з головних ідеологів німецького романтизму, пише книгу «Про мудрість та мову індійців»). Назва, прийнята в німецькій мові, *indogermanische Sprachen*, сповна відкриває культурний і світоглядний підтекст: мовознавство виконує почасти ідеологічну функцію.

Іще в першій книзі, присвяченій проблемам мови, але значно більш «містичній» за своїми вихідними положеннями, П.Я. Лукашевич присвячує кілька сторінок критиці надмірного захоплення західною наукою і термінологією. Надалі, як помітно з «Мнимого индогерманского мира», він продовжує розвивати свої думки, але вже на дещо інших позиціях.

Спершу дослідника, який намагається знайти місце П.Я. Лукашевича в контексті тогочасного мовознавства, відлякують фрази на кшталт «слов'яни, первісні мешканці Європи». Але якщо замінити «слов'ян» П.Я. Лукашевича такою ж науковою умовністю, як «індоєвропейці», які в німецькомовній науці називаються «індо-германцями», то стане зрозумілою

продумана логіка його досліджень. З другого боку, розкривається прихована ідеологія назви *індо-германці*, не кажучи вже про «арійську» теорію, запропоновану згодом ідеологами фашистської Німеччини. П.Я. Лукашевич, розуміючи ідеологічний сенс індоєвропейської теорії, чинить «деконструкцію» цього наукового твердження (що зовсім не свідчить про те, що це підважує науковість самої індоєвропеїстики), указуючи на азійське походження, як він уважав, германських народів і германського компоненту в романських мовах. Фактично такий підхід повністю «реабілітовував» східні мови і «східний світ» узагалі, надаючи їм чи не більшої культурної вагомості, ніж світові класичної античності. При цьому варто усвідомлювати, що П.Я. Лукашевич, попри значну кількість слухних здогадів, будує помилкову систему фонетичних змін, а з іншого боку – перебуває під впливом своєї дослідницької мотивації, яка має яскравий панславистичний відтінок.

Перша умовно «мовознавча» праця П.Я. Лукашевича («Чаромутіе, или священный язык магов, волхвов и жрецов» [152]) має виразно містичний і етнічний відтінок. Її типологічно можна порівняти з ідеями Г. Бекана про голландську, його рідну, як прамову, що нею говорили Адам і Єва, чи ідеями Г. Постеля про французьку як пряму спадкоємицю давньоєврейської і грецької. Обидві теорії з'явилися в часи початку формування національної свідомості обох народів. У контексті української дійсності ХІХ ст. ідеї П.Я. Лукашевича мали подібну внутрішню мотивацію. Проте дослідження Г. Постеля, попри неправильність засновків, вийшли на деякі наукові факти.

У книжці «Чаромутіе» П.Я. Лукашевич пише: «Почему же, кроме славян, все другие народы не сохранили их названий, или сохранили в весьма искаженном виде? – Потому что они утратили совершенно первобытный язык, и от того настоящие названия древних гардов, насыпей и других памятников и урочищ потеряны. ... Если бы в наших наречиях не крылись неизменные законы первобытного славянского языка, если бы чаромутіе сверх того не имело собственных, то ничего не было бы легче, как от скуки

или ради препровождения времени, заняться словопроизводительством» [152, с. 7-8]. Далі, цілком дотримуючись романтичної пуристичної ідеології, П.Я. Лукашевич обурюється, що значна кількість слів на позначення абстрактних і духовних понять запозичена з французької мови, а не зі слов'янських мов [152, с. 12–13].

Найцікавішою частиною книги є теорія «чаромутія». В «широкому значенні» П.Я. Лукашевич називав цим новотвором будь-які процеси мовної еволюції, у вузькому – фонетичні видозміни: «Теперь обращаюсь к чаромутию. От сотворения мира род человеческий имел один язык – Славянский. Кн. Бытия XI, 1. *И бѣ вся земля устнѣ единѣ и гласъ единъ всѣмъ*. Господь смирил гордость людей смешением языков. Сие смешение есть чаромутие». Слов'яни ж, на думку етимолога, «совокупно удержали совершенно Первобытный язык» [152, с. 12]. Мовним спотворенням протиставляється «чарная истоть», себто первісна форма слова, яку можна осягти, читаючи слова в протилежному напрямку чи переставляючи приголосні місцями [152, с. 20]. За цим принципом, «чаромуть» поділяється на: просту, усічену (*ночь – чорн*), перестановочну (*густый – стугий*), і «получаромуть» (коли збережені лише півслова від вихідної, на думку автора, форми). Далі дослідник висловлює цілком романтично-націоналістичну думку: «Малороссийское племя не произвело ни одного чаромутного языка; оно подверглось трем почаромутностям и ни одна не пустила глубоко корней» [152, с. 32]; «Из Русских наречий все драгоценны: но более печати первобытности в Малорусском» [152, с.36].

Ставлення офіційної науки до П.Я. Лукашевича було двозначним. З одного боку, його словники друкувалися в київській університетській типографії, а з іншого – у словнику «Брокгауза і Ефрона» ідіосинкразію ідей етимолога приписували його невірноваженості [148].

Складність інтерпретації лексикографічних праць П.Я. Лукашевича полягає в незвичній на сьогодні формі його етимологічних порівнянь, адже

його словники – це не суто етимологічні праці в сьогоднішньому розумінні, це передовсім «порівняльні» словники у стилі Палласа. Визначна цінність, і на сьогодні не втрачена працями українського дослідника, полягає в сміливості його зіставлень. Тільки вийшовши на ностратичний рівень реконструкції можна оцінити прозірливий погляд П.Я. Лукашевича, абстрагуючись від його націоналістично-романтичних ідей та відсіюючи його хибні погляди.

П.Я. Лукашевич, сам того не усвідомлюючи, показав винятково важливу роль української, як і взагалі слов'янської лексики, для вирішення проблемних питань індоєвропейської етимології. Так, припустивши зв'язок латинського *tempus* і українського *тупати*, він насправді висунув надзвичайно цікаву і, як виявилось, далекоглядну гіпотезу, яка, після нашої перевірки за сучасними етимологічними джерелами, цілком має право на існування.

Два головні етимологічні словники латинської мови – Алоїза Вальде та Ерну-Мейє – подають суперечливі відомості про походження слова *tempus* «час». В Ерну-Мейє не висловлено переконливих пропозицій, хоча зазначається зближення з лит. *tempyti*. Хоча для архаїчнішої форми *temperis* прямо сказано, що немає «жодних надійних паралелей» [424, р. 1203-1204]. Вальде-Гофман [477, S. 661] більше схильні зближувати це слово із *tempestas* «буря».

Поглянемо, що з цього приводу говорить П.Я. Лукашевич у своєму «Корнеслове латинского языка».

Темпрус, время; это слово въ *ст* имѣеть второй выговоръ юса=тѣпль, *стѣпль*: хотя по Польски глаголь *темпаль* нынѣ означаетъ топаль; но опъ имѣль и имѣеть болѣе обширныя приложенія: *стѣпаль*, *идти*; стремиться; ступа, тихая походва лошади, по Великороссійски; гупать, ступать, по Тверски (Оп. об. ВР. сл.); ступать, переставлять одну ногу за другую съ мѣста на мѣсто, по Русски (вообще); съ мягкимъ юсомъ: тупати, тоже что трюхати, *бѣжеть* рысцой (иначе *равномѣрно* бѣжать), по Малороссійски. Тѣпль по первому выговору юса и въ обратномъ чтеніи=пѣтъ, а по новому=пѣть=подъ, *время*, по Лопарски.

Время можно представить правильнымъ и равномернымъ двигомъ, теченіемъ впередъ. Тѣпль, тѣмъ въ обратномъ чтеніи=пѣтъ: путь, *дорога*, утертый или возможный проходъ, проѣздъ въ *даль*, по Русски и Иллирійски. По тоническому ново-Оракійскому выговору юса: пѣть (вм. пѣтъ); путь; пѣтуванье (вм. пѣтованье), пѣтешествіе, по Болгарски; по первому его выговору: *пѣтнннъ*, *пѣтнннъ*, по Польски; *пѣтъ* (вм. *пѣтъ*), *пѣтъ*, по Словенски. *Пѣтъ* и *пѣтъ* (пѣтъ), по Люпбургски (Шимъ). Отсюда: *пѣтъ*, *пѣтъ*, по Самоѣдски по р. Бетѣ, т. е. земля совершаетъ полный свой *пѣтъ* около солнца въ продолженіе *года*; *пѣтъ* (=пѣтъ), *пѣтъ*, по Бурильски: для всего бытія *время* ничто иное есть какъ быстротекущая *пѣтъ*, вливающаяся въ море забвенія. Кромѣ этого *пѣтъ* есть *дорога* на поверхности земной и съ своими развѣтвленіями служитъ для насъ *пѣтъ* сообщеній. Сюда относятся Греческое *пѣтъ*, *пѣтъ*.

[149, с. 745]

Звісно, складно давати оцінку про паліндромічну трансформацію цього кореня, яка загалом теж потребує уваги. Але якщо звернутися до порівняння з коренем *(с)тупати*, то можна дійти цікавих висновків. В ЕСУМ про *тупати* сказано:

тися, *підтупцем*; — р. [тупать], бр. *тупаць*, п. *tupać*, ст. *terpać*, вл. *tupać*, нл. *tupać*, болг. *тупам* «бити, стукати, тупати», м. *тупа* «тс.»; — псл. *tupati*, [tɔpati] «стукати ногами, ступати; бігти риссю»; звуконаслідувальне утворення, паралельне до *torati*, *terati*; недостатньо обґрунтоване припущення (Преобр. Вып. последний 18) про походження р. [тупать] від *ступать*. — Shevelov Hist. phonol. 533; Фасмер IV 121; Brückner 570, 584; Schuster-Sewc 1559; Kořínek 270. — Пор. *тѣпати*.

[ЕСУМ 6, с. 677]

З іншого боку, слово *топати* однозначно є звуконаслідуванням та трапляється чи не у всіх ностратичних мовах [ЕСУМ 6, с. 598].

У Е. Френкеля (Fraenkel, S. 1079) з латинськими словами *tempus* зіставляються литовські *tampyti, tempti* «spannen, dehnen», «натягувати». У свою чергу, литовські слова виводяться від балтійського кореня **tm□p-* «wenden, drehen, spinnen». Ми у свою чергу можемо припустити спорідненість зі слов'янським *tǫpati*, яку підтверджує Я. Фріск зближуючи це слово із грецькими *τόπος* «удар» і *τόπος* «місце», а ті у свою чергу – з наведеним литовським коренем [388 2, S. 911].

Таким чином, П.Я. Лукашевич мав цілковиту рацію, зближуючи латинське *tempus* і словянське *tǫpati*. Проте ми змогли в цьому пересвідчитись, лише проаналізувавши етимологічні словники, що з'явилися в другій половині ХХ ст. (Е. Френкель, Я. Фріск та ін.). Головне, що заважає одразу прийняти етимологію П.Я. Лукашевича – це позірне семантичне віддаленість зіставляваних понять. Проте П.Я. Лукашевич, наводячи у далі словникові статті паралелі, які не так однозначно можна перевірити (*ріка, дорога*), йде цілком правильним шляхом: показує, як просторові поняття слугували для утворення назв часових. Навіть більше: зіставляючи *tempus* і *tǫpati*, П.Я. Лукашевич передбачає спорідненість між гр. *τόπος* «місце» і лат. *tempus* «час», що відповідає синкретичному розумінню часопростору в традиційній свідомості. Зіставлення гр. *τόπος* і лат. *tempus* мають безпосередній стосунок до астрономічних спостережень у давнину: адже *просторовий* рух світил був головним орієнтиром у *часі* протягом багатьох тисячоліть людської історії.

Хоча суто українській етимології в П.Я. Лукашевича присвячена тільки незначна частка словників, проте в етимологічних словниках латинської, грецької та інших індоєвропейських мов він наводить позаіндоєвропейські паралелі до слів, етимологічно споріднених із українськими та іншими слов'янськими. Його етимології можна сприймати

як допоміжний інструмент віднаходження позаіндоєвропейських паралелей української лексики. Саме цим питанням займатимуться майже століттям пізніше українські етимологи О.С. Мельничук і В.Т. Коломієць.

Так, наприклад, до лат. *mare*, спорідненого з укр. *море*, П.Я. Лукашевич наводить паралелі з багатьох мов Євразії, зокрема яп. *намі* «хвилі» та тунгуз. *намі* «море» [149, с. 397].

Лат. *eo*, споріднене з укр. *іти*, *іду* – з кит *уею* «іти, проходити», вогул. *ей* «іди», остяцьким *юва* «іди» і под. [149, с. 154].

В окремих випадках наведені цілком правильні етимології до українських слів, як у випадку зі зближенням лат. *dormio* «сплю» і укр. *дрімати* [149, с. 146], лат. *domus* «дім» і укр. *дім* [149, с. 146] тощо.

Праця українського етимолога є одним із перших передвість розвитку ностратичного мовознавства, поряд із працями інших європейських філологів сер. XIX – поч. XX ст. (Х. Педерсен, А. Тромбетті та ін.). П.Я. Лукашевич дійшов до ненаукових висновків не через свою неадекватність, як вважав автор статті із енциклопедичного словника Ф.А. Брокгауза й І.А. Ефрона, а через те, що він був носієм донаукового світогляду. Його філологічні практики мали характер радше ритуально-міфологічний, ніж суто науковий: у першій своїй книзі дослідник прямо говорить, що етимологія має дати доступ до мови «магів і волхвів». Тобто на перших етапах порівняльно-історичне мовознавство на українських теренах, представлене зокрема працями М.О. Максимовича та П.Я. Лукашевича, було невіддільно пов'язане з романтичною ідеологією і пафосом творення національної міфології. Цим спричинені як його сильні, так і слабкі сторони.

3.3. Етимологічні підходи О.О. Потебні й формування історичної семасіології

3.3.1. Формування історичної семасіології

О.О. Потебня належить до засновників української мовознавчої традиції. Про помітну роль українського лінгвіста в розвитку мовознавчої науки свідчить багата бібліографія досліджень про нього (див., зокрема, [335; 336]).

На тлі сучасної О.О. Потебні лінгвістики його праця «Про деякі символи в народній поезії» (1860), написана як дисертація на здобуття звання магістра слов'янської філології, вирізнялася низкою особливостей, що справді роблять її визначною пам'яткою світової науки, яка не втратила своєї значущості і нині, а деякі її аспекти стали остаточно зрозумілі лише наприкінці ХХ ст.

Якщо серед суто лінгвістичних досліджень для праці О.О. Потебні небагато паралелей, то майже водночас з'явилися близькі до неї фольклористичні праці М. Мюллера («Lectures on science of language», 1864) та О.М. Афанасьєва (Поэтические воззрения славян на природу, 1865). Праця ж О.О. Потебні майже на п'ять років випереджає обох дослідників. Теоретичні засновки український учений найбільш стисло висловив як тези, які він виносив на захист: «Символ у народній поезії є розвитком символу, що є в мові. Через те, що процес виникнення нового значення слова істотно не відрізняється від процесу виникнення символу, то не можна припустити ні існування поезії до мови, ані мови до поезії. Узяті разом мова і поезія – водночас і витвір, і засіб розвитку мови первісної людини» [296, с. 2]. Ця теза дещо нагадує тезу М. Мюллера, на думку якого міфологія є «хворобою мови», і мова виступає джерелом метафор. Значно ближче до О.О. Потебні

перебуває ідея О.М. Афанасьєва: «У сиву давнину значення коренів було предметно відчутним, притаманним свідомості народу, який зі звуками рідної мови пов'язував не абстрактні думки, а ті живі враження, що справляли на його чуття видимі предмети і явища» [10, с. 17]. Так само, як і О.О. Потебня, О.М. Афанасьєв підкреслює походження значної кількості найменувань із процесів поетичного осмислення дійсності: «Більшість назв, даних народом під впливом художньої творчості, ґрунтувалися на дуже сміливих метафорах» [10, с. 17].

Молодограматики, до яких переважно належали сучасні О.О. Потебні індоєвропеїсти, аналізували слово у формальному аспекті або ж – у термінах розробленого пізніше вчення українського мовознавця – до зовнішньої форми. На противагу їм О.О. Потебня аналізує в еволюції словникового складу мови той аспект, який він назве з часом «внутрішньою формою». Праця «Про деякі символи в народній поезії» побудована на зовсім інших принципах, у ній досліджено **не походження слова, а походження всього комплексу уявлень, із якими воно було пов'язане.**

Саме тому сьогодні актуальність аналізованої праці зростає, бо міждисциплінарність є настановою сучасних лінгвістичних досліджень. Хоча О.О. Потебня знаходить підґрунтя для номінації складних абстрактних понять у повсякденних фізичних діях, він не підсумовує закономірності процесу номінації, не виводить алгоритму, який майже експліцитно наявний в усіх наведених дослідником ланцюжках переносів смислу. Певною мірою це зумовлено ще не достатньо розробленими на момент написання книги проблемами своєрідності первісної психіки в порівнянні з новочасною. Проте в пізнішій праці О.М. Афанасьєв теж говорить про «сміливі метафори», які лежать в основі назв, при цьому натякаючи на втрату будь-якої мотивації [10, с. 17].

Як можна з'ясувати з досліджень українського етимолога, певні аспекти повсякденної дії не зазнавали статусного підвищення, коли

служували основою для номінації абстрактних понять, а просто увиразнювали лише один із аспектів первісного синкретичного осмислення будь-якої дії. Адже побутовий простір був ритуалізованим, і ритуальне наповнення дуже повільно вивітрювалося з речей, які сьогодні мають лише побутове значення, проте первісно могли мати подвійний статус, поєднуючи утилітарні функції з ритуальними (особливо – знаряддя праці, зброя). До того ж, первісний індивід не мислив бінарними опозиціями суб'єкт-об'єкт, дія-діяч, ознака та її носій. Відомі практики, коли для лікування рани треба було «лікувати» і стрілу, вийняту з неї [331, с. 87]. Усі ці категорії з'явилися значно пізніше, і саме тому наприклад, у японській мові є клас «прикметникових дієслів», які позначають ознаку як процес: це ілюстрація того, як первісний синкретизм міг по-різному бути оформлений, залежно від вектора смислоутворення. А таке важливе для сьогоднішнього читача розрізнення, як сюжет/персонаж, було остаточно усвідомлене аж у XVII ст., в епоху бароко. До цього у свідомості реципієнта не існувало, наприклад, окремо Едипа і міфу про нього: їх мислили як два боки однієї медалі.

Можемо попередньо припустити, спираючись на спостереження О.О. Потебні, що первісна синкретична смислова єдність (ситуація/діяч/процесуальна ознака) могла давати різноспрямовані поштовхи для номінації.

Наприклад, протиставлення світла – темряви, вогню – холоду, яке дало початок найменуванням багатьох понять, зокрема й метафоричним висловам у фольклорних текстах, не було насправді метафорою в сьогоднішньому розумінні. Це був багаторівневий комплекс значень, в основі якого перебували фізіологічні відчуття зовнішнього світу (засліплення світлом, опік вогнем і под.), які поступово переносили на фізіологічні внутрішні стани (голод, спрага), а з цих останніх – уже на стани психічні, духовні. Процес утворення нових понять можна зобразити як поступову висхідну *інтеріоризацію* зовнішніх процесів (стик тіла/зовнішнього

середовища → внутрішні процеси тіла → психічні процеси). Прикладом такого може бути ланцюжок *горіти – гіркий – горе* [294, с. 7–18], та деякі інші, наприклад: *жар – жертви, трут* (для запалювання) – *отрута*. Ще більш показовий приклад цих трьох ступенів еволюції значення і переносу відповідних лексем на позначення більш абстрактних понять пов'язано зі світлом: світло як сенсорне відчуття → світле як красиве → і як святе [294, с. 36 і далі]. Ця думка була плідно розвинута уже в наш час у монографічному дослідженні Т.О. Черниш [341].

Проте міг бути реалізований й інший номінаційний вектор, який можна назвати *екстеріоризацією*. Промовистим прикладом такого шляху утворення значень може бути пара *око – очень*: «Зір поділяє зі світлом властивість другого, швидкість, так що лихе око порівнюється зі стрілою. Можна подумати, що слово *око* споріднене з *очень*, а це отримало значення напруженості від швидкості» [341, с. 58]. Така ж етимологія наведена і в М. Фасмера [473 Bd. 2, S. 295], але без посилання на О.О. Потебню.

У такому разі, **О.О. Потебня значно ближче за сучасників підійшов до розуміння первісного мовотворчого процесу**, не називаючи відкриті ним ланцюжки «смільливими метафорами», а розуміючи їхній статус у значно складнішому синтетичному цілому, одним із фрагментів якого є усталена номінація, скам'янілий уламок живої ситуації. Український учений вже був близький до того, щоб сформулювати **головні семантичні закономірності творення нових смислів**, і цілком усвідомив потребу, пізніше висловлену вже в ХХ ст. Е. Кассіером та дослідниками його покоління: найглибшою межею етимології має бути не певне мовне явище, а мислення, що йому передувало [331, с. 80].

Етимологічні ідеї О.О. Потебні на початку ХХІ ст. є не лише легітимними, а й набувають нової значущості в контексті все більшої авторитетності ритуально-міфологічного аналізу історії слів (наприклад, у працях В.М. Топорова [316]). Тому всебічне вивчення спадку українського

лінгвіста може слугувати за одне із джерел оновлення методів сучасної етимологічної науки.

3.3.2. Значення досліджень внутрішньої форми слова для етимологічних студій

Зв'язок мови з мисленням є споконвічною проблемою європейської науки. Мова впливає на мислення, змінюючи наше світобачення, але й мислення впливає на мову, структуруючи її поняттєвий каркас.

Знамениті апорії давньогрецького мислителя Зенона показували, що найменування відображає не стільки структуру світу, стільки структуру мислення людини. Саме тому з часом була розроблена спеціальна формалізована мова логіки, аби звільнити думку від передсудів мови. Однак сама природа мови, яка відображає світ у видозміненому вигляді, тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Тільки з ХІХ ст., із появою гумбольдтіанського погляду на мову, стало можливим досліджувати мову як відображення мислення і світогляду всього людства і окремого народу.

Українська лінгвістична традиція дослідження зв'язків мислення і слова має давню історію: саме О.О. Потебня запровадив поняття «внутрішньої форми слова», яка відображає семантичну структуру номінативних одиниць [294, 292, 293].

Однак О.О. Потебня здійснив основоположні узагальнення, покладаючись на дослідження мови фольклору, що хоч і багата на виражальні засоби, однак за самою своєю природою обмежено використовувала абстрактну лексику, яка найбільш цікава і проблемна для етимологічного вивчення. Але в ХХ ст., зі стрімким розвитком науки і техніки, постала потреба переосмислити і доповнити вчення О.О. Потебні про внутрішню форму слова, виходячи з оновленого уявлення про психічну

природу людської особистості та базуючись на сучасному лексичному матеріалі – найменуваннях нових наукових, технічних та суспільних реалій.

Вирішенню цього актуального завдання присвячені дослідження О.С. Мельничука, О.С. Снитко [181; 303] та ін. У лінгвістичних поглядах О.С. Мельничука семантика посідає особливе місце не тільки в контексті світоглядних аспектів мови, а й у сфері етимології. О.С. Мельничукові й В.Т. Коломієць належить низка цінних семантичних ідей щодо етимологізації слов'янських коренів. Серед принципів порівняння лексики мов різних родин О.С. Мельничука фігурує і його власний семантичний аспект етимології [177; 178; 179; 181].

Значно більшу увагу, ніж у О.О. Потебні, в дослідженні О.С. Снитко приділено актуальним для термінології ХХ і ХХІ ст. проблемам творення слів зі складною внутрішньою формою [303, с. 108]). Через стрімкий розвиток різних галузей наук нові термінологічні утворення проходять випробування на витривалість, інакше кажучи – на відповідність їхньої внутрішньої форми природі позначуваного явища і когнітивним особливостям людини. Так, наприклад, у дослідженні показано, що з кількох варіантних одиниць, які спершу функціонували синхронно (*информационный язык / язык программирования*) залишається та, що найбільше вписується в когнітивні стратегії мовця [303, с. 90].

Таким чином, українські дослідження внутрішньої форми слова за півтора століття пройшли значний шлях, адаптувавшись до нової історичної епохи з її вимогами до адекватного відображення в системі мови складних ментальних понять.

3.3.3. Відображення етимологій О.О. Потебні в ЕСУМ

Етимології, запропоновані О.О. Потебнею, тільки почасти можуть бути використаними в сучасних дослідженнях, однак серед них багато слушних спостережень. Саме з досліджень О.О. Потебні в українській науці власне і починається суто наукове дослідження етимології. Тому необхідно з'ясувати, наскільки актуальними залишаються його ідеї і зіставлення лексики української та інших слов'янських мов зі словами інших індоєвропейських.

Згідно з нашими підрахунками (суцільна вибірка), в ЕСУМ прийнято без додаткових коментарів або з поміткою *мени переконлива* (але без заперечення) такі етимології (загальна кількість – 105):

Т. 1: *бабка, бгати, бендюг, бігме, бідолаха, брость, валандатися, вежа, верства, вирій, воропай, гваздати, гомзатися, грець, груздь, гуляти, гуницвот* (17)

Т. 2: *денниця, дерван, дженджеруха, дна, дяка, загал, запроторити, зась, кабак, казати, калита, каша, квилити, керез, ковтун, коляса* (16)

Т. 3: *корчма, кукса, кушнір, лада, лайдак, ласий* (у значенні «чорний»), *ледач, лижа, лінда, лінтвар, литка, лузга, луччий, любисток, лютня, лядський, мерча, купити* (18)

Т. 4: *навка, обзел, отряха, павук, паля, парафія, пигиця, пірнати, плат, плата, плюндрувати, порзний, потерча, прищ, проран, пруд, путря, пух, п'ядь* (19)

Т. 5: *рало, рахувати, решето, робити, сиворотка, скарідь, слуква, смола, сорокопуд, спесивий, спис, сприт, стерво, струк, сула, суніці, тік, тергати, торкати* (19)

Т. 6: *фиркати, фурити, хвала, хлинути, холод, хуга, худий, хула, хупавий, хутро, цькувати, чванитися, черево, черешня, швабра, ще* (16)

Цікаво, що в деяких випадках в ЕСУМ єдиним джерелом етимології виступає та чи інша праця О.О. Потебні. Наприклад, у статті *сула* (ЕСУМ 5, 471).

Однак не завжди наведені О.О. Потебнею відповідники відповідають вимогам фонетичних законів чи надто далекі за семантикою. Саме через це з поміткою *непереконливі* в ЕСУМ наведено етимології О.О. Потебні для таких слів (загальна кількість – 18):

Т. 1.: *багаття, будити, гарний, герць, голоть, ґрати, гроза* (7)

Т. 4: *пах, простий* (2)

Т. 5: *рачити, сусальний* (2)

Т. 6: *хижий, хобот, хорват, шнирити, шугати, шушу, яр* (7)

Таким чином, загалом в ЕСУМ наявні 123 покликання на етимологічні розвідки О.О. Потебні. Безперечно, О.О. Потебні належить етимологізація значно більшої кількості слів у його численних розвідках. Ним був укладений навіть невиданий досі етимологічний словник української мови (нині існує в двох рукописних варіантах).

3.4. Принципи етимологічних досліджень А.О. Білецького

Важливою для еволюції української етимології віхою була праця А.О. Білецького «Принципи етимологічних досліджень» [18]. А.О. Білецький, визначний український еллініст, на матеріалі новогрецької та давньогрецької мов здійснив дослідження еволюції значень, семантичних зсувів у словниковому складі. Із цих спостережень А.О. Білецький обґрунтував, що **одними з головних діахронних змін словника є трансформації значення за принципом метафори, метонімії та їх різновидів, зокрема – на основі розширення та звуження початкової семантики**. Так, прикладом звуження семантики може слугувати історія новогрецької лексеми *άλουο* «кінь», що дослівно в давньогрецькій мові означало «тварина, безсловесна істота»; або слова *πρόβατον*, яке в давньогрецькій означало «те, що рухається», а в новогрецькій – «вівця».

А.О. Білецький ґрунтовно дослідив еволюцію семантики та її роль в етимологічних дослідженнях, продовживши лінію, започатковану в українській науці О.О. Потебнею.

А.О. Білецький виробив низку методологічних рекомендацій, скориставшись перевагами грецького мовного матеріалу, засвіченого на письмі протягом більш ніж трьох тисячоліть. На відміну від думки Ф. де Соссюра, що етимологія – це лише набір евристичних навичок, які неможливо регламентувати, український дослідник, виходячи з дослідженого лексичного матеріалу, спростовує це твердження [18, с. 223]. Етимолог вважає, що самої фонетичної та морфологічної подібності вже давно не достатньо для історичного дослідження лексики. Базисом для його методології мають слугувати не тільки факти аналізованої мови, а й ідеологічні аспекти, зафіксовані в матеріальній культурі [18, с. 228]. Проте головну роль відіграють закономірності семантичних переходів, причому чим менша кількість проміжних форм реконструйована для пояснення

зв'язку двох слів, тим надійніша етимологія [18, с. 231]. У цілому етимологічне дослідження в концепції А.О. Білецького має за мету не тільки реконструкцію праформ, а й «встановлення різноманітних зв'язків окремих форм і цілих парадигм» [18, с. 240].

3.5. «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» – теоретичне підґрунтя ЕСУМ

Внутрішня логіка наукового процесу ще з часів перших філологічних праць (давньоіндійська граматики Паніні, сучасні їй роздуми стоїків про мову) свідчить про те, що на кожному новому етапі становлення філологічної науки вивченню словникового складу зазвичай передують дослідження граматики (що не зовсім прямо стосується культур із ізольованими мовами, як китайська): перш ніж видати перший словник французької мови, Р. Ест'єнн (Стефанус) видає її граматику; «Лексикон» П. Беринди виходить через два десятиліття після «Граматики» М. Смотрицького. Граматика є необхідним теоретичним базисом для дослідження вищих рівнів мови. Це ж стосується й порівняльно-історичного мовознавства: порівняльні (а потім і етимологічні) словники індоєвропейських мов з'являються після «Порівняльної граматики індогерманських мов» Ф. Боппа [Ворр].

Природно, що поява українського етимологічного словника на рівні сучасних досягнень філологічної науки була б неможлива без попереднього порівняльно-історичного вивчення української мови в контексті слов'янських у фонетичному, граматичному, синтаксичному аспектах. Виконання цієї першорядної потреби було здійснено в 1960-х рр. Монографія «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» за ред. О.С. Мельничука стала першою порівняльною граматиною слов'янських мов, підготованою українськими дослідниками. Запропоновано загальну теорію порівняльного дослідження слов'янської лексики (розділ підготував А.П. Критенко). Незважаючи на те, що слов'янські мови від часів Ф. Міклошича були повноцінно введені в дослідження європейських компаративістів, український матеріал залучали до них рідко. А найчастіше використовувана в таких дослідженнях церковнослов'янська мова не завжди дозволяє прямий перехід до власне українського матеріалу. Тому постала необхідність подати

лінгвістичний матеріал, виходячи не з потреб західноєвропейських індоєвропеїстів, а з вимог українського науковця, читача і мовця.

У загальнометодологічній передмові до праці О.С. Мельничук не лише формулює засади порівняльно-історичного мовознавства (принцип реконструкції, що базується на «зіставленні споріднених мовних елементів» споріднених мов, а також принцип внутрішньої реконструкції [71, с. 14]), а й одразу вказує на межі цього методу: «Але значення порівняльно-історичного методу для вивчення зовнішньої історії відповідних мов залишається поки що відносно невеликим, оскільки він здебільшого не забезпечує пов'язання реконструйованих явищ прамови з якимись конкретними періодами розвитку суспільства, що було її носієм. Не може бути досягнуте за допомогою порівняльно-історичного методу і повне відтворення структури прамови в цілому, бо всі ті елементи цієї структури, які зникли безслідно, не підлягають ніякій реконструкції, а ті елементи, які випадково збереглися в одній чи двох споріднених мовах, далеко не завжди є надійним матеріалом для реконструкції» [71, с. 15]. Усвідомлення дослідницьких і верифікаційних меж методу зовсім не підважує його валідність: навпаки, воно дозволяє провести чітку демаркаційну лінію між сферами, у яких його застосування є релевантним, та сферами, що потребують іншого методологічного інструментарію. Отож порівняльно-історичний метод дає найкращі результати при встановленні зв'язків слів у близькоспоріднених мовах та мовах однієї мовної сім'ї (індоєвропейські, семітські, тюркські). Натомість слова, які не вписуються в загальну картину фонетичних відповідностей і законів, від часів молодогограматиків слугують об'єктом дискусій.

Успадкований лексикон слов'янських мов розподілений на шість пластів:

- 1) спільноіндоєвропейський;
- 2) західноіндоєвропейський, спільний із германськими, італійськими, кельтськими, іллірійськими мовами;

3) східноіндоєвропейський, спільний із індійськими, іранськими і тохарськими мовами;

4) південноіндоєвропейський, спільний із вірменською, грецькою, анатолійськими мовами;

5) балтословянський;

б) праслов'янський, який містить новації, притаманні лише спільнослов'янській мові, що існувала протягом трьох тисячоліть (бл. 2500 р. до н.е. – бл. 600 р. н.е.) [71, с. 501].

До словникового складу української мови варто додати пласт суто українських новацій.

Основу спільної лексики слов'янських мов складають назви спорідненості і родинних зв'язків, назви органів і частин людського тіла, організму тварин, назви тварин, рослин, житла, господарських занять і знарядь, житла, харчів, а також астрономічних та метеорологічних об'єктів та явищ. Таким чином, найбільш релевантним способом представлення основного словникового складу споріднених мов є тематичний: лексеми, розподілені за сферами життєдіяльності, дають разом повноцінну світоглядну картину давньої людини. Значну частину розділу «Лексика» із книги «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» можна розглядати як порівняльний і етимологічний словник ядра лексичного складу слов'янських, зокрема української, мов: через добру збереженість лексичного матеріалу реконструкція праформ не викликає суттєвих проблем (проте й у цьому лексичному ядрі є слова з сумнівною етимологізацією: *тіло*, *батько* тощо).

На суто слов'янському рівні є два типи новотворів: семантичні і формально-семантичні. Семантичних новотворів найменше серед назв спорідненості, частин тіла, фізіологічних процесів. Природно, що найбільше новотворів «у назвах диких тварин і птахів, особливо риб, у назвах рослин, предметів навколишньої природи і в галузі господарства та ремісництва, а

також у галузі громадського життя» [71, с. 527]. Такий розподіл новотворів свідчить про те, що доіндоєвропейське населення, яке складало слов'янський субстрат, уже мало власне розгалужене членування суспільства, про що свідчать і дані археології [197; 198].

Про походження абстрактного значення від конкретного, тілесного (*студ* – *стид* тощо – пор. Потебня) [71, с. 528-529].

Автори «Вступу» ясно усвідомлювали значну роль неіндоєвропейського елемента в слов'янському словниковому складі, стверджуючи, що «слів, яким бракує індоєвропейської етимології ... чимало», і що вони «зайняли стійке місце в системі праслов'янської лексики» [71, с. 535].

Крім того, що словниковий склад гетерогенний за походження (із спільноіндоєвропейської мови – і її діалектів, із субстрату, адстрату тощо), він ще й **різнодинамічний**: різні тематичні групи лексики змінюються з неоднаковою швидкістю. Наприклад, однією з найбільш змінних груп лексики є назва одягу: його зазвичай запозичують із мови народу, з яким відбувається найтісніша взаємодія [71, с. 559–560].

У випадку омонімічного конфлікту в своєму давньому значенні зберігається те слово, яке може бути мотиваційно пов'язане з явищем чи предметом, яке воно називає. У цьому виявляється амбівалентність прийнятої в мовознавстві ХХ ст. (особливо після «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра) тези про невмотивованість знака: адже якби мотивація мовного знака не була істотною при «природному відборі» лексики, то з омонімічної пари виживав будь-який елемент, незалежно від своєї мотивації (яка може бути як прямою – звуконаслідувальною тощо, так і опосередкованою – через вторинні семантичні зв'язки з іншими, уже наявними в мові, елементами). Отож спільні слова окремих слов'янських мов поділяються на дві головні групи: ті, що зберегли давнє основне значення, змінюючи при цьому побічні, і ті, у яких із часом одне з периферійних стало головним [71, с. 562].

У цілому картина семантичної і фонетичної еволюції лексики слов'янських мов (а вони з усіх груп індоєвропейських мов зберігають донині чи не найближчі зв'язки) ставить перед дослідником ті ж проблеми, що лексика будь-якої окремої мови, зокрема:

- наявність різночасових страт;
- різних за етнічним і мовним походженням слів;
- неоднаковою динамікою зміни різних лексичних груп;
- наявність лексики без надійних індоєвропейських паралелей.

Урешті, у комплексі ці проблеми є викликом не лише для самого процесу дослідження, але й для подачі матеріалу в словнику, що може бути укладений на цих засадах, адже ті ж методи не підходять однаковою мірою при аналізі:

- різних за часом формування лексичних страт;
- різних за динамікою страт;
- різних за походженням страт і т.д.

Отож, «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» дає методологічний базис для історичного вивчення української лексики спільнослов'янського та спільноіндоєвропейського походження. Натомість слов'янські (зокрема українські) новотвори та запозичення вимагають вироблення спеціального інструментарію, який би враховував іншу специфіку цих лексичних пластів.

3.6. Українська етимологія в діаспорі (Я.Б. Рудницький, І.І. Огієнко, В.К. Чапленко)

3.6.1. *«Етимологічно-семантичний словник української мови» І.І. Огієнка і візантійська словникарська традиція*

Двома хвилями (після Першої і Другої світових воєн відповідно) відбулася еміграція українських науковців на Захід. Через Західну Європу значна частина емігрантської інтелігенції потрапила до США та Канади. Розвиток української етимології в діаспорі має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивними аспектами є те, що більшість праць створювали англійською чи іншими західноєвропейськими мовами, і таким чином вони одразу були доступні іноземному читачеві. Деякі з тем, які на «материковій» Україні у той час розвивалися не так активно (наприклад, субстратологія), зазнали детальнішого розгляду в працях дослідників української еміграції. Проте одним із недоліків праць з української етимології, створених поза тодішньою Україною, є віддаленість від архівів та бібліотек Києва та інших наукових центрів.

До найбільш ґрунтовних досліджень української етимології, здійсненої українцями за кордоном, належать праці Я. Рудницького, Івана Огієнка (митрополита Іларіона) та В.К. Чапленка.

Діяльність лінгвіста і церковного ієрарха І.І. Огієнка (1882 – 1972) розгорталася за різних обставин на території України та поза її межами більш ніж півстоліття. Його перші наукові праці з'явилися в друкованому виданні «семінарію» В.М. Перетца. Уже в той час намітилися головні наукові зацікавлення дослідника в галузі мовознавства: історія української мови та її своєрідність на тлі інших слов'янських.

За життя І.І. Огієнка уклад і видав близько десяти словників української і російської мов (зокрема [259; 260]).

Серед праць І.І. Огієнка, що тривалий час залишалися в рукописах, є й ціла серія словників: «Стилістично-граматичний словник української мови», «Фразеологічний словник української мови», «Географічні назви в українській мові», «Гебрейські слова в українській мові», «Життя слів. Семасіологічні нариси» [201]. Серед них є й виданий у чотирьох томах (1972–1995) «Етимологічно-семантичний словник української мови» [261].

Праця І.І. Огієнка має синкретичний характер, що помітно вже з її назви. До словника увійшла як питома українська лексика (*батько, бобер, біб* тощо), так і численні запозичення з давньоєврейської (*абба, амбона, амін* та ін.), давньогрецької (*аналіз, аналогія, аналой* і под.), латини (*амур, амулет*) та нових європейських мов (*абажур, бос*). Проте етимологічні довідки надано не послідовно, і переважно до іншомовних слів. Питомі слова зазвичай етимологізовані за одним джерелом (переважно етимологічним словником польської мови К. Брюкнера).

Типологічно словник І.І. Огієнка нагадує візантійські словники, зокрема «Суду», адже має призначення передовсім просвітницьке, спрямоване на донесення певного кола ідей, передовсім – християнських.

Етимологічний словник І.І. Огієнка відобразив слушні спостереження етимолога щодо походження українських слів. Через це в ЕСУМ сама лексикографічна праця дослідника використана тільки почасти, натомість із окремих його попередніх праць було використано етимології при укладанні словникових статей *презирство* (ЕСУМ 4, с. 562), *прищ* (ЕСУМ 4, с. 585), *сан'ян* (ЕСУМ 5, с. 180), *супруг* (ЕСУМ 5, с. 478), *торба* (ЕСУМ 5, с. 602).

Загалом же далеко не до кожного слова в словнику І.І. Огієнка подано етимологію. Тому його не можна описати статистично за тими ж принципами, за якими ми описуємо словники Б.Я. Рудницького та ЕСУМ. Так, згідно з нашими підрахунками, на 10 сторінках суцільної вибірки (Огієнко, т.

2, с. 52-61) налічується 24 словникових статті, а спроби етимологізації здійснено тільки в 12 статтях, тобто лише в половині випадків.

3.6.2. «Етимологічний словник української мови» Я.Б. Рудницького

У діаспорі вийшов хронологічно перший етимологічний словник української мови, укладачем якого був Я.Б. Рудницький. Головні критичні зауваги, що їх можна висловити щодо праці, стосуються передовсім складу лексики, що ввійшла до реєстру. Невиправдано великим є вміст пізніх запозичень, що зазвичай належать до вузькофахових термінів і розглянуті достатньо повно в термінологічних словниках відповідних галузей. Наприклад, О.С. Мельничук видав окремо словник іншомовних слів (Словник іншомовних), чим компенсував відсутність нових лексичних запозичень в ЕСУМ, до якого ввійшов лише успадкований лексикон та давні запозичення.

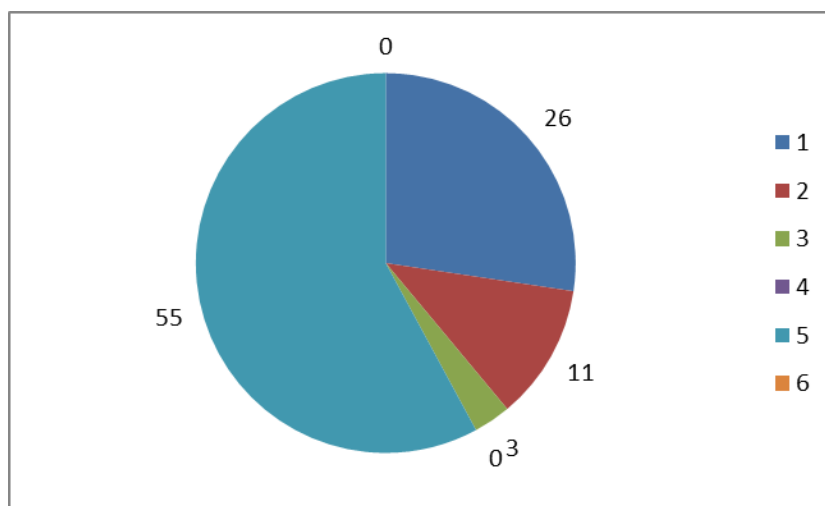
Так само надмірну увагу приділено явним варваризмам, велика кількість яких наявна в розмовній мові емігрантських кіл. Етимологія новозапозичених слів надто очевидна, і їхній ужиток притаманний лише периферійним ідіолектам української мови. На відміну від діалектних матеріалів «материкової» України, що дозволяють виявити архаїчні рефлекси праслов'янського стану, англіцизми як особливість певного соціолекту мають менш істотне значення для реконструкції етноспецифічних особливостей української мови. Глибина реконструкції сягає праслов'янського й індоєвропейського рівнів, наведені форми етимолог зазвичай запозичує з Ю. Покорного та інших класичних праць з індоєвропейської етимології:

Із критичними зауваженнями одразу після виходу перших випусків словника Я.Б. Рудницького виступим Ю. Шевельов [456]. Із цілої низки міркувань, наведених у статті, можна вивести головні методологічні хиби укладача. Передовсім, славістичний матеріал наведений непослідовно; у

своїх етимологіях Я.Б. Рудницький часто нехтує географічними, історичними та культурними реаліями, що позбавляє частину його етимологій підставовості.

Загалом можна провести певну паралель між етимологічними словниками І.І. Огієнка та працями Я.Б. Рудницького. В обох словниках наведено значний відсоток нових запозичень, а часто й варваризмів, у той час як питомий словниковий склад української мови представлено непослідовно. Імовірно, це можна пояснити передовсім недостатньою джерельною базою, яка б стосувалася українських діалектів, що в багатьох своїх рисах зберігають не лише явища, перехідні між географічно сусідніми мовами, а й стадійно архаїчніші, ніж зафіксовані в нормативних словниках літературної мови варіанти.

Обрано 100 слів, розташованих підряд в етимологічному словникові української мови Б.Я. Рудницького на літеру Д (*д* – *девоція*) (Rudnycki 2, p. 1-22). Вибір літери *Д* зумовлений тим, що на *а* в українській мові починаються переважно запозичені слова. За основу для статистичних підрахунків узято розподіл слів на групи за походженням (для власне українських слів – ще й рівень, до якого простежена історія розвитку слова), де 1 – походить від іншого власнеукраїнського слова, 2 – реконструйована праслов'янська форма, 3 – реконструйована індоєвропейська праформа, 4 – наведена ностратична праформа кореня, 5 – запозичене з іншої мови, 6 – неясного походження.

3.6.3. Субстрат української мови в працях В.К. Чапленка

В.К. Чапленко фактично продовжив лінію досліджень, започатковану в радянському культурному просторі М.Я. Марром: головним зацікавленням науковця був імовірний кавказький субстрат української, а ширше – слов'янських мов. У низці праць В.К. Чапленко обстоює думку про виняткову роль адигейської (кабардинської) мови для виявлення походження значної частини української лексики з проблемною етимологією. На паралель між думками В.К. Чапленка і дослідженнями М.Я. Марра уже було наголошено і раніше Ю. Л. Мосенкісом.

У праці «Адигейські мови: ключ до таємниць нашого субстрату» [338] В.К. Чапленко критикує М. Фасмера через те, що німецький дослідник не враховував **доіндоєвропейського субстрату слов'янських мов** і залишився в «зачарованому колі індоєвропейських мов». Натомість український дослідник вважає вкрай необхідним докладне вивчення субстрату української мови: «Усі ці мови (черкеські – Н.Н.) з повним правом слід вважати субстратними мовами не тільки для української, а й для всіх інших слов'янських мов» [338, с. 15].

Наприклад, назву гори Щекавиця дослідник пов'язує із черкеським *щухъэкъуа* «чубатий, волохатий» [338, с. 21], ім'я бога Перуна – із *пэрыуэн* «щось згори або спереду» [338, с. 27]. Отож, підставою для етимологічного

зближення в першому випадку є метафоричне переосмислення, а в другому – зближення уявлень про блискавку з метанням зброї. Такі зближення вже можуть видатися хисткими через відсутність безпосередньої мотивації.

Проте в подальшому перебігу своїх досліджень науковець переходить до ще більш поспішних висновків. У праці «Походження назов *Русь, Рось* та споріднених із ними назов і слів» [339] етимолог намагається пояснити генезу слова *Русь*, штучно розділивши його на дві частини, і поєднавши кінцеве *-с* із адигейським *сын* «голити», і мотивуючи таке зближення згадками в візантійських істориків про те, що слов'янські племена голили голови.

Теорія В.К. Чапленка може бути плідна як стимул до докладнішого вивчення субстрату, проте її етимологічні висновки надто хисткі. В історії української етимології у неї були й свої попередники, передовсім – П.Я. Лукашевич, який узагалі не визнавав індоєвропейського мовознавства. Щоправда, для П.Я. Лукашевича джерелом етимологій слугували мови Сибіру і Східної Азії, а В.К. Чапленко виходить із матеріалу кавказьких мов.

3.7. Етимологічні дослідження А.Ю. Кримського і Л.А. Булаховського

А.Ю. Кримський, окрім участі в укладанні російсько-українського словника, висловив низку етимологічних спостережень, відображених в ЕСУМ, зокрема в словникових статтях: *бузувір* (ЕСУМ 1, с. 282), *дельва* (ЕСУМ 2, с. 29), *кеба* (ЕСУМ 2, с. 419), *липучка* (ЕСУМ 3, с. 240), *оселедець* (ЕСУМ 4, с. 218), *отава* (ЕСУМ 4, с. 231).

Серед славістичних праць Л.А. Булаховського чільне місце посідають і етимологічні розвідки. Щоправда, його спостереження суто етимологічного характеру присвячені тільки певній групі лексики словянських мов, зокрема й української (серія публікацій про спільнослов'янські назви птахів [54, т. 3, с. 189-288]). Як свідчить Т.Б. Лукінова, навіть у часи антикомпаративізму в мовознавстві Л.А. Булаховський відстоював порівняльно-історичний метод [162], який в українській лінгвістиці вперше послідовно запровадив О.О. Потебня. Не випадково, що спадщина О.О. Потебні цікавила етимолога. Тому важливо простежити шляхи етимологізації назв птахів, які застосовував Л.А. Булаховський: вони вказують на майже безперервну історичну тяглість української етимологічної школи від О.О. Потебні через праці Л.А. Булаховського аж до колективу укладачів ЕСУМ.

Питання походження назв птахів зацікавило Л.А. Булаховського у зв'язку з цілою низкою проблем, якими він займався раніше (походження людської мови, спільності в комунікативних системах тварин та людей тощо), адже саме назви птахів часто бувають звуконаслідувальні за природою. Однак для слов'янських мов, як зазначив дослідник, суто звуконаслідувальні редульковані найменування птахів не притаманні [54, т. 3, с. 193].

Здійснюючи дослідження з історичної семасіології, підвалини якої заклав О.О. Потебня, Л.А. Булаховський указував не просто на зближення

лексем, а на їх мотивацію. Так, назви багатьох птахів походять від дії, яка асоціювалася в свідомості саме з орнітологічним видом: *півень* від *співати* [54, т. 3, с. 201] (цій парі відповідають аналогічні в інших слов'янських мовах, що дозволяє припустити праслов'янський період появи цього найменування), а також *галка* і *кавка* від відповідних найменувань звукових дій [54, т. 3, с. 252].

Метафоричність та метонімічність були визначені О.О. Потєбнею як головні чинники найменування. Низку зближень запропонував Л.А. Булаховський, говорячи про походження назв птахів, які він розподілив за групами (етимологічні мотивації всіх груп є відповідно метафоричними чи метонімічними) (класифікація [54, т. 3, с. 202]):

1) за частинами тіла птаха (укр. *чубак* від *чуб*, *шилохвість* від *хвіст* [54, т. 3, с. 203, 204]);

2) за рослинами місцевості, де мешкає птаха: укр. *березянка* від *береза*, *буківник* від *бук* [54, т. 3, с. 205];

3) за людськими професіями, що відповідають характеру птаха (саме цю групу дослідник вважає найбільш колоритною в українській мові [54, т. 3, с. 209], що спричинене метафоричним мисленням селян і паралелізмом світу природи і людини, притаманного фольклорному мисленню): укр. *вівчар*, *пастух*, *конюх*, *погонич*, *птах-кравець*, *рибалочка*, *рибарка*, *рибець*, *рибачок*, *рибелюх* [54, т. 3, с. 209, 210];

4) за народами, які асоціюються з зовнішністю чи поведінкою птаха: *душа татарська*, *циганка*, *туркавка*, *туркалка*, *туркач* [54, т. 3, с. 212, 213];

5) за власними іменами людей: *авдотька*, *іванок*, *іванчик*, *зінька*, *юрко*, *каленик*, *петро*, *тришко* [54, т. 3, с. 213];

6) за назвами тих ссавців, чий звуковий сигнал нагадує спів певного виду птахів: *турникоза*, *пірникоза* [54, т. 3, с. 215];

7) від назв інших тварин, поєднаних довільними асоціаціями: *красулька* [54, т. 3, с. 224].

Отож, дослідження етимології спільнослов'янських найменувань птахів дозволило Л.А. Булаховському систематично виявити в мовному матеріалі ті закономірності номінацій, існування яких на іншому матеріалі раніше припускав О.О. Потебня.

3.8. Етимологічна концепція О.С. Мельничука

О.С. Мельничук сформував концепцію укладання ЕСУМ, тому його погляди на етимологію слугували базисом для всієї подальшої лексикографічної практики.

У низці статей [178; 182; 184] О.С. Мельничук обґрунтував новий важливий аспект етимологічних досліджень – виявлення етимологічних гнізд коренів, що походять «від одного непоширеного кореня, на лексичному матеріалі цілої групи чи сім'ї споріднених мов» [182, с. 58]. Аналізуючи основний лексичний склад усіх мовних сімей світу, О. С. Мельничук дійшов висновку: «Під час недавніх досліджень, що проводилися в останні роки, спрямованих на поглиблення етимологічних досліджень в індоєвропейському мовознавстві, несподівано були виявлені своєрідні і переконливі фактичні дані, що красномовно свідчать про єдність походження всіх сучасних мовних сімей» [179, с. 29].

Аналізуючи етимологічну практику О.С. Мельничука та узагальнюючи його головні теоретичні положення, Ю.Л. Мосенкіс виділяє п'ять головних принципів етимологічного дослідження [193, с. 171–173]: «1) необов'язковість установлення відповідності між голосними різної якості в коренях слів; 2) установлення відповідностей між приголосними не однозначно (консонант – консонант), а погрупно (група консонантів – група консонантів); 3) установлення відповідностей із допущенням можливості взаємозаміни – метатези – першого й другого приголосного в корені; 4) установлення відповідностей між формами з інфіксами й формами без них; 5) установлення семантичних відповідностей із урахуванням можливості істотного розходження значень».

Із урахуванням усіх теоретико-методологічних вимог О. С. Мельничука до етимологічних досліджень етимологічний словник

окремої мови передбачав би **якомога глибшу реконструкцію всіх елементів її основного лексичного складу**. З багатьох точок зору це неможливо, тому лексикографічна практика – укладання ЕСУМ – могла тільки почасти втілити згадані теорії. І своїх теорій у спеціальній статті, присвяченій проблемі укладацької роботи над ЕСУМ [189], О.С. Мельничук не викладає, а в редакційній передмові до 1-го тому зазначено: «Етимологічний словник української мови при наявності створених уже раніше відповідних словників інших слов'янських мов не може в основних принципах відрізнятися від цих словників і, таким чином, різко поривати з науковою традицією укладання етимологічних словників слов'янських та інших індоєвропейських мов» [ЕСУМ 1, с. 9]. Проте, на відміну від багатьох інших етимологічних словників окремих слов'янських мов, ЕСУМ має гніздову структуру, що дозволяє об'єднати в одній статті споріднені слова з суміжною семантикою.

На проблемні питання історичного дослідження української лексики дає відповіді стаття О.С. Мельничука і В.Т. Коломієць «Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов» [185]. Автори статті вважають, що закономірності (семантичні, фонетичні), які були виведені на основі дослідження етимології «неглибокого» залягання, не придатні для досліджень глибших шарів лексики: «Вихідні етапи формування прамов – тепер уже прапрамови – у структурному відношенні мали бути значно ближчими до найдавнішого стану початкової мови людства, близької до системи звукоподібних засобів напівінстинктивного тваринного спілкування, і тому до всього діахронічного розвитку людської мови на всіх його етапах не можуть бути застосовані ті самі уявлення про їх артикуляційно-акустичні, семантичні й типологічні властивості» [185, с. 99]. **Вихід із цієї ситуації полягає, на нашу думку, в диференційованому підході до кожної з груп лексики з різною хронологічною стратифікацією.**

3.9. ЕСУМ: своєрідність і місце у світовій етимологічній традиції

Етимологічний словник української мови, видання якого тривало декілька десятиліть, а укладання – майже чотири десятиліття, є важливою віхою в історії лінгвоукраїністики, славістики й індоєвропеїстики загалом, і на міжнародному рівні репрезентує найбільші досягнення українського мовознавства [166]. Фундаментальний словник, яким є ЕСУМ, завжди базується на значній не лише джерельній, але й загальнокультурній базі, яку можна досліджувати лише в зіставленні з іншими словниками подібного типу. Отож, дослідження ЕСУМ дозволяє позиціонувати працю в контексті світової науки, а також виявити головні епістемологічні засади етимології та українського порівняльно-історичного мовознавства на сучасному етапі.

У дослідженнях слов'янської етимології існує значна тяглість традиції, без урахування якої було б неможливим укладання етимологічного словника будь-якої окремої слов'янської мови. Етимологічні словники Ф. Міклошича та М.В. Горяєва найкраще репрезентують стан слов'янської історичної лексикології на кінець XIX ст. Їхнє значення для ЕСУМ полягає передовсім у легітимізації багатьох етимологій через залучення більш ніж столітньої традиції.

Іншим словником, який ставив перед собою мету, подібну до ЕСУМ, був «Етимологічний словник української мови» Я.Б. Рудницького. Проте словник діаспорного вченого істотно відрізняється за складом реєстру від ЕСУМ.

Зважаючи на двокомпонентність будь-якого етимологічного словника як явища, неunikним є при його аналізі дещо штучно розрізняти два аспекти – лексикографічний і етимологічний. Перший стосується загальнонаукової концепції укладання словника, організації матеріалу, а другий – методології роботи з мовними фактами. Обидва явища мають окрему історію та

особливості впливу на роботу етимологічної лексикографії. Тому варто розглянути докладно ЕСУМ як пам'ятку лексикографічної та етимологічної думки.

3.9.1. Лексикографічна специфіка ЕСУМ

Риси ЕСУМ як лексикографічної праці дозволяють говорити про актуальність багатовікової словникарської традиції, до якої сучасна українська лексикографія залучена через бароковий спадок та надбання науки ХІХ ст.

Етимологічний словник як ознака культурного престижу мови. Перші національні словники, що з'явилися в епоху Ренесансу, мали на меті ствердити рівноправність нових мов із давніми, таким чином обґрунтувавши і національну ідентичність. Укладання словників відбувалося в одному ідейному руслі з формуванням лінгвістичного аспекту, ілюстративним прикладом може бути праця Стефанусів (Естьєнів, батька і сина) над словниками класичних мов, а потім – французької («*Dictionarium latinogallicum*», 1538), та трактатом Ж. дю Белле «Оборона і прославлення французької мови» (1549). В українській культурі першочергове місце належить словникам П. Беринди, Б. Грінченка та ін.

Проте у ХХ ст. вже всі європейські мови мали значну лексикографічну традицію, і для перебування на відповідному рівні наукового престижу вже було недостатньо словників, які б лише фіксували лексичний склад національної мови. Новий рівень розвитку лінгвістики почав вимагати значно вищого рівня опрацювання мовного матеріалу, який би міг поставити національну мову в один ряд із класичними мовами індоєвропейської давнини. У ранньоновітній час для такого надання престижу було достатньо укласти словник латинсько-грецько-слов'янський

(що й було здійснено, наприклад, у «тримовному словнику», виданому 1704 р. Ф.П. Полікарповим-Орловим. Чим із більшою кількістю мов зіставлена національна чи інша мова, тим більший її престиж: у словнику А. Калепіно кількість мов, якими перекладені латинські слова, на початку XVII ст. становила вже більше десяти. Таким чином утверджували абсолютний культурний престиж латинської мови як мови ученості і науки.

Іншим типом надання престижу були «Словники всіх мов і наріч» (перше видання 1787: [269]), видані П.С. Палласом під покровительством Катерини II: ключові слова, наведені російською мовою (латинські відповідники були подані лише у змісті), перекладені майже двома сотнями всіх відомих на той час мов, при цьому всі наведені слова були в російській графіці. Словник був цілковитим утіленням ідеї абсолютної просвіченої монархії, яка символічно охоплювала весь світ, адже у збиранні матеріалу брали участь еліти всього світу: Дж. Вашингтон власноручно віддав наказ збирати матеріали тубільних американських мов для словника П.С. Палласа. Престиж російської мови як мови абсолютної монархії забезпечувався символічним капіталом, який йому надавали мови усього світу.

У XX ст. культурні потреби залишилися типологічно такими самими, але засоби їхнього досягнення значно еволюціонували: розвиток науки поставив перед лексикографами зовсім інші вимоги: багатомовні словники сьогодні актуальні лише в галузевому зрізі (словники спеціальної термінології: медичної, військової тощо). Тому **єдиним типом словників, який би міг послідовно культурно «легітимізувати» всю цілісність словникового складу мови, є етимологічний словник**. Щоправда, в суто науковому тексті ця компонента наявна лише імпліцитно, але в словниках, укладених мовознавцями-аматорами, ця ідея звучить все так само виразно, як і в XVIII ст.¹²

¹² Не так давно був виданий словник «Азбука і російсько-європейський словник» Я.А. Кеслера [137], у якому для ключових слів російської мови наведені, як сказано в

В українській лексикографічній традиції із часів бароко так само наявні подібні засоби культурної легітимізації мови. Словник П. Беринди через зіставлення «простої» української мови з церковнослов'янською підвищує літературний престиж першої; «словено-латинський» словник А. Корецького-Сатановського виводить церковнослов'янську мову на рівень латини, мови міжнаціонального наукового і конфесійного спілкування, «Русько-німецький словар» Є. Желехівського ставив українську мову в один ряд із головною культурною мовою Австро-Угорської імперії, а словник Б. Грінченка – Російської імперії.

У ХХ ст. культурний престиж української мови значно підвищився, і перекладний словник уже був явищем пересічним, а не винятковим. Наступним етапом, який відображає перехід національної мови на якісно новий щабель історичного розвитку, є поява етимологічного словника. Перші спроби укласти етимологічний словник української мови належать ще О.О. Потебні, проте цей словник так і залишився невиданим. Існує інформація про невидані або втрачені етимологічні словники інших українських мовознавців початку-середини ХХ ст.¹³

анотації, «спільнокореневі російським слова з 15-ти мов: болгарської, сербської, чеської, польської, литовської, латиської, англійської, німецької, шведської, норвезької, італійської, французької, іспанської, португальської і грецької» [137, с. 2]. Автор довільно оперує свідченнями індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства: наводячи все ж більшість правильних лексичних паралелей, він уважає, що «цей словник живих європейських мов є промовистим свідченням існування, у всякому разі, іще в XIV ст. єдиної спільноєвропейської мови, вихідної для більшості сучасних європейських. І ця мова – *праслов'янська* (не церковнослов'янська!), прямим і головним спадкоємцем якої є російська мова та її унікальна азбука» [137, с. 6]. Не по-науковому екзальтований тон викладу цілком характеризує головні завдання цієї праці: якщо в епоху просвітництва зіставлення у словнику П.С. Палласа відбувалося з мовами всього світу, що відбивало ідеї абсолютної монархії, то словник Я.А. Кеслера має легітимізувати російську як мову як мову *європейську*, сформувані передовсім європейську компоненту російської мовної ідентичності.

¹³ Зокрема, невиданий етимологічний словник В.М. Страшкевича (1875-1962) «Лексичні елементи загальноіндоєвропейської мови-основи в словниковому складі сучасної української мови» (1959-1961), що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського (Ф. 140).

ЕСУМ підсумував на рівні науки ХХ ст. шлях українського словникарства як культуротворчого явища.

Гніздовий спосіб організації ЕСУМ. В епоху Ренесансу такий тип організації реєстру був прийнятий у словниках давньогрецької мови, передовсім у класичному «Гезаурусі грецької мови» А. ЕСТЬЕНА (СТЕФАНУСА). Гніздовий спосіб відображав органічне розуміння мови як живої структури: спільнокореневі слова (що збереглося в українській сучасній термінології) розглядали як паростки одного дерева. Проте словники латинської мови укладали з суцільним алфавітним реєстром, що зумовлене простішим і не таким розгалуженим словотвором, як у грецькій мові. У новий час гніздовий спосіб організації реєстру прийнятий лише в деяких типах спеціальних морфологічних словників.

3.9.2. Специфіка етимологій ЕСУМ

Головні риси ЕСУМ як етимологічної праці можна ступінчасто розкласти на такі компоненти від найзагальніших – до конкретних.

Засади, спільні для словників індоєвропейських мов. Головні риси укладання етимологічних словників індоєвропейських мов сформувалися наприкінці ХІХ ст. і остаточно були підсумовані працями середини ХХ ст. (Я. Фріска, М. Фасмера, Е. Френкеля та ін. [388; 473; Fraenkel]). ЕСУМ успадкував від цих словників такі риси:

1) опертя передовсім на фонетичні закони, постульовані молодограматиками;

2) за абсолютну глибину етимологізації взятий рівень прамови мовної групи (праслов'янської) та мовної сім'ї (індоєвропейської прамови). Звідси брак ностратичних паралелей, за який був критикований, зокрема, Я. Фріск.

Засади, спільні для етимологічних словників слов'янських мов.

Усі етимологічні словники слов'янських мов, укладені в ХХ ст., беруть за вихідну точку працю Ф. Міклошича. Більшість етимолого-лексикографічних праць ХХ ст. наводять реконструкції лише для рівня прамови, умовно кажучи, першого ступеня (праіндоєвропейська, пракартвельська тощо), лише у словнику С. Младенова була здійснена відносно послідовна спроба провести ностратичні, висловлюючись сьогodнішньою термінологією, паралелі.

ЕСУМ перебуває на компромісних засадах: спираючись передовсім на загальноновизнані індоєвропейські паралелі, укладачі подають ностратичні паралелі там, де такі паралелі виглядають безсумнівними.

Слов'янське порівняльно-історичне мовознавство ХХ ст. де в чому випередило інші галузеві традиції, що передовсім відбилося в чи не першому в індоєвропеїстиці комплексному залученні субстратного матеріалу в дослідженнях В.І. Георгієва, а ностратичного – у С. Младенова. Відповідно до потреб етимологічного аналізу, коло мов, що до нього залучені, в ЕСУМ не обмежене лише індоєвропейськими; до уваги взяті ті ностратичні, з якими праслов'янська чи українська можуть бути не лише в контактному, а й у генетичному зв'язку.

Субстратні пропозиції вирішення проблемних етимологій наявні лише у випадках, коли без них дослідження було б неможливим. Прикладом такого застосування субстратних відомостей є етимологія Ю.Л. Мосенкіса для слова *хліб* із залучення картвельського матеріалу [ЕСУМ 6, с. 181].

Одна з головних особливостей ЕСУМ у зіставленні з етимологічним словником української мови Я.Б. Рудницького, що був створений у діаспорі, полягає в меншому залученні недавніх запозичень та варваризмів. З другого боку, значно повніше представлений матеріал діалектів.

Можемо підсумувати спостереження щодо специфіки етимологізації в ЕСУМ у зведеній таблиці, увівши умовну величину – коефіцієнт

відповідності етимологій сучасному різнобічному розгляду прозорої і непрозорої лексики. Для кожної риси етимологізаційного процесу вводимо такі кількісно-оцінні характеристики: 0 – риса відсутня, 0,5 – частково наявна, 1 – послідовно втілена.

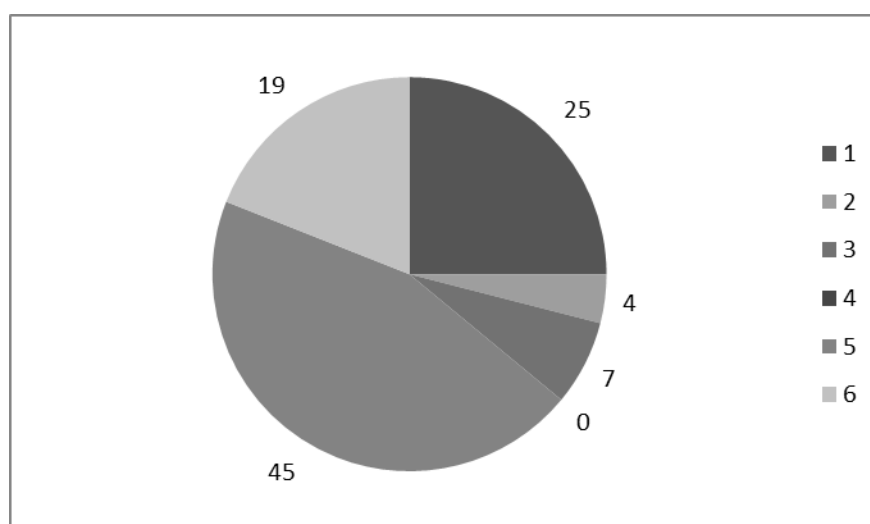
	ЕСУМ	Рудницький	Огієнко	Горяєв	Фасмер	Махек	Младенов	Міклошич
Праслов'янська реконструкція	1	1	0,5	0	1	1	0,5	0
Порівняння форм різних слов'янських мов	1	1	1	1	1	1	1	1
Індоевропейський етимон	0,5	0,5	0,5	0	0,5	0,5	0,5	0
Порівняння форм в інших індоевропейських мовах	1	1	0,5	1	1	1	1	0,5
Ностратичний етимон	0,5	0	0	0	0	0	0,5	0
Паралелі в ностратичних мовах	0,5	0	0	0	0	0	1	0
Залучення теорії субстратів	0,5	0	0	0	0	1	0	0
Коефіцієнт відповідності сучасним вимогам (макс. 7)	5	3,5	2,5	2	3,5	4,5	4,5	1,5

3.10. Кількісне відображення специфіки етимологізації в ЕСУМ

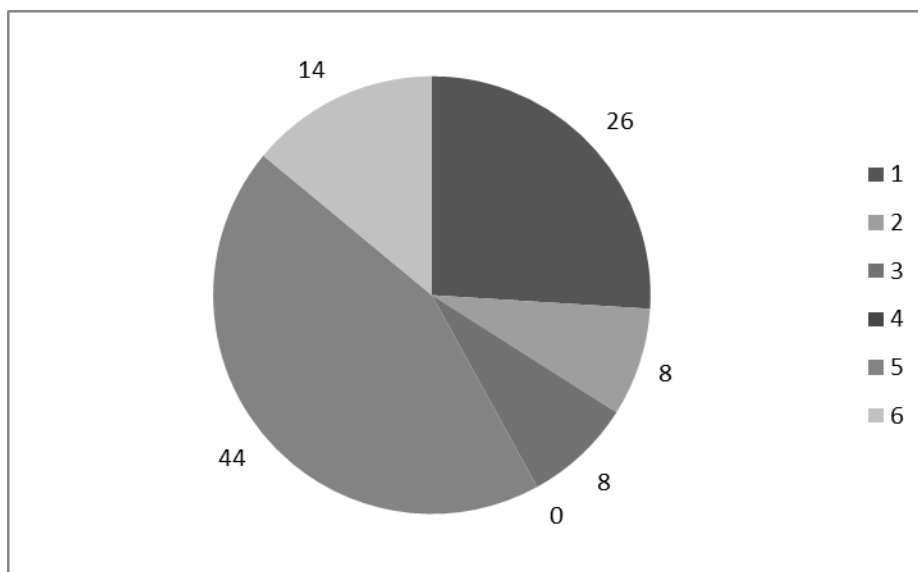
Нами обрано три серії по 100 слів кожна, вибраних довільно з ЕСУМ з метою віднайти статистично значимі закономірності.

Спершу обрано 100 слів, розташованих підряд в етимологічному словникові української мови Б.Я. Рудницького на літеру Д (*д* – *девоція*) (Rudnycki 2, р. 1-22). За основу для статистичних підрахунків узято розподіл слів на групи за походженням (для власне українських слів – ще й рівень, до якого простежена історія розвитку слова), де 1 – походить від іншого власне українського слова, 2 – реконструйована праслов'янська форма, 3 – реконструйована індоєвропейська праформа, 4 – наведена ностратична праформа кореня, 5 – запозичене з іншої мови, 6 – неясного походження.

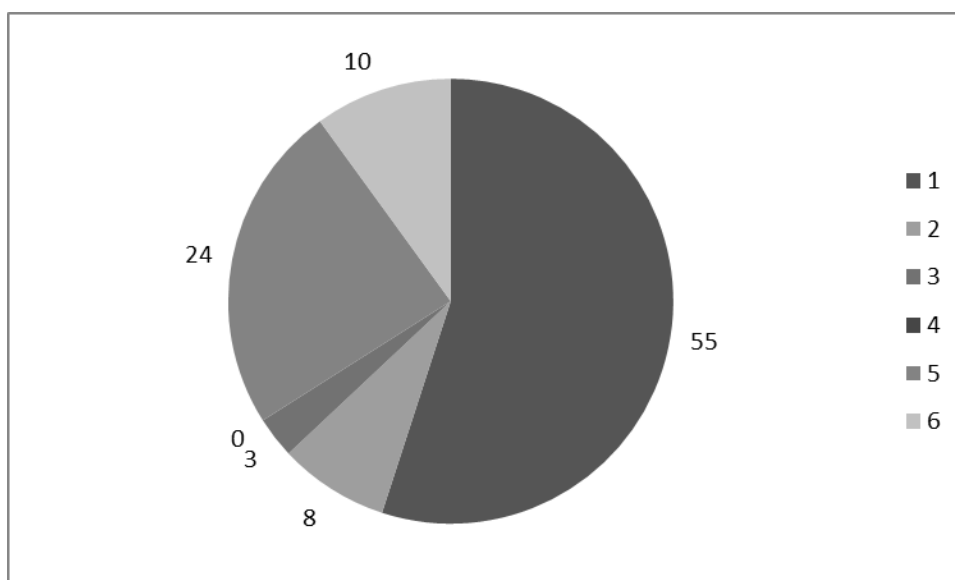
Із ЕСУМ ми обрали довільні 100 слів на літеру Р (*раб* – *рамазан*) (ЕСУМ 5, с. 9–22). Слова розподілено на такі групи: 1 – походить від іншого власнеукраїнського слова, 2 – реконструйована праслов'янська форма, 3 – реконструйована індоєвропейська праформа, 4 – наведена ностратична праформа кореня, 5 – запозичене з іншої мови, 6 – неясного походження.

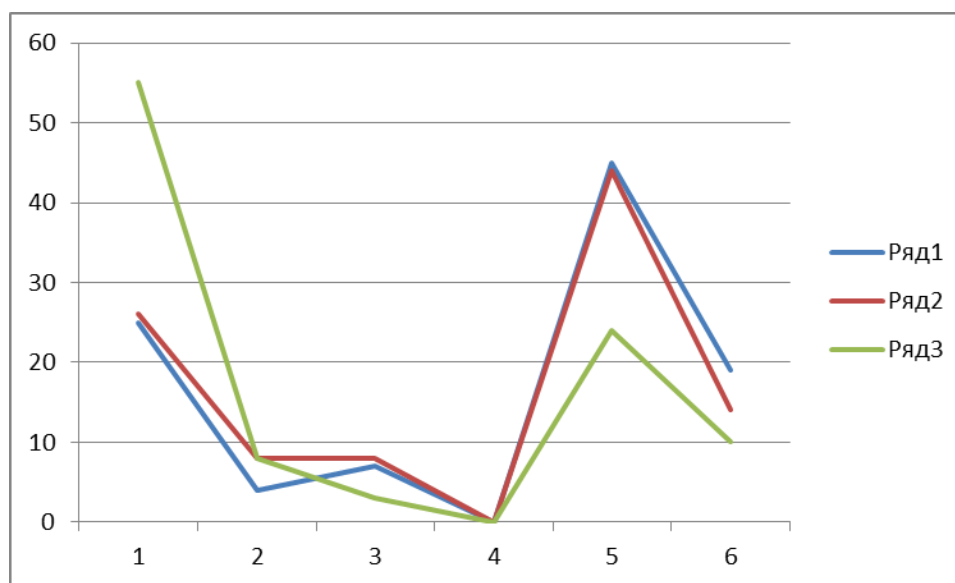
Друга серія зі ста слів була обрана в межах *кора* – *корнута* (ЕСУМ 3, с. 9–32).

Третя серія зі ста слів охоплювала діапазон *на – наворотень* (ЕСУМ 4, с. 9–19).

Порівняння результатів усіх трьох серій можна відобразити в порівняльному графіку, у якому ряд 1 відповідає першій серії, ряд 2 – другій, ряд 3 – третій.

Отже, середня кількість лексем у кожній із шести груп, вирахована на основі трьох серій, така:

1 – походить від іншого власнеукраїнського слова: 35

2 – реконструйована праслов'янська форма: 6,7

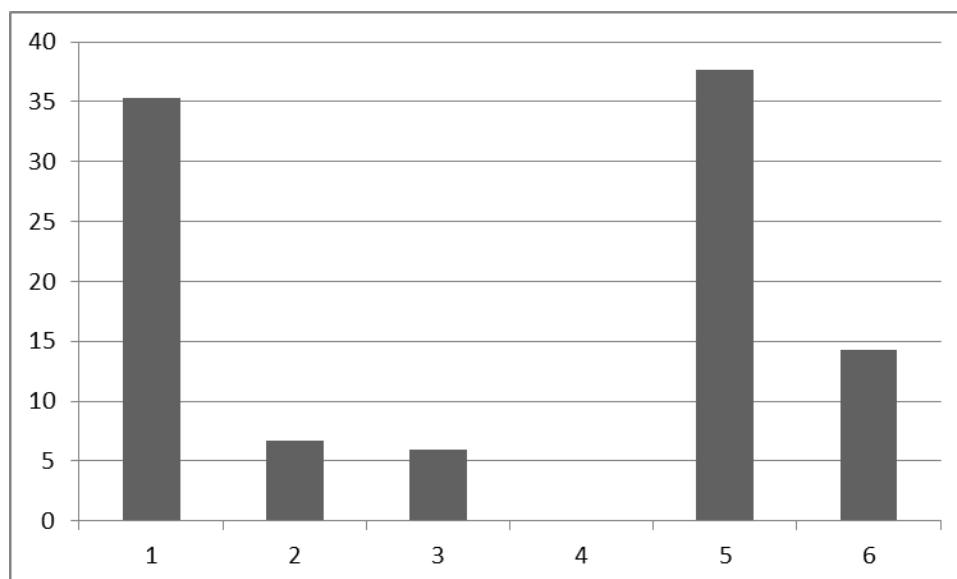
3 – реконструйована індоєвропейська праформа: 6

4 – наведена ностратична праформа кореня: 0

5 – запозичене з іншої мови: 37, 7

6 – неясного походження: 14

Отримані результати можна відобразити в стовпчиковій діаграмі:

Результати відображають, з одного боку, особливості поповнення словникового запасу мови, а з іншого – специфіку укладання ЕСУМ.

Так, природно, що найбільша кількість слів припадає на утворені від уже питомих українських слів (внутрішні джерела поповнення словника шляхом словотвору) та запозичення (зовнішні джерела поповнення словника). Така закономірність відбиває найприродніші шляхи поповнення лексичного запасу мови.

Натомість розподіл між групами лексики, етимологізованої до рівня праслов'янської, індоєвропейської праформ чи взагалі неетимологізованої, вказує на специфіку як самого мовного матеріалу, так і його опрацювання. В середньому найменше виявилось слів, чії праформи реконструйовано до праслов'янського, індоєвропейського та ностратичного рівнів: адже в кожній мові з порівняно невеликої кількості успадкованих із прамови коренів утворюються численні деривати. Однак те, що неетимологізованих слів виявилось так багато, а реконструкцій до ностратичного рівня так мало (їх кількість навіть не відобразилася в підрахунках), вказує на приховані методологічні недогляди: імовірно, якась частина неетимологізованої лексики могла б бути пояснена як реліктова ностратична чи субстратна, що перегукується з нашими теоретичними спостереженнями, здійсненими на

основі аналізу етимологічних досліджень. З іншого боку, у словнику Б.Я. Рудницького неетимологізованої лексики взагалі немає, що вказує на те, що укладач не ставив собі на меті розв'язання проблемних наукових питань, зосереджуючись в основному на уже вирішених, щодо яких в науці усталився певний консенсус.

3.11. ЕСУМ у контексті сучасної української етимології

Невдовзі після виходу перших трьох томів ЕСУМ з'явилася рецензія І.З. Бурковського [67]. Головними напрямками осмислення були такі:

- 1) Структурне оформлення словника:
  - дублювання інформації про споріднені слова;
  - недостатнє використання можливостей наукових скорочень;
- 2) Процедурні зауваження щодо дослідження:
  - брак ностратичних паралелей;
  - непослідовне залучення теорії субстрату;
  - недооцінена роль звукосимволічних значень коренів.

У цілому критика І.З. Бурковського стосувалася **окремих** питань укладання ЕСУМ, не підважуючи наукового значення лексико-етимологічної праці. Перший блок основних теоретико-методологічних засад можна пояснити тим, що редакція ЕСУМ намагалася укласти тексти словникових статей із урахуванням не лише наукових потреб, а й запитів широкого читацького загалу, чим зумовлена певна «надлишковість» інформації з точки зору фахового читача.

Теоретичні засади дослідження методології укладання ЕСУМ І.З. Бурковського мають спрямування, ідентичне до наукових поглядів авторського колективу ЕСУМ, просто **увиразняють деякі тенденції**, які стали більш актуальними у другій половині ХХ ст. Інші аспекти досліджень І.З. Бурковського – застосування порівняльно-історичного мовознавства в практиці вивчення іноземних мов – теж відображені в напрямках осмислення ЕСУМ [65; 66].

Окрім ЕСУМ, в українському мовознавстві останніх трьох десятиліть з'явилися й інші праці, які не лише слугують доповненням до ЕСУМ, а й мають самостійне значення. Серед таких праць можна назвати книгу «Общая лексика германских и балто-славянских языков» за ред. А.П. Непокупного

[258]. Зосередившись на ізоглосах зазначеного мовного ареалу, колектив дослідників із урахуванням широкого культурного й етнографічного матеріалу запропонував етимології для багатьох проблемних слів (напр., *друг, осика, яга, камінь* і под.). А.П. Непокупному належить і низка праць про зв'язки балтійського і слов'янського мовних ареалів [244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253].

Показовими для української школи етимології щодо рівня узагальнень і тематики є статті одного з авторів ЕСУМ Р.В. Болдирєва, у яких етимолог досліджує актуальні проблеми української історичної лексикології, передовсім – стратифікацію словникового складу української мови за етапами формування. Проаналізовано найдавніші етапи формування українського словника – на прикладі історії прийменника як частини мови [45; 46], також розглянуто запозичення термінологічного характеру з романських і германських мов у слов'янські [37]. Дослідник розв'язав низку питань, пов'язаних із проблемою походження українського антропонімікону [40], указавши на грецькі, італійські, германські та романські джерела його формування.

Завдяки дослідженням О.С. Мельничука в українській етимології склалася самостійна традиція гніздового підходу в історичній лексикології. Одним із найбільш послідовних утілень усіх можливостей такого підходу є монографія Т.О. Черниш «Слов'янська лексика в історико-типологічному висвітленні (гніздовий підхід)» [341]. Дослідниця зосередилася на семантичній еволюції та фонетичних і морфологічних видозмінах рефлексів праслов'янських коренів на позначення термічних процесів, дії температури, застосовуваної з певною господарчою чи ритуальною метою: прасл. **pek-*, **vir-/vor-*, **kyp-/kvar-*. Підставами для вибору саме цього семантичного поля, до якого належать зазначені гнізда спільнокореневих утворень, було виняткове значення термічних процесів у житті традиційного суспільства: вогонь посідав чільну світоглядну нішу у світогляді людини, був джерелом

для формування численних уявлень і концептів культури. Методологічною новацією дослідження в українському контексті є «зміна напрямку етимологічного дослідження» від «згори донизу» (від рефлексів до праформ) на «знизу вгору» (використання реконструйованих праформ для вирішення проблемних питань етимології сучасних слів). Ця новація примушує дещо змінити методи етимологічного дослідження: «Змінюється й завдання етимологічної лексикографії та сама структура відповідних джерел <...> на зміну гніздовим угрупованням слів, згромаджених довкола реконструйованого кореня, приходить така структура статті, яка поєднує гасло-пралексему та її безпосередні континуанти» [341, с. 31]. У монографії досліджено культурні конотації термічних процесів, наприклад, зв'язок понять і лексем *ніч* і *печаль*, *ніч* і *печера* тощо [341, с. 98-100]. У підході до матеріалу відчутні традиції українського мовознавства, що сягають лінгвопоетичних досліджень О.О. Потебні. Варто зазначити ще одну основоположну видозміну методології етимологічних досліджень, що відображена у праці Т.О. Черниш: поєднання проспективного і ретроспективного погляду на історію слова, що дозволяє як компенсувати однобічність молодогограматичних методів, так і не завжди виправдану свободу в поводженні з матеріалом при проспективному дослідженні (див. [341, с. 427]).

Одні з найбільш цікавих статей ЕСУМ, які розкривають різнобічні зв'язки мови з міфологією та світоглядом, належать Т.Б. Лукінової. Крім ідей, що ввійшли до ЕСУМ, дослідниці належать численні публікації, що висвітлюють її погляди на часткові питання етимологізації лексики української та інших слов'янських мов.

Дослідження субстрату мало не менше значення для формування української школи етимологічних досліджень. Основоположними для цієї галузі є праці О.Б. Ткаченка [310]. У праці «Нариси теорії мовного субстрату» [310, с. 141–256] автор досліджує соціолінгвістичне підґрунтя

субстратного впливу, а також особливості взаємодії принесеної мови з субстратом на різних рівнях: фонетичному, граматичному, лексичному, синтаксичному.

Для етимологічних досліджень найбільше значення має лексичний рівень взаємодії субстрату з мовою-наступницею. На прикладі французької, румунської та осетинської мов, субстрати і первинні стани мов їхніх носіїв до змішування з місцевим населенням достатньо відомі, дослідник виводить певні закономірності проникнення субстратних слів у мову-наступницю. Так, збережені слова перебувають у абсолютній меншості, і зазвичай стосуються конкретних предметів і природних реалій, що є специфічними для території побутування субстратної мови. Дієслова натомість майже не зберігаються. Соціолінгвістичною особливістю румунської мови, наприклад, є відносна ізольованість від носіїв інших романських мов. Через це у її лексичному складі збереглося більше субстратних дакійських слів, у той час як у решті романських мов, носії яких активно спілкувалися між собою, лексика була більш уніфікована на латинський узірець.

Через соціально нижчий статус субстратної мови збережені реліктові слова мають стилістично низьке, просторічне забарвлення.

На рівні граматики вплив субстрату значно менший, але в деяких мовах він має вирішальне значення для формування граматичних особливостей. Так, дослідник наводить приклади єврейських мов (їдишу і ладино, сформованих на основі граматики і лексики німецької та іспанської мов відповідно), перської (у складі якої багато арабізмів зберігають не лише семантичні, але й граматичні особливості мови-першоджерела) тощо. Проте головні напрямки зміни граматики під впливом субстратної мови полягають у калькуванні граматичних значень граматичними засобами нової мови. Так, розрізнення за значенням рос. *в лесу* і *в лесе*, на думку О.Б. Ткаченка, зумовлене наявністю в угро-фінських мовах двох серій місцевих відмінків: внутрішньо- і зовнішньомісцевих [310, с. 191].

Важливим набутком як української етимологічної науки, так і світової германістики є «Етимологічний словник германських мов» В.В. Левицького. Структура словника нагадує індоєвропейський етимологічний словник Ю. Покорного: за гніздовим способом поєднано словниковий матеріал відомих лише з письмових свідчень і живих германських мов, ключовим словом є реконструйований прагерманський корінь. Майже для всіх етимологічно проблемних германських слів, для яких припускається субстратне походження, В.В. Левицький наводить індоєвропейські паралелі, не завжди однаково переконливі.

Висновки до розділу 3

Майже за два століття наукового розвитку (від праць М.О. Максимовича до видання ЕСУМ та пізніших праць) українська етимологія пройшла значний шлях розвитку. Примітно, що суто наукова етимологія почала формуватися тільки в працях О.О. Потебні, якому вдалося поєднати підходи молодогограматиків із увагою до «духу» мови, що він успадкував від В. фон Гумбольдта.

Українська етимологія в ХІХ ст. була примітна тим, що в ній природно існували на рівних правах явища і тенденції двох різних стадій розвитку лінгвістичної думки: протонаукової і наукової. Такий симбіоз можна пояснити особливостями культурного розвитку України ХІХ ст.: архаїчне, народне уявлення про етимологію і мову взагалі (епілінгвістика) було не таке далеке навіть для академічних кіл, як в Західній Європі – адже фольклорна стихія в Україні вповні функціонувала в своєму природному середовищі. Не випадково українські етимологи часто були й збирачами фольклору – як П.Я. Лукашевич і О.О. Потебня. Саме тому з точки зору історії розвитку лінгвістичної науки і відображення в мові та її дослідженнях перемін у світогляді праці українських дослідників ХІХ ст., передовсім П.Я. Лукашевича, становлять таку цінність: вони є важливим реліктом синтетичного осмислення мовних явищ і відображають не тільки рівень розвитку лінгвістики, а й загальний стан духовного життя (формування національної ідентичності, остаточне оформлення літературного варіанту української мови тощо).

Українська етимологічна лексикографія у ХХ ст. розвивалася в двох головних географічних ареалах: власне на території України та в діаспорі. Від часу здобуття незалежності досягнення обох дослідницьких традицій об'єдналися в сучасній українській науці.

В українській етимології та етимологічній лексикографії можна виокремити такі загальні тенденції методологічного плану.

1) Для українських етимологічних словників, що виходили в діаспорі, характерним є непропорційне відтворення словникового складу мови, адже в реєстрі етимологічних словників І.І. Огієнка та Я.Б. Рудницького значно більшу частку, ніж в ЕСУМ за редакцією О.С. Мельничука, мають нові запозичення. Якщо в І.І. Огієнка це може бути пояснене релігійно-просвітницькою настановою лексикографа, то в Я.Б. Рудницького цю рису критики розглядають як методологічний недолік.

На противагу діаспорним етимологічним словникам, ЕСУМ за редакцією О.С. Мельничука базується на засадах, спільних для більшості етимологічних словників індоєвропейських мов, укладених в ХХ ст.: за основу для реєстру взято питомий лексичний склад мови, що має паралелі в споріднених мовах, та найдавніші запозичення, які фонетично і морфологічно адаптовані українською мовною системою та не ідентифікуються мовцями однозначно як запозичення.

2) Українська етимологічна наука засвоїла найкращі результати етимологічних досліджень, що проводилися в СРСР. До таких належать застосування теорії субстрату, яке вперше послідовно, хоч і у формі тези про схрещення мов, здійснив М.Я. Марр та його послідовники, зокрема В.І. Абаєв, та теорії ностратичної мовної макросім'ї В.М. Ілліча-Світича.

Таким чином, українська етимологічна наука на початку ХХІ ст. володіє розгалуженим і диференційованим інструментарієм для дослідження проблемних питань не лише слов'янської, а й загалом індоєвропейської етимології, що спричинено поєднанням методологічних підходів етимологів до слов'янських та інших мов, розроблених у ХХ ст. як в СРСР, так і в Західній Європі та США.

Однією з базових ознак української етимологічної школи можна вважати комплексний розгляд словникового складу мови у зіставленні не

лише з близькоспорідненими, але й із субстратними та віддалено спорідненими мовами, що значно розширює не лише історичний горизонт етимологічного дослідження, але його культурну і світоглядну значущість для української науки і суспільства.

Якщо в XIX-XX ст. можна було говорити про українську етимологію як галузь, що займається здебільшого проблемами україністики і славістики, то на початку XXI ст. відбулося значне розширення меж її наукових зацікавлень: В.В. Левицький уклав один із перших у світовій науці етимологічний словник германських мов, активно розвиваються дослідження міжродинної спорідненості лексики української та інших індоєвропейських мов, що свідчить про вихід української етимології на новий, глобальний рівень узагальнень, що відповідає вимогам інформаційного суспільства.

Зміст розділу оприлюднено в таких публікаціях автора: [206; 210; 214; 217; 219; 222; 223; 225; 227; 229; 231; 232; 239; 242].

Висновки

Проведене дослідження дозволяє сформулювати **висновки** щодо закономірностей історії, типології та можливих подальших шляхів розвитку української етимологічної лексикографії.

1. Сучасна українська етимологічна наука, перебуваючи в контексті європейської традиції, зберігає риси, сформовані впродовж тривалої еволюції від античності до сьогодення під впливом різних світоглядних чинників. Це викликає потребу сучасного виокремлення різночасових етимологічних ідей і напрямків та їх верифікації. Аналіз шляхів етимологізації з погляду впливу на них культурно-історичних чинників відповідного періоду дозволяє мінімізувати суб'єктивний чинник дослідження. Хронологічно і джерельно гетерогенний склад лексики (успадкована, запозичена, субстратна тощо) унеможливує універсалізацію етимологізаційної процедури, однак не виключає створення загальних верифікаційних процедур: закономірності еволюції семантики, аналіз етимології кожної епохи відповідно до домінантного світогляду, кореляція етимологізації з фольклорним осмисленням слова.

2. Головні принципи етимологічних досліджень мають архаїчні, ритуально-міфологічні витoki. Фонетична подібність для носіїв традиційної культури була підставою для зіставлення не лише слів, а й позначуваних ними речей. Принцип фонетичної подібності лише в XVII ст. зміг звільнитися від міфологічного контексту, проте зберігає його й досі в аматорській і «народній» етимології. Принцип не тільки фонетичної, а й смислової вмотивованості стає рівноправним з XVII ст., коли здійснені перші спроби уніфікованого опису явищ мови. В українській традиції виразні міфологічні ознаки фонетичний принцип зберігає в лексикографі і фольклориста XIX ст. П.Я. Лукашевича, а також у сучасних аматорських розробленнях.

3. Якщо для включення сучасних етимологій до лінгвістичної традиції залучають словники середини – другої половини XIX ст., які містять і застарілу інформацію, то ігнорування етимологічної спадщини XVI–XVIII ст. є непослідовним, результатом упередження молодогограматиків. Критичне залучення долінгвокомпаративістичних етимологій дозволяє спиратися на хронологічно вдвічі тривалішу традицію: наявність такої ретроспективи французький історик мовознавства С. Ору вважає необхідною передумовою формування методології сучасного мовознавства. Використання античної й середньовічної теоретико-етимологічної спадщини розширює можливості сучасної етимології ще більшою мірою: в ЕСУМ «Лексикон славенороський» П. Беринди виступає не тільки як матеріал, а й як наукове джерело. Обґрунтована доцільність застосування й інших лексикографічних текстів, створених до початку XIX ст.

Актуалізація тривалого досвіду європейської етимологічної науки з урахуванням сучасних досягнень етнолінгвістики та лінгвокультурології, міфології та давньої філософії дає змогу локалізувати українську етимологію та етимологічну лексикографію в загальноєвропейському контексті. Це дозволяє включити до етимологічних словників не лише суто наукові побудови, а й так звану «народну етимологію», що дало б змогу почерпнути з етимологічного словника відомості міфопоетичного характеру та сприяло б детальнішому аналізу етноментальності, утіленої в мові (зокрема, мові фольклору).

4. Формуванню етимологічної лексикографії передувало окреме існування лексикології і лексикографії. Виникнення синтетичної галузі в Україні датоване XIX ст. (щодо власних імен – XVII ст.). У загальноєвропейській лексикографії виділено етап *синкретизму* – до XVII ст. (об'єкт тлумачення – тільки семантично непрозора лексика, коментовані всі аспекти значення – лексичний, культурологічний, енциклопедичний), і етап *спеціалізації* – оформлений упродовж XVII ст. (наведена лише інформація

певної сфери, реєстр укладений за уніфікованими принципами). Однією з головних маніфестацій цього етапу є поява перших етимологічних та енциклопедичних словників на противагу перекладним і зіставним (1660–1670-ті рр.), якими були більшість словників до цього перелому.

Для кожної національної традиції датування може варіюватися залежно від особливостей культурно-історичної ситуації. Для становлення етимологічної науки в Європі запропонована класифікація відповідно до методів етимологічного дослідження:

- етап *фонетичного абсолютизму* (абсолютизована фонетична подібність слів безвідносно до їхнього значення, непослідовне усвідомлення наявності фонетичних законів, домінування фольклорно-магічного погляду на слово) від архаїчного міфологічного мислення до Ренесансу;

- етап *фонетико-семантичного принципу* (зіставлення слів на основі подібності як звучання, так і значення форми) із двома підперіодами: підготовчий – XVII–XVIII ст. (укладання перших спеціально етимологічних словників, усвідомлення фонетичних відповідностей близькоспоріднених мов); розвинутий – від поч. XIX ст. донині (відкриття фонетичних відповідностей у межах мовних родин, а згодом надродин). Лише починаючи з XVII ст. уможливлена поява етимологічного словника як лінгвістичного феномена з огляду на а) створення вузькогалузевих словників; б) виникнення перших, найзагальніших методів етимологічних досліджень, що відмежовувалися від архаїчних (укорінених у фольклорі) прийомів етимологізування.

Українська традиція етимологічної лексикографії пройшла обидва етапи (що свідчить про ізоморфність національної традиції і світових тенденцій упродовж тривалого часу), і від «Лексикону» П. Беринди вона орієнтована на здобутки етапу спеціалізації словників.

Нині, після проходження попередніх етапів розвитку етимологічної науки, слід прогнозувати створення комплексного гніздового етимологічного

словника, що фіксуватиме не тільки фонетичні або фонетико-семантичні відповідності різної міри спорідненості, а й специфіку лексики, виходячи зі своєрідності етноментальності її носіїв (аматорські та «народні» етимології).

5. Українська наукова етимологія остаточно оформилася лише в сер. ХІХ ст. завдяки працям М.О. Максимовича й О.О. Потебні, проте етимологічно спрямована рефлексія над словом, властива всім традиційним суспільствам, була віддавна представлена у фольклорі та «народній» етимології, що додатково підкреслює припустимість лексикографічної фіксації паранаукових етимологічних версій як вияву етнічної ментальності в слові. Так, найдавніші словники мали передовсім релігійно-світоглядне значення, на що вказувала тематична форма організації їхнього реєстру: словник безпосередньо відображав членування світу з погляду архаїчного світогляду. На слов'янське мовознавство вплинула візантійська традиція, де словник виступав як «альфа і омега», пряме втілення «божественних імен» і виконував світоглядну функцію, хоч і не зберігав тематичного принципу організації.

6. У європейській традиції нового часу попередня мотивація словникарської роботи переростає в легітимізаційну: зіставлення однієї мови з якнайбільшою кількістю інших означало підвищення її культурного престижу. Українська традиція від часів П. Беринди природно об'єднує обидві тенденції. Загальнокультурна значущість словника як типу тексту в слов'янських країнах підкреслена актуалізацією (після 1980-х рр.) його образу і схем організації тексту в позалінгвістичних сферах, зокрема в художній літературі («Лексикон таємних знань» Т.Б. Прохаська, «Лексикон інтимних міст» Ю.І. Андруховича, «Хазарський словник» М. Павича). Зворотній аспект проблеми – не тільки етимологічний словник як абеткова структура впливає на створення авторських художніх текстів, а й такі тексти можуть дати нові ідеї для укладання словника (аматорські чи «народні», проте художньо вмотивовані етимологізації).

У сучасних словниках збережені всі попередні рівні культурної семантики, проте на перший план виступає наукове знання як абсолютна цінність. Найповніше всю множину культурних значень (легітимізація мови, надання їй культурного престижу і сакральних смислів) сьогодні виконує етимологічний словник, який зберігає найбільше формальних ознак старовинних словників (передовсім більш синкретичний підхід до пояснення слова, зумовлений особливостями етимологічного підходу). Культурно-філософське значення етимології в українській гуманітаристиці підтверджене використанням етимологій у філософських, археологічних, культурологічних працях. Окреме місце посідає дидактична роль етимології.

7. Архаїчна рефлексія над словом має істотне значення для сучасних етимологічних студій. Спершу етимологія була ритуально-магічною практикою, відображеною у фольклорі. Поступово вона виокремилася й почала взаємодіяти з іншими галузями людської думки, передовсім філософією, логікою, а наприкінці XVIII ст. – з іншими науками гуманітарного циклу: історією, психологією. Нині етимологія, зокрема й українська, невіддільна від історії, археології, етнографії, антропології та фольклористики. Це визначає риси етимологічного словника майбутнього – він має, окрім суто етимологій, включати не тільки аматорські чи «народні» етимології, а й ілюстративний матеріал археологічного, історичного, психолінгвістичного типу.

8. Українська етимолого-лексикографічна традиція у своєму словникарському компоненті має витоки у візантійській традиції (щодо своїх культурних функцій у суспільстві), збагаченій західноєвропейським досвідом (щодо методів опрацювання матеріалу).

Специфіка ЕСУМ – поєднання традицій західноєвропейського молодогограматизму (формальні аспекти) з досягненнями слов'янської лінгвістики (залучення міждодинних, субстратних, позамовних свідчень).

Базові риси сучасної української етимологічної школи – лінгвофольклористичні й етнолінгвістичні засади етимології О.О. Потебні, методологічні принципи О.С. Мельничука, комплексний розгляд лексики в зіставленні не лише з близькоспорідненими мовами, а й із віддалено спорідненими, ареально близькими та субстратними, у широкому позамовному контексті, що значно розширює історичний горизонт, культурний і світоглядний потенціал етимологічного дослідження, його значення для української науки і суспільства.

Якщо в XIX-XX ст. українська етимологія здебільшого вивчала проблеми україністики і славістики, то на початку XXI ст. відбулося значне розширення меж її наукових зацікавлень: В.В. Левицький уклав один із перших у світовій науці етимологічний словник германських мов, активно розвиваються дослідження міждоїної спорідненості лексики української та інших індоєвропейських мов, що свідчить про вихід української етимології на новий, глобальний рівень узагальнень, що відповідає вимогам інформаційного суспільства.

9. Рекомендації щодо розширення можливостей етимологічної інтерпретації лексики включають 1) залучення фольклорної традиції етимологізації як архаїчного сприйняття слова в контексті магічної функції мови для реконструкції процесів номінації; 2) використання здобутків етнолінгвістики, лінгвофольклористики, лінгвокультурології для семантичного обґрунтування етимологій, урахування світоглядної специфіки в епоху виникнення слова; 3) міждисциплінарна верифікація етимологічних результатів та залучення позамовних свідчень до етимологічної лексикографії; 4) ширше залучення надродинних та субстратних інтерпретацій лексики; 5) формалізація й алгоритмізація етимологічних процедур із експлікацією їх принципів у теоретичних засадах етимологічних лексикографічних джерел.

Гносеологічна природа етимологічного дослідження мотивує доцільність віддзеркалення у словнику різних етапів етимологізації слова: 1) висунення версій; 2) критика версій; 3) висновки. Лексикографічна праця відбиває різні етапи етимологізації для різних лексем.

Перспективи подальших досліджень – ширше залучення неіндоєвропейських субстратів та позаіндоєвропейського матеріалу віддалено споріднених мов, детальніше врахування специфіки історії матеріальної культури та духовного світу людини (особливостей психоемоційного життя індивіда в традиційному суспільстві, синкретичне розуміння дії–слова–знаку). Джерелами реконструкції архаїчних процедур, здійснюваних зі словом на фонетичному, морфологічному та семантичному рівнях, можуть слугувати а) фольклорні тексти (як зафіксовані в давнину, так і збережені в фольклорі сучасних націй); б) словникарська та етимологічна традиція до XVII ст. та лексикографічні практики, що продовжують її традиції донині. Доцільним є укладання окремих словників фольклорних та індивідуально-авторських етимологій.

Література

1. Абаев В.И. Parerga 2. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук / В.И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 27–39.
2. Абаев В.И. Избранные труды: Религия. Фольклор. Литература / Василий Иванович Абаев. – Владикавказ: Ир, 1990. – 640 с.
3. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / Василий Иванович Абаев. – М.; Л.: Наука, 1958–1989. – Т. 1–4.
4. Абаев В.И. Как можно улучшить этимологические словари / В.И. Абаев // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 7–27.
5. Абаев В.И. О «фонетическом законе» / В.И. Абаев // Язык и мышление. I. – Л.: Издательство АН СССР, 1933. – С. 1–14.
6. Абаев В.И. О принципах этимологического исследования / В.И. Абаев // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 286–307.
7. Абаев В.И. О принципах этимологического словаря / В.И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1952. – № 5. – С. 56–69.
8. Абаев В.И. Понятие идеосемантики / В.И. Абаев // Язык и мышление. – М.; Л., 1948. – Вып. 11.
9. Алпатов В.М. Японское языкознание VIII–XIX вв. / В.М. Алпатов, И.И. Басс, А.И. Фомин // История лингвистических учений. Средневековый Восток [отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон]. – Л.: Наука, 1981. – С. 262–299.
10. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык / Николай Дмитриевич Андреев. – Л.: Наука, 1986. – 328 с.
11. Афанасьев А.Н. Славянская мифология / Александр Николаевич Афанасьев. – М.; СПб: ЭКСМО, Мидгард, 2008. – 1518 с.

12. Баевский С.И. Средневековая персидская лексикография / С.И. Баевский // История лингвистических учений. Средневековый Восток [Отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон]. – Л.: Наука, 1981. – С. 115–129.

13. Белецкий А.А. Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков / А.А. Белецкий // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 3–27.

14. Белецкий А.А. О курсах общего языкознания в государственных университетах / А.А. Белецкий // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 71–78.

15. Белецкий А.А. Отношения простых и сложных основ в древнегреческом языке: Материалы для методики этимологических исследований: Дисс. ... докт. филол. наук / Андрей Александрович Белецкий. – К., 1948. – 828 л.

16. Белецкий А.А. Ошибки святого Иеронима / А.А. Белецкий // Collegium. – 1993. – № 1. – С. 104–107.

17. Белецкий А.А. Предубеждения вокруг языка и языков / А.А. Белецкий // Collegium. – 1993. – № 2. – С. 29–39.

18. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований / Андрей Александрович Белецкий. – К.: Изд. КГУ, 1950. – 268 с.

19. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований на материале греческого языка: Авт. дис. ... докт. филол. наук / Андрей Александрович Белецкий. – К., 1951. – 31 с.

20. Белецкий А.А. Программа специального курса “Введение в сравнительно-историческое языкознание” / Андрей Александрович Белецкий. – К.: Изд-во КГУ, б.г. – 7 с.

21. Белецкий А.А. Рец. на кн.: Р.А.Будагов. Очерки по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 280 с. / А.А. Белецкий // Вопросы языкознания. – 1954. – № 3. – С. 102–111.

22. Белецкий А.А. Цивилизация и культура / А.А. Белецкий // Collegium. – 1993. – № 1. – С. 5–8.
23. Белецкий А.А. Новейшие теории строения индоевропейских корней / А.А. Белецкий // Мовознавство: Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. – 1947. – № 6.
24. Бенвенист, Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Эмиль Бенвенист; общ. ред. Ю.С. Степанова; пер. с фр.: Н.Н. Казанского, Б.П. Нарумова. – М.: Прогресс ; Универс, 1995. – 456 с.
25. Беринда П. Лексикон славеноросский / Памво Беринда. – К.: Наукова думка, 1961. – 271 с. (факс. відтворення).
26. Білецький А.О. До питань порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов / А.О. Білецький // Мовознавство. – К., 1952. – Т. X. – С. 147–150.
27. Білецький А.О. З історії філологічних наук у КДУ ім. Т.Г.Шевченка / А.О. Білецький // КДУ ім. Т.Г.Шевченка: Наукові записки. – К.: Вид-во КДУ, 1957. – Т. XVI. – Вип. VII: Збірник філологічного факультету. – Вип. II. – С. 5–31.
28. Білецький А.О. Методи лінгвістичних досліджень / А.О. Білецький // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965.
29. Білецький А.О. Основи етимологічних досліджень ономастичного матеріалу / А.О. Білецький // Ономастика. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966.
30. Білецький А.О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві / А.О. Білецький // Методологічні питання мовознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – С. 12–23.
31. Білецький А.О. Про принципи етимологічних досліджень / А.О. Білецький // Мовознавство. – К., 1952. – Т. X. – С. 151–153.

32. Білецький А.О. Проблема мови скіфів / А.О. Білецький // Мовознавство. – К., 1953. – Т. XI. – С. 71–86.
33. Білецький А.О. Рец. на кн.: Л.А.Булаховський. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с. / А.О. Білецький // Українська мова в школі. – 1958. – № 3. – С. 84–87.
34. Білецький А.О. Сучасне порівняльно-історичне мовознавство / А.О. Білецький // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 3–12.
35. Білецький А.О. Яфетичні зорі академіка Марра / А.О. Білецький // Наука і суспільство. – 1989. – № 11. – С. 70–72.
36. Болдирев Р.В. Лексична палеославія у координатах індоєвропейської та неіндоєвропейської етимології (аспекти стратифікації) // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2001. – Вип. 5. – С. 61–71.
37. Болдирев Р.В. Індоєвропейська етимологія й термінологічна романо-германо-славіка / Р.В. Болдирев // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2000. – Вип. 1. – С. 213–226.
38. Болдирев Р.В. Індоєвропейська лексика і етимологія: Давній Схід – етнокультурні зв'язки / Р.В. Болдирев // Наукові студії – XXI: Український гуманітарний інститут. – 2014. – Випуск 4 (Том 6). – С. 38 – 71.
39. Болдирев Р.В. Італіко-германіка і палеославія у координатах індоєвропейського лінгвоетногенезу / Р.В. Болдирев // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2000. – Вип. 1. – С. 227–237.
40. Болдирев Р.В. Лексична греко-італіко-германо-романо-славіка у координатах індоєвропейських етимологій / Р.В. Болдирев // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного

університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2002. – Вип. 6. – С. 75–79.

41. Болдирев Р.В. Міграційна термінологічна номінація і словянська етимологія / Р.В. Болдирев // Проблеми зіставної семантики / Відп. ред. М.П. Кочерган. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – С. 125 – 130.

42. Болдирев Р.В. Палеославія й індоєвропейська і неіндоєвропейська етимологія / Р.В. Болдирев // *Studia Linguistica generalis et philologiae classicae*. – Vol. V(I). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 24 – 30.

43. Болдирев Р.В. Праіндоєвропейська міграційна термінологічна номінація й етимологія // Наукові студії (культура, освіта – антропоцентричні парадигми і сучасний світ). Філософія. Філологія. Педагогіка. Економіка. – Вип. 1, А. – Київ; Буча: Вид-во «МІЛЕНІУМ», 2012. – С. 149 – 180.

44. Болдирев Р.В. Реконструкція й ареально-хронологічна та етимологічна кодифікація праіндоєвропейської лексики і міжмовні контакти // Наукові студії – XXI (культура, освіта – антропоцентричні парадигми і сучасний світ). Філософія. Філологія. Педагогіка. Економіка. – Вип. 2, А. – Київ; Буча: Вид-во «МІЛЕНІУМ», 2013. – С. 165 – 181.

45. Болдырев Р.В. Предлог и предложно-падежное функциональное взаимодействие (индоевропейский аспект) / Р.В. Болдырев // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2001. – Вип. 5. – С. 117–138.

46. Болдырев Р.В. Типология первичных предлогов в славянских языках (функционально-прдигматический аспект) / Р.В. Болдырев // Кафедра ЮНЕСКО. Науковий вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Філологія, педагогіка, психологія. – 2001. – Вип. 5. – С. 139–148.

47. Булаховский Л.А. Вопросы происхождения украинского языка / Л.А. Булаховский // Вопросы языкознания. – 1953. – № 2. – С. 101–104.

48. Булаховский Л.А. Восточнославянские языки как источник реконструкции общеславянской акцентологической системы / Л.А. Булаховский // Известия АН СССР: Отделение литературы и языка. – 1946. – Т. 5. – Вып. 6. – С. 467–477.

49. Булаховский Л.А. Значение славянских языков для реконструкции древнейшей системы родственных языков / Л.А. Булаховский // Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета. – 1946. – Вып. 1. – С. 8–9.

50. Булаховский Л.А. О некоторых вопросах и задачах сравнительно-исторического изучения славянских языков / Л.А. Булаховский // Известия АН СССР: Отделение литературы и языка. – 1950. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 99–107.

51. Булаховский Л.А. Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании / Л.А. Булаховский // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – Т. 1.

52. Булаховский Л.А. Сравнительно-исторические заметки к ударению русского глагола / Л.А. Булаховский // Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР. – 1948. – Вып. 1. – С. 18–48.

53. Булаховський Л. А. Походження та розвиток мови: науково-популярний нарис / Л.А. Булаховський; пер. з рос. В.П. Щербаненко. – [Б.м.]: Червоний шлях, 1925. – 99 с.

54. Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Наукова думка, 1975–1983. – Т. 1–5.

55. Булаховський Л.А. Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських мов / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Радянська школа, 1948. – 28 с.

56. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови: уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів / Л.А. Булаховський // Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. Філологічний збірник. – 1948. – № 2. – С. 25–50.

57. Булаховський Л.А. Михайло Яковлевич Калинович (1888–1949) / Л.А. Булаховський // Мовознавство. – 1949. – Т. 8. – С. 100–102.

58. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с.

59. Булаховський Л.А. Основи мовознавства / Леонід Арсенійович Булаховський. – Х., 1928–1929.

60. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А. Булаховський // Українська мова в школі. – 1953. – № 5. – С. 8–12.

61. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.

62. Булаховський Л.А. Східнослов'янські мови як джерело відбудови спільнослов'янської акцентологічної системи / Л.А. Булаховський // Мовознавство. – 1947. – Т. 4/5. – С. 7–17.

63. Булаховський, Л. Основи мовознавства: [лекції] / Л.А. Булаховський. – Харків: Радянська школа, [1928-1929]. – [різн. паг.]

64. Булаховський. Вчення Й. В. Сталіна про мову і завдання радянського мовознавства / Л.А. Булаховський // Вісник академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1950, № 8. – С. 21–28.

65. Бурковський І.З. Значення порівняльно-історичного мовознавства для практичного вивчення іноземних мов: Дис. ... канд. філол. Наук / І.З. Бурковський. – К., 1996. – 199 арк.

66. Бурковський І.З. Значення порівняльно-історичного мовознавства для практичного вивчення іноземних мов: Авт. дис. ... канд. філол. наук / І.З. Бурковський. – К., 1996. – 26 с.

67. Бурковський І.З. Рец. на кн.: Етимологічний словник української мови. – К., 1982–1989. – Т. 1–3 / І.З. Бурковський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1992. – Т. 124: Праці філологічної секції. – С. 391–407.
68. Български етимологичен речник / сост. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1971 – . – Т. 1 – 7.
69. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Харків, 1960. – 108 с.
70. Восточнославянское и общее языкознание [отв. ред. О.Н. Трубочев]. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
71. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О.С.Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1966. – 595 с.
72. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов: Проспект [відп. ред. О.С.Мельничук]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 92 с.
73. Гаврилов А. К. Языкознание византийцев / А.К. Гаврилов // История лингвистических учений. Средневековая Европа. – Л.: Наука, 1985. –
74. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? / Анатолий Михайлович Газов-Гинзберг. – М.: Наука, 1965. – 183 с.
75. Гарэн Э. Проблемы итальянского возрождения / Эудженио Гарэн. – М.: Прогресс, 1986. – 396 с.
76. Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – 272 с.
77. Георгиев В.И. Българска етимология и ономастика / Владимир Иванов Георгиев. – София: Издание на Българската академия на науките, 1960. – 179 с.

78. Георгиев В.И. Вокалната система в рязвоя на славянските езици / Владимир Иванов Георгиев. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1964. – 125 с.
79. Георгиев В.И. Въпроси на българската етимология / Владимир Иванов Георгиев. – София: Издание на Българската академия на науките, 1958. – 158 с.
80. Георгиев В.И. Дешифриране на минойските надписи / Владимир Иванов Георгиев. – София: Наука и изкуство, 1949. – 81 с.
81. Георгиев В.И. Езикознание / Владимир Георгиев, Иван Дуриданов. – Четвърто издание. – София: Наука и изкуство, 1978. – 352 с.
82. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / Владимир Иванов Георгиев. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 317 с.
83. Георгиев В.И. Основни проблеми на славянската диахронна морфология / Владимир Иванов Георгиев. – София: БАН, 1969. – 207 с.
84. Георгиев В.И. Праславянский и индоевропейский языки / Владимир Иванов Георгиев. – София: БАН, 1963. – 34 с.
85. Георгиев В.И. Траките и техният език / Владимир Иванов Георгиев. – София: БАН, 1977. – 348 с.
86. Георгиев В.И. Увод в езикознанието: учебник за учителските институти / Владимир Георгиев, Иван Дуриданов. – София: Народная просвета, 1958. - 172 с.
87. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії / Петро Йосипович Горещкий. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1963. – 243 с.
88. Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис: Типография В.И. Исаева, 1896. – 558 с.
89. Грінченко Б.Д. Словарь украинского языка: собранный редакцией журнала "Киевская Старина" [ред. Б.Д. Гринченко]. – Київ: Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького, 1908–1909. – 4 т.

90. Грушевська К.М. З примітивної культури [розвідки і доповіді Катерини Грушевської; з передмовою М. Грушевського] / Катерина Михайлівна Грушевська. – К.: Державне видавництво України, 1924. – 224 с.

91. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 649 с.

92. Гусейнов Г.Ч. Истолкование мифологии на рубеже античности и средневековья: из книги латинского грамматика V–VI вв. / Г.Ч. Гусейнов // Античность как тип культуры [Отв. ред. д. филол. наук А.Ф. Лосев]. – М.: Наука, 1988. – С. 325–333.

93. Гадамер, Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики / Ганс-Георг Гадамер. – Київ: Юніверс, 2000. – Т.1. – 464 с.

94. Дегтерева Т.А. Проблема становления грамматического строя языка / Т.А. Дегтерева // Проблемы общего и частного языкознания. – М.: Издательство Высшей партийной школы и Академии общественных наук при ЦК КПСС, 1969. – С. 3–46.

95. Джонг Йонгджу. Лінгвопрагматичні засади створення словника української мови для іноземців: Дис. ... канд. філол. н. 10.02.01 – українська мова / Джонг Йонгджу; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 235 с.

96. Дионисий Ареопагит. Сочинения. Максим Исповедник. Толкования / Дионисий Ареопагит; Максим Исповедник. – СПб.: Алетейя, 2003. – 854 с.

97. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка / В.Г. Егоров. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. – 355 с.

98. Елизаренкова Т.Я. Древнеиндийская поэтика и ее индоевропейские истоки / Т.Я. Елизаренкова, В.Н. Топоров // Литература и культура древней и средневековой Индии. Сборник статей [отв. ред. Г.А. Зограф, В.Г. Эрман]. – М.: Наука, 1979. – С. 36–88.

99. Ернштедт П.В. Египетские заимствования в греческом языке. / Петр Викторович Ернштедт. – М.-Л.: Издательство АН, 1959. – 215 с.
100. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983 – 2012. – Т. 1 – 6.
101. Єршоміна О.Ю. Народна етимологія в латинських композитах / О.Ю. Єршоміна // *Studia linguistica: збірник наукових праць* [Відп. ред. д. філол. наук І.О. Голубовська]. – 2009. – Вип. 2. – С. 153–157.
102. Желехівський Є.І. Малоруско-німецький словар / Євгеній Ієронімович Желехівський. – Львів: З друкарні тов. ім. Шевченка, 1886. – с.
103. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII віці : з додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку / Павло Гнатович Житецький. – Львів: Українське Видавництво, 1941. – ххiv + 202 с.
104. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти: проблеми інтерлінгвістики / Юрій Олександрович Жлуктенко. – Київ: Вид-во Київського університету, 1966. – 133 с.
105. Жотобрях М.А. Мовознавчі погляди М.О. Максимовича / М.А. Жовтобрях // *Мовознавство*. – 1979. – №5.
106. Зализняк А.А. Из заметок о любительской лингвистике / А.А. Зализняк. – М.: ОАО «Московские учебники», 2010. – 240 с.
107. Звегинцев В.А. История арабского языкознания: Краткий очерк. Изд. 3-е, стереотипное / Владимир Андреевич Звегинцев. – М.: КомКнига, 2007. – 80 с.
108. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях / Владимир Андреевич Звегинцев. – М., 1960. – Ч. 1. – 408 с.
109. Звонська Л. Архаїзми, діалектизми та запозичення давньогрецької мови у Лексиконі Гесихія / Л. Звонська // *Вісник*

Національного університету імені Тараса Шевченка: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2011. – Випуск 22. – С. 38–41.

110. Зеленин Д.К. Табу слов у народів Востойной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни / Дмитрий Константинович Зеленин // Сборник музей антропологии и этнографии. Т. IX.

111. Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі: Упорядкування, передмова та коментарі Михайла Москаленка. – К.: Дніпро, 1988. – 296 с.

112. Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / В.В. Иванов, Т.В. Гамкрелидзе. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1988. - Т. 1-2.

113. Иванов В.В. Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках / В.В. Иванов // Этимология 1967. – М.: Наука, 1967. – С. 40–56.

114. Иванов В.В. К истолкованию этрусских текстов на основе сравнительно-исторического языкознания / В.В. Иванов // Текст: семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 36–46.

115. Иванов В.В. Левый и правый / В.В. Иванов // Мифы народов мира [глав. ред. С.А. Токарев]. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – Т. 2. – С. 43–44.

116. Иванов, Вяч. Вс. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / Вяч. Вс. Иванов, В.Н. Топоров. – Москва, 1974.

117. Иллич-Свитыч В.М. Caucasia / В.М. Иллич-Свитыч // Этимология. 1964. – М., 1965.

118. Иллич-Свитыч В.М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков / В.М. Иллич-Свитыч // Этимология. 1965. – М., 1967.

119. Иллич-Свитыч В.М. О принципах этимологического исследования топонимии / В.М. Иллич-Свитыч // Питання топоніміки та ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

120. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь *b – K* / Владислав Маркович Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1971–1984. – Т. 1–3.

121. Иллич-Свитыч В.М. Соответствия смычных в ностратических языках / В.М. Иллич-Свитыч // Этимология. 1966. – М., 1968.

122. Исследования по структуре текста. – М.: Наука, 1987. – 304 с.

123. История лингвистических учений: средневековая Европа [отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон]. – Л.: Наука, 1985. – 286 с.

124. Історичний словник українського язика [уложили Е. Тимченко ... та ін.; зредагував Е. Тимченко]. – Київ; Харків: Державне вид-во України, 1930. – Т. 1. – 947 с.

125. Калинович М.Я. Вступ до історичного мовознавства / Микола Якович Калинович. – К.: Вид. КІНО, 1929. – 238 с.

126. Калинович М.Я. Вступ до мовознавства / Микола Якович Калинович. – К.: Вид-во Київського університету, 1940. – Вип. 1. – 109 с.; Вид. 2-ге. – К.; Львів: Радянська школа, 1947. – 112 с.

127. Калинович М.Я. Історія лінгвістичних учень / Микола Якович Калинович. – К., 1946. – 301 арк. (Машинопис).

128. Калинович М.Я. Наука про мову в СРСР і українська мова / М.Я. Калинович // Ювілейний збірник. – Куйбишев: Изд-во АН ССРСР, 1944. – Т. 1. – С. 31–54.

129. Калинович М.Я. Питання історії мовознавства / М.Я. Калинович // За радянські кадри. – 1948. – 18 березня.

130. Калинович М.Я. Поняття окремого слова / М.Я. Калинович // Мовознавство. – 1935. – № 6. – С. 123–145.

131. Калинович М.Я. Походження мови / М.Я. Калинович // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 5/6. – С. 56–58 (Калинович 1946б).

132. Калинович М.Я. Походження мови / М.Я. Калинович. – К.: Радянська школа, 1948. – 20 с.
133. Калинович М.Я. Як виникла людська мова / М.Я. Калинович // Пропагандист і агітатор. – 1945. – № 7/8. – С. 90–95.
134. Калинович М.Я. Як виникла людська мова / Микола Якович Калинович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 24 с.
135. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 354 с.
136. Кепинг К.Б. Памятники тангутской лексикографии / К.Б. Кепинг // История лингвистических учений. Средневековый Восток [Отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон]. – Л.: Наука, 1981. – С. 258–261.
137. Кеслер Я.А. Азбука и русско-европейский словарь / Я.А. Кеслер. – М.: Крафт+, 2001. – 171 с.
138. Книжка рекома я Плачь Еремиинь... Зуполне выложена на русский язык доктором Франьциском Скориною. – Прага, 1519. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://memory.rsl.ru/> Завантажено 11.01.2009.
139. Комісія етимологічного словника української мови при Історично-філологічному відділі ВУАН // Вісник Інституту української наукової мови. – К., 1930. – Вип. 2.
140. Котлеев В. От редактора // В.Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. – С. 3–6.
141. Кычанов Е.И. Вместо предисловия [О словаре «Море значений, установленных святыми»] / Е.И. Кычанов // Море значений, установленных святыми. Факсимиле ксилографа [Изд. текста, предисловие, перевод с тангутского, коммент. и прилож. Е.И. Кычанова]. – СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1997. – С. 9–96.
142. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков = An Etymological Dictionary of Germany Languages = Etymologisches

Wörterbuch der germanischen Sprachen / Виктор Васильевич Левицкий; Национальная академия наук Украины, Институт языкознания им. А.А. Потебни. – Винница: Нова книга, 2010. – 2 т.

143. Левченко Т. Способи мотивації значень слів унаслідок народноетимологічного впливу / Тетяна Левченко // Вісник Львівського університету: Серія філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 226–231.

144. Лексика Полесья. – М., 1968. – 476 с.

145. Лефевр В.А. Рефлексия / В.А. Лефевр. – М.: Когито-центр, 2003. – 496 с.

146. Лукінова Т.Б. До семантики давніх слов'янських консонантних мен-основ / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 35–42.

147. Лобода А. Заслуги М.А. Максимовича в області языка и словесности. – [Б.м., б.г.]. – 7 с.

148. Лукашевич Платон Акимович [Анонімна стаття] // Энциклопедический словарь Ф.А. Эфрона и И.А. Брокгауза. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1890-1907 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://endic.ru/brokgause/Lukashevich-platon-akimovich-129063.html>

149. Лукашевич П. Корнеслов латинского языка / Платон Акимович Лукашевич. – Киев: Типография М. П. Фрица, 1871. – 922 с.

150. Лукашевич П. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни / Платон Акимович Лукашевич. – СПб.: в типографии Эдуарда Праца и К°, 1856. – 170 с.

151. Лукашевич П. Мнимый индо-германский мир, или Истинное начало и образование немецкого, английского, французского и других западноевропейских [языков] / Платон Акимович Лукашевич. – Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. – 610 с.

152. Лукашевич П. Чаромутие, или священный язык магов, волхвов и жрецов / Платон Акимович Лукашевич. – СПб., 1846. – 404 с.

153. Лукашевич П.Я. Корнеслов греческого языка / Платон Акимович Лукашевич. – Киев: в университетской типографии, 1869. – 777 с.

154. Лукінова Т.Б. Академік О. С. Мельничук: Життя, віддане науці / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2011. – № 4. – С. 4–15.

155. Лукінова Т.Б. Борис Ткаченко – учений, перекладач, педагог / Т.Б. Лукінова // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 41–47.

156. Лукінова Т.Б. Генезис і еволюція квантитативних імен у слов'янських мовах (порівняльно- історичний аналіз) [Текст]: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.03 / Лукінова Тетяна Борисівна; НАН України, Інститут української мови. – К., 2001. – 35 с.

157. Лукінова Т.Б. Генезис і еволюція слов'янського словотвору в дзеркалі еволюції людської думки / Т.Б. Лукінова // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. – Зб. наук. доповідей. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С. 177–185.

158. Лукінова Т.Б. Етимологічні коментарі до археологічних реалій / Т.Б. Лукінова // Міжнародна наукова конференція пам'яті професора А.О.Білецького “Актуальні питання сучасної філології”: Тези доповідей. – К., 1996. – С. 47.

159. Лукінова Т.Б. З історії порівняльно-історичних студій в Україні (до 60-річчя лінгвістичної дискусії) / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2010. – № 2/3. – С. 98–112.

160. Лукінова Т.Б. Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України 75 років / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2005. – № 3/4. – С. 3–24.

161. Лукінова Т.Б. Мовна архаїка слов'янських замовлянь / Т.Б. Лікунова // Мовознавство. – 1998. – № 2/3. – С. 47–61.

162. Лукінова Т.Б. Подвижник науки й освіти (до 120-річчя від дня народження академіка Л.А. Булаховського) / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 3–13.

163. Лукінова Т.Б. Славістика в науковому доробку академіка В.М. Русанівського / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2006. – № 2/3. – С. 4–11.

164. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Тетяна Борисівна Лукінова. – К.: Наукова думка, 2000. – 370 с.

165. Лукінова Т.Б. До семантики давніх слов'янських консонантних основ / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2003. – № 2/3. – С. 56–66.

166. Лукінова, Т.Б. Створення «Етимологічного словника української мови» – важливий етап порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 24–39.

167. Лукінова, Т.Б. Так це було (Інститут мовознавства в повоєнні роки й пізніше) / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 2010. – № 4/5. – С. 56–65.

168. Лучканин С.М. Граматична теорія модистів (до питання про новаторство середньовічного мовознавства) / С.М. Лучканин // Мова та історія. – К., 1995. – Вип. 9. – С. 4–5.

169. Лучканин С.М. Універсальне й ідіотнічне в “Румунській граматиці” Д.Є.Брашов'яну / С.М. Лучканин // Мова та історія. – К., 1995. – Вип. 6. – С. 7–9.

170. Маковский М. М. Английская этимология: учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков / Марк Михайлович Маковский. – М.: Высшая школа, 1986. – 151 с.

171. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов [ред. Б.Б. Ходорковская] / Марк Михайлович Маковский. – М.: Владос, 1996. – 416 с.

172. Маковский, М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. – М.: ВЛАДОС, 1996. – 416 с.

173. Максимович М.А. О значении и происхождении слова / М.А. Максимович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1835. – Ч.5. – №1. – С. 14–27.

174. Максимович М.А. Собрание сочинений / Михаил Александрович Максимович. – Киев: Типография аренд. Е.Т. Керер, 1876 – 1880. – Т.3. – 745 с.

175. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича / . – К., 1997. – 200 с.

176. Мелетинский Е.М. Возникновение и ранние формы словесного искусства. / Елеазар Моисеевич Мелетинский // История всемирной литературы. – М.: Наука, 1983. – Т. 1. Отв. ред. И.С. Брагинский. – С. 22–52.

177. Мельничук А.С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков / А.С. Мельничук // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М.: Наука, 1991. – С. 5–14.

178. Мельничук А.С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков / А.С. Мельничук // Этимология. 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 211–222.

179. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков мира / А.С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 27–42; № 3. – С. 46–65.

180. Мельничук А.С. О генезисе индоевропейского вокализма / А.С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1979. – № 5. – С. 3–16; №6. – С. 3–16.

181. Мельничук А.С. О роли мышления в формировании структуры языка / А.С. Мельничук // Язык и мышление. – М.: Наука, 1967. – С. 74–87.

182. Мельничук А.С. Один из важных видов этимологических исследований / А.С. Мельничук // Этимология. 1967. – М.: Наука, 1969.

183. Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании / А.С. Мельничук // Актуальные вопросы сравнительного языкознания. – Л.: Наука, 1989. – С. 21–35.

184. Мельничук А.С. Этимологическое гнездо с корнем **uei-* в славянских и других индоевропейских языках / Александр Савич Мельничук. – К.: Наукова думка, 1978. – 17 с.

185. Мельничук О.С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О.С. Мельничук, В.Т. Коломієць // Слов'янське мовознавство. XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. Доповіді. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 98 – 112.

186. Мельничук О.С. Етимологія / О.С. Мельничук // Українська літературна енциклопедія. В 5 тт. Редкол.: І.О. Дзверін та ін. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 169.

187. Мельничук О.С. Мова / О.С. Мельничук // Українська літературна енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – Т. 3. – С. 390–391.

188. Мельничук О.С. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві / О.С. Мельничук // Українська мова в школі. – 1951. – № 1. – С. 23–31.

189. Мельничук О.С. Принципи укладання Етимологічного словника української мови / О.С. Мельничук // Мовознавство. – 1967. – № 2.

190. Мельничук О.С. Розвиток загального і індоевропейського мовознавства на Україні за 40 років / О.С. Мельничук // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.

191. Младенов С. Етимологически и правописень речникъ на българския книжовень езикъ / Стефан Младенов. – София: Книгоиздателство Христо Г. Дановъ-О.О.Д-во, 1941. – XX + 704 с.

192. Море значений, установленных святыми. Факсимиле ксилографа [Изд. текста, предисловие, перевод с тангустского, коммент. и прилож.

Е.И. Кычанова]. – СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1997. – 329 с.

193. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / / Юрій Леонідович Мосенкіс. – Київ: Видавничий дім А+С, 2006. – 224 с.

194. Мосенкіс Ю.Л. Аспекти первісної культури (мова, міфологія, архітектура, мистецтво) / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К.: КДТУБА, 1995. – 16 с.

195. Мосенкіс Ю.Л. Проблема єдиного походження мов в історії мовознавства: Авт. дис. ... канд. філол. наук / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К., 1994. – 12 с.

196. Мосенкіс Ю.Л. Проблеми дослідження генетично невизначених мов / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1996. – 48 с.

197. Мосенкіс Ю.Л. Проблеми реконструкції мови трипільської культури / Юрій Леонідович Мосенкіс. – Київ; Умань: ПП Жовтий О.О., 2010-2011. – 502 с.

198. Мосенкіс Ю.Л. Словник трипільської спадщини в українській мові / Юрій Леонідович Мосенкіс // Мова та історія. – К., 2006. – Вип. 87. – С. 4–105.

199. Мосенкіс, Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики / / Юрій Леонідович Мосенкіс. – Київ: Віпол; Перше вересня, 1997. – 206 с.

200. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії / Артем Амвросійович Москаленко. – К.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1961. – 162 с.

201. Мулик-Луцик Ю. Передмова: «Етимологічно-семантичний словник української мови» в контексті лексикографічних праць його автора / Ю. Мулик-Луцик // Митрополит Іларіон [І. Огієнко]. Етимологічно-

семантичний словник української мови. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1972. – Т. I. – С. 5–11.

202. Назаров Н.А. Архаїчні витоки етимологічних досліджень (свідчення грецької, латинської, китайської та індійської лексикографії) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2012. – Вип. 210. – С. 34–43

203. Назаров Н.А. Від пісні до мови: *Семіотика міжвидової комунікації* / Назарій Назаров. – Київ: Жовтий О. О., 2015. – 57 с.

204. Назаров Н.А. Взаємодія філософії й етимології та проблема методу в етимологічних дослідженнях / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2013. – Вип. 226. – С. 11–15.

205. Назаров Н.А. Візантійська неоплатонічна філософія та естетика як засади формування східнослов'янської лексикографічної традиції (герменевтичний підхід) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 249. – С. 40–48.

206. Назаров Н.А. Гіпотези щодо етимології латинського *tempus* «час» у контексті віддалених зв'язків української мови / Н.А. Назаров // ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ. – ΑΘΗΝΑ: ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ, 2013. – Σ. 108–110.

207. Назаров Н.А. Гійом Постель і зародження ренесансної етимології / Н.А. Назаров // Українські міждисциплінарні студії. – Paris: Institut Culturel de Solenzara, 2012. – С. 60–67.

208. Назаров Н.А. Дискусійні питання теорії укладання етимологічних словників: підсумки і перспективи / Н.А. Назаров // Ukrainian and Balkan Interdisciplinary Studies. – Издателска Къща Богиана, 2012. – С. 29–37..

209. Назаров Н.А. Де проходять межі людської мови? / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 297. – С. 10 – 15.

210. Назаров Н.А. До історії принципів укладання етимологічних словників // *Études ukrainiennes de philologie*. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – С. 85–88.

211. Назаров Н.А. До питання про становлення етимологічних досліджень в Україні в 1830-1870 рр. / Н.А. Назаров // Ουκρανία, Ελλάδα και ο Κόσμος: Διεπιστημονικές σπουδές (Еллада і космос: міждисциплінарні студії). – Αθήνα: Ποιήματα των φίλων, 2012. – С. 155–165.

212. Назаров Н.А. Еволюція уявлень про фонетичні зміни в європейській лінгвістиці від часів античності до XVII ст. / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 225. – С. 67–76.

213. Назаров Н.А. Якби санскрит не був відкритий // Мова та історія. – К., 2015. – Вип. 370. – С. 21–25.

214. Назаров Н.А. Етимологічна концепція О.С. Мельничука / Н.А. Назаров // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць [гол. ред. О.Л. Паламарчук]. – К.: Освіта України, 2013. – Вип. 22. – С. 105–116.

215. Назаров Н.А. Етимологічні словники індоєвропейських мов кінця XIX – поч. XX ст. та їхня роль у формуванні теоретичних засад укладання етимологічного словника української мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 230. – К., 2013. – С. 24–31.

216. Назаров Н.А. Етологічне тло пояснює граматику людської мови: похідні від вказівних часток форманти дієслівних способів як продовження імперативності вказівного жесту // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 305. – С. 23–24.

217. Назаров Н.А. Значення досліджень внутрішньої форми слова для етимологічних студій: спадкоємність традицій українського мовознавства (О.О. Потєбня, О.С. Мельничук, О.С. Снитко) / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 288. – С. 10–13.

218. Назаров Н.А. Значення комунікативних систем тварин для етимологізації найдавнішої лексики людської мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 287. – С. 8–13.

219. Назаров Н.А. Історичні передумови розвитку української етимології / Н.А. Назаров // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник [відп. ред. А.К. Мойсієнко]. – Х., 2012. – Вип. 42/1. – С. 298–302.

220. Назаров Н.А. Концепції укладання етимологічних словників у слов'янському мовознавстві другої половини ХХ ст. / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 227. – К., 2013. – С. 46–51.

221. Назаров Н.А. Культурна роль лексикографічної діяльності Памви Беринди на тлі західноєвропейської філології XVI-XVII століть / Н.А. Назаров // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: зб. наук. праць [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Логос, 2013. – Вип. 24. – С. 275–282.

222. Назаров Н.А. Модальні дієслівні афікси як підґрунтя для відносної хронології мовної дивергенції // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 307. – С. 4–10.

223. Назаров Н.А. Можливі шумерсько-ностратичні паралелі дієслівної морфології // Мова та історія. – К., 2014. – Випуск 316. – С. 15–16.

224. Назаров Н.А. Народна етимологія як поетикальний засіб українського фольклору / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 285. – С. 11–16.

225. Назаров Н.А. Особливості розвитку української етимології в діаспорі // Indo-European astronomy in myths and languages. – Publisher BOGDANI (USA), 2013. – Pp. 141–143.

226. Назаров Н.А. Поведінка тварин та палеосемантика людської мови / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 281. – С. 56–61.

227. Назаров Н.А. Подорожі слів у часі і просторі / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2012. – Вип. 223. – С. 26–28

228. Назаров Н.А. Поява людської мови і граматики у контексті еволюції знакових систем / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 280. – С. 4–11.

229. Назаров Н.А. Теоретичні засади і принципи української етимологічної лексикографії: вибрана бібліографія / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Вип. 229. – К., 2013. – С. 18–48.

230. Назаров Н.А. Теоретичні засади та принципи української етимологічної лексикографії: спроба попереднього окреслення проблематики / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 222. – С. 15–21

231. Назаров Н.А. Теоретичні засади та принципи української етимологічної лексикографії. – К.; Умань: ФОП Жовтий О.О., 2013. – 295 с.

232. Назаров Н.А. Теоретичні засади української лексикографії у висвітленні Л.С. Паламарчука / Н.А. Назаров // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 284. – С. 4–7.

233. Назаров Н.А. Український фольклор і донаукові уявлення про слово як джерела уточнення сучасних процедур етимологізації / Н.А. Назаров // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових праць [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2013. – Вип. 31. – С. 144–151.

234. Назаров Н.А. Учення Ісидора Севільського про етимологію / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2012. – Вип. 221. – С. 11–17.

235. Назаров Н.А. Філософські витoki етимологічних студій у діалозі «Кратіл» Платона / Н.А. Назаров // Мова та історія. – К., 2013. – Вип. 250. – С. 27–33.

236. Назаров Н.А. Філософські підходи до вирішення проблеми методу в українській етимології / Н.А. Назаров // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник [відп. ред. А.К. Мойсієнко]. – Х., 2013. – Вип. 43/1. – С. 438–444.

237. Назаров Н.А. Формалізація опису та процедури етимологічного дослідження як комунікативного акту / Н.А. Назаров // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 25. – С. 250–258.

238. Назаров Н.А. Фантастичні уявлення про слово архаїчних суспільствах // *La Langue du Mythe, des Contes de Fées et du Fantastique Littéraire*. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2013. – Pp. 222 – 226.

239. Назаров Н.А. «Я є альфа і омега». До еволюції європейського словника / Назарій Назаров // *Мова та історія*. – К., 2011/2012. – Вип. 200. – С. 162 – 187.

240. Назаров Н.А. Взаємодія філософії й етимології та проблема методу в етимологічних дослідженнях / Н.А. Назаров // *Мова та історія*. – Київ, 2013. – Вип. 226. – С. 11–15.

241. Назаров Н.А. The Dictionaries of Ambrogio Calepino and Pamva Berynda: between Byzantine and Renaissance // *Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal (Italy)*. – 2014/2015. – Vol. 16. – Pp. 170–183.

242. Назаров Н.А. Українська етимологічна школа у контексті індоєвропеїстики та славістики першої половини ХХ століття / Н.А. Назаров // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 8: Філологічні науки (Мовознавство)*. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 5. – С. 119–128.

243. The cradle of etymological studies (Найдавніші витoki етимологічних досліджень) // *Trypillian Civilization Journal*. – ISSN 2155-871X. – <http://trypillia.com/mythology/105-n-nazarov-the-cradle-of-etymological-studies> (USA)

244. Непокупний А.П. Балти та південні слов'яни в їхній лексико-словотвірних зв'язках: назви лісів і чагарників на *-or-/-arь* / А.П. Непокупний // *Мовознавство*. — 2003. — № 2/3. — С. 14–29.

245. Непокупний А.П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті / А.П. Непокупний // Мовознавство. — 1998. — № 2-3. — С. 62-77.

246. Непокупний А.П. Літуанізми в лексиці українських пам'яток / А.П. Непокупний // Мовознавство. — 1970. — № 6. — С. 30-40.

247. Непокупный А.П. Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений / Анатолий Павлович Непокупный. — Киев: «Наукова думка», 1964. — 164 с.

248. Непокупный А.П. Балтійські родичі слов'ян / Анатолий Павлович Непокупный. — Київ: «Наукова думка», 1979. — 183 с.

249. Непокупный А.П. Балто-севернославянские ареальные этюды. «Лес» и «поле» в названиях пространства вне дома (двора), диких птиц (животных) и охоты / А.П. Непокупный // Baltistica. — 1967. — Т.3. — № 1 — С. 71-85.

250. Непокупный А.П. Балто-севернославянские языковые связи / Анатолий Павлович Непокупный. — Киев: «Наукова думка», 1976. — 227 с.

251. Непокупный А.П. Географические термины и топонимы Украинского Полесья и балтийские (иранские) названия рельефа / А.П. Непокупный // Baltistica. — 1970. — Т. 6. — № 1. — С. 11-26.

252. Непокупный А.П. Литовские заимствования в письменных памятниках Волыни и Среднего Поднепровья / А.П. Непокупный // Baltistica. — 1972. — 1 priedas. — С. 101-114.

253. Непокупный А.П. Этноним *литва* и название дружины жениха в свадебных песнях Украины, Белоруссии и Польши / А.П. Непокупный // Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės patirtis (Senoji Lietuvos literatūra, 6 knyga). — Vilnius, 1998. — С. 88-104.

254. Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII-XIX ст. / В.В. Німчук // Роль Києво-Могилянської академії

в культурному єднанні слов'янських народів: зб. наук. праць [відп. ред. В.М. Русанівський]. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 62–70.

255. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / Василь Васильович Німчук. – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

256. Німчук В.В. Мовознавство на Україні XIV-XVII ст. / Василь Васильович Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 221 с.

257. Нуцубидзе Ш. Тайна Псевдо-Дионисия Ареопагита / Шалва Нуцубидзе. – Тбилиси: Издательство АН Грузинской ССР, 1942. – с.

258. Общая лексика германских и балто-славянских языков. – К.: Наукова думка, 1989. – 356 с.

259. Огиенко, И.И. Орфографический словарь: Справочная книжка по русскому языку. – 1914.

260. Огиенко, И.И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. – К.: Книгоиздательство И.И. Самоненко, 1914. – 294 с.

261. **Огієнко І.І.** Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 томах / Іван Іванович Огієнко. – Вінніпег: Волинь, 1979–1995. – Т. 1–4. – 365 + 400 + 416 + 557 с.

262. Ору, С. История. Эпистемология. Язык / Сильвен Ору. – М.: Прогресс, 2000. – 408 с.

263. Острянин М.О. Світогляд М.О. Максимовича / М.О. Острянин. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 165 с.

264. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат / Юрий Владимирович Откупщиков. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1968. – 263 с.

265. Павский Г. Краткая еврейская грамматика / Герасим Петрович Павский. – СПб., в типографии Н. Греча, 1817.

266. Паламарчук Л.С. Головацук Сергій Іванович / Л.С. Паламарчук // *Українська мова: Енциклопедія [співголови ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 102–103.*

267. Паламарчук Л.С. Калинович Михайло Якович / Л.С. Паламарчук // *Українська мова: Енциклопедія [співголови ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 244.*

268. Паламарчук Л.С. *Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики / Леонід Сидорович Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.*

269. Паллас П.С. Сравнительные словари всех языков и наречий. – СПб.: Типография Шнора, 1787. – 2 т.

270. Переверзев Д.І. Ностратична глибина лексики поезії Тараса Шевченка (на матеріалі вірша «Тече вода з-під явора) / Д.І. Переверзев // *Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових праць [відп. ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2013. – Випуск 31. – С. 174–182.*

271. Пизани В. Этимология: история-проблемы-метод [пред. В.И. Абаева] / Витторе Пизани. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 186 с.

272. Півторак Г.П. Актуальні проблеми реконструкції давньоруських діалектних ареалів / Г.П. Півторак // *Мовознавство. — 1989 — № 1. — С. 38-46.*

273. Півторак Г.П. Георгієв В. / Г.П. Півторак // *Українська літературна енциклопедія: В 5 т. Редкол. І.О. Дзевєрін та ін. – Голов. ред. УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. – Т.1: А-Г. – С. 407.*

274. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських пам'яток / Г.П. Півторак // Мовознавство. — 2005. — № ¾. — С. 80-84.

275. Півторак Г.П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г.П. Півторак // Мовознавство. — 2010. — № 2-3. — С. 8-29.

276. Півторак Г.П. До етимології слова *калина* / Г.П. Півторак // Мовознавство. — 1967. — №4. — С. 83-85.

277. Півторак Г.П. З історії слів: *верста, верства* / Г.П. Півторак // Культура слова. — 1979. — Вип. 16. — С. 41-44.

278. Півторак Г.П. З історії слів: *хор, хорей, хореографія* / Г.П. Півторак // Рідне слово. — 1974. — Вип. 9. — С. 48-53.

279. Півторак Г.П. Іншомовна лексика з компонентом *-філ-* в українській мові / Г.П. Півторак // Укр. мова і літ. в школі. — 1978. — №7. — С. 89-91.

280. Півторак Г.П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію / Г.П. Півторак // Мовознавство. — 1997. — № 4/5. — С. 3-10.

281. Півторак Г.П. Некоторые древние белорусско-украинские лексические параллели западноевропейского происхождения / Г.П. Півторак // Беларуская лексікалогія і етымалогія: Праграма і тэзісы дакладаву мыжрэспубл. канф. па беларус. лексікалогіі і етымалогіі. — Мінск: АН БССР, Ін-т мовазнаўства ім. Якуба Коласа, 1968. — С. 134-135.

282. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак. — К.: Академія, 2001. — 152 с.

283. Півторак Г.П. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних / Г.П. Півторак // Мовознавство. — 1982. — № 2. — С. 32-42.

284. Півторак Г.П. Про походження власних імен людей: *Остан, Панас, Параска* / Г.П. Півторак // *Культура слова*. – 1979. – Вип. 17. – С. 73–75.

285. Півторак Г.П. Сім барв веселки / Г.П. Півторак // *Мовознавство*. – 1969. – №4. – С. 77–81.

286. Півторак Г.П. Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен / Г.П. Півторак // *Мовознавство*. — 2008. — № 2-3. — С. 13-23.

287. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова / Григорій Петрович Півторак. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.

288. Плачинда В.П. Максимович Михайло Олександрович / В.П. Плачинда // *Українська мова: енциклопедія*. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2004. – С. 328–328.

289. Плющ М.Я. Бурячок Андрій Андрійович / М.Я. Плющ // *Українська мова: енциклопедія*. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2004. – С. 60.

290. Пономарев С. Михаил Александрович Максимович. Биографический и историко-литературный очерк / С. Пономарев. – СПб., 1872. – 70 с.

291. Потебня А.А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. 3-е изд. – Х., 1913. – 192 с.

292. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Афанасьевич Потебня. – М., 1865. – 310 с.

293. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Александр Афанасьевич Потебня. – Х., 1914. – 123 с.

294. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков: В университетской типографии, 1860. – 155 с.

295. Потебня А.А. О связи некоторых представлений в языке / Александр Афанасьевич Потебня. – Х., 1914. – 122 с.

296. Потебня А.А. Положения для публичного защищения диссертации «О некоторых символах в славянской народной поэзии», написанной для получения степени магистра славянской филологии / А.А. Потебня. – Харьков: В университетской типографии, 1860. – 4 с.

297. Російсько-український словник. – К., 1953-1963. – 6 тт.

298. Русанівський В.М. Паламарчук Леонід Сидорович / В.М. Русанівський // Українська мова: Енциклопедія [співголови ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 451–452.

299. Савельева О.М. Александрийская грамматика как явление культуры эллинизма / О.М. Савельева // Античность как тип культуры [Отв. ред. д. филол. наук А.Ф. Лосев]. – М: Наука, 1988. – С. 211–223.

300. Свэдеш М. Лингвистические связи Америки и Евразии / М. Свэдеш // Этимология. 1964. – М., 1965. – С. 271–322.

301. Свобода В. Слов'янська частина оксфордського Гептаглота. Вінніпег, 1956. – 235 с.

302. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майден, 2011. – 1400 с.

303. Снитко, Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Елена Степановна Снитко. – Львов: Свит, 1990. – 185 с.

304. Станкевич Н.В. *Chi nam ngoc am giai nghia*, – памятник древней вьетнамской лексикографии / Н.В. Станкевич. – История лингвистических учений. Средневековый Восток [отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон]. – Л.: Наука, 1981. – С. 248–257.

305. Тайлор, Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989.

306. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 573 с.
307. Тараненко О.О. Словник / Українська мова: енциклопедія. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 210–212.
308. Тахо-Годи А.А. Античная гимнография. Жанр и стиль / Аза Алибековна Тахо-Годи // Античные гимны. – М.: Изд. МГУ, 1988. –
309. Тимченко Є.К. Курс історії українського язика: вступ і фонетика (підручник) / Є.К. Тимченко. – [Харків]: Державне вид-во України, 1927. – 170 с.
310. Ткаченко О.Б. Исследования по мерянскому языку / О.Б. Ткаченко. – Кострома: Инфопресс, 2007. – 357 с.
311. Ткаченко О.Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Грамота, 2006. – 240 с.
312. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь. М.: Издательство "Наука", 1975–1990. Т. 1–5.
313. Топоров В.Н. Имена / Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х тт. Гл. ред. С.А. Токарев. Т. 1. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – С. 508–510.
314. Топоров В.Н. О некоторых теоретических аспектах этимологии / В.Н. Топоров // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 205–211.
315. Топоров В.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / Владимир Николаевич Топоров, Олег Николаевич Трубачев. – М.: Академия наук СССР, 1962. – 266 с.
316. Топоров, В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Том I: Теория и некоторые её частные приложения / В.Н. Топоров. – М: Языки славянской культуры, 2004. – 816 с.
317. Троцкий И. Проблема языка в античной науке / И. Троцкий // Античные теории языка и стиля. Под общей ред. О.М. Фрейденберг. – Л.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1936. – С. 7–28.

318. Трубачев О. Н. Названия рек правобережной Украины : словообразование, этимология, этническая интерпретация / Олег Николаевич Трубачев. - М. : Наука, 1968. - 288 с.

319. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках: (этимология и опыт групповой реконструкции) / Олег Николаевич Трубачев. - М.: Наука, 1966. - 414 с.

320. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : лингвистические исследования / Олег Николаевич Трубачев. - М.: Наука, 1991. - 269 с.

321. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / Олег Николаевич О.Н. Трубачев. - Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. - 200 с.

322. Трубачев О.Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков / О.Н. Трубачев // Вопросы языкознания. - 1957. - №5. - С. 58-72.

323. Трубачев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках: (этимологические исследования) / Олег Николаевич Трубачев. - Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. - 114 с.

324. Трубачев О.Н. Славяне: язык и история // Дружба народов. - 1988. - № 5. - С. 243-249.

325. Трубецкой Н.С. Опыт праистории славянских языков // Вестник Московского университета. - 1993. - Серия 9: Филология. - № 1, 2.

326. Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Николай Сергеевич Трубецкой. - М.: Изд-во иностр. лит., 1960. - 372 с.

327. Гуптало Д., Св. Алфавит духовный / Св. Димитрий (Гуптало). - Киево-Печерская Лавра, 1710.

328. Українські замовляння [упор. М.Н. Москаленко]. - К.: Дніпро, 1993. - 307

329. Утургаидзе Ф. Г. Грузинская лингвистическая мысль в эпоху средневековья / Ф.Г. Утургаидзе // История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб.: Наука, 1991. – С. 255–263.

330. Фольклор ненцев: В записях 1911, 1937, 1946, 1953, 1965-1987 годов. – Новосибирск: Наука, 2001. – 504 с.

331. Франк-Каменецкий И.Г. Первобытное мышление в свете яфетической теории и философии / И.Г. Франк-Каменецкий // Язык и литература. Т. 3. – Л., 1929. – С. 70 – 155.

332. Франко І.Я. Дітські слова в українській мові // І.Я. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 123–126.

333. Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості // І.Я. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.

334. Франс А. Собрание сочинений у 8 тт. / Анатолий Франс. – М.: Гос. изд. худ. лит., 1960. – Т.8.

335. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / Віра Юрїївна Франчук. - Київ : Наукова думка, 1975. - 88 с.

336. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності / Віра Юрїївна Франчук. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 375 с.

337. Фридрак В.Б. Складні слова і народна етимологія / В.Б. Фридрак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine30-17.pdf>

338. Чапленко В.К. Адигейські мови – ключ до таємниць нашого субстрату / Василь Кирилович Чапленко. – Нью-Йорк, 1966. – 54 с.

339. Чапленко В.К. Походження назов «Русь», «Рось» та споріднених з ними / Василь Кирилович Чапленко. – Мюнхен, 1973. – 21 с.

340. Чомоданов Н.С. Сравнительное языкознание в России / Николай Сергеевич Чомоданов. – М.: Учпедгиз, 1956. – 93 с.
341. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-типологічному висвітленні (гніздовий підхід) / Тетяна Олександрівна Черниш. – К.: КНУ імені Тарса Шевченка, 2003. – 480 с.
342. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Фридрих Шлейермахер. – СПб.: Европейский дом, 2004.
343. Эко У. Поиски совершенного языка в европейской культуре / Умберто Эко. – СПб.: Alexandria, 2007. – 423 с.
344. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков [гл. ред. О.Н. Трубачев, А.Ф. Журавлёв]. – М.: Наука, 1974-2014. – Вып. 1-39.
345. Этимологический словарь славянских языков: (праславянский лексический фонд): проспект, пробные статьи / [сост. О.Н. Трубачев]. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 92 с.
346. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Акадэмія навук БССР; Беларуская навука, 1978-2006. – Т. 1–11.
347. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против»: Сборник статей [под ред. Е.Я. Басина и М.П. Полякова]. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.
348. Яхонтов С.Е. История языкознания в Китае / С.Е. Яхонтов // История лингвистических учений. Древний мир. Отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1980. – С. 92–109.
349. Amara's Namalinganus Asanam [by D.N.G. Sardesai]. – Poona: Oriental book agency, 1940. – 196 p.
350. Aristotle's Theory of Language and its Tradition: Texts from 500 to 1750 [sel., transl., and commentary by Hans Arens]. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1984. – 538 p.
351. Athenaei Dipnosofistarum sive Coena Sapientum Libri XV / Athenaeus. 1556, Venetiis.

352. Athenaeus. *The Deipnosophists* / Athenaeus. – London, Cambridge, New York. – 1991. – Vol. I–VII.
353. *Aux origines de la linguistique française* [Textes choisies et présenté par Gabriel Bergounioux]. – Paris: Pocket, 1994. – 381 p.
354. Bárczi G. *Magyar szófejtő szótár* / Géza Bárczi. - Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. - xxiii, 348 p.
355. *Bárczi, Géza. Magyar szófejtőszótár*. de., 1941.
356. Benfey, Th. *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie im Deutschland* / Theodor Benfey. – Munich: Cotta'sche Buchhandlung, 1869.
357. Bernard-Maitre, H. *L'orientaliste Guillaume Postel et la découverte spirituelle du Japon en 1552* / Henry Bernard-Maitre // *Monumenta Nipponica*. – Vol. 9. – 1953. – No. ½. – pp. 83–108.
358. Berneker, E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch* / von Erich Berneker. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1924-
359. *Biblia Sacra, hebraice, chaldaice, graece et latine*. T. 1-5. Antverpiae, 1569-1571.
360. Boisacq, E. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes* / par Emile Boisacq. – 4. ed. – Heidelberg: Carl Winter, 1950. – XXXII, 1256 p.
361. Boisacq, E. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes*. – Heidelberg; Paris: Carl Winter; C. Klincksieck, 1916. – 1123 p.
362. Bronkhorst, J. *Etymology and Magic: Yaska's Nikurta, Plato's Cratylus, and the Riddle of Semantic Etymologies* / Johannes Bronkhorst // *Numen*. – 2001. – Vol. 48. – Fasc. 2. – pp. 147–203.
363. Bruckner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego* / Aleksander Bruckner. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957. – xvi, 805 p.

364. Budge, E.A.W. The gods of the Egyptian. Vol. 1 / E.A. Wallis Budge. – London, 1904. – 550 p.

365. Calepino – Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum, iam postremo accurate emendatione, atque intinitarum locorum augmentatione, collectis ex bonorum authorum monumentis, certis et expressis syllabarum quantitatis notis, omniumque uocum significaitonibus, flosculis, loquendi formis, proberbialis sentiis, ceterisque ad Latini sermonis proprietatem elegantiam, et copiam pertinentibus rebus, quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit ita exornatum, ut hactenus studiosorum usibus accomodatius non prodierit. Basileae. Anno Domini MDXC.

366. Chambers's etymological dictionary of the English language: pronouncing, explanatory, etymological [edited by Andrew Findlater]. – London: W. & R. Chambers, Limited, [19--]. – viii, 684 p.

367. Chantraine, P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque : Histoire des mots. – Paris: C. Klincksieck, 1968 – 1980. – V. 1–4.

368. Cienkowski, W. Teoria etymologii ludowej / Witold Cienkowski. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1972. – 148 s.

369. Claubergius, J. Ars Etymologica Teutonica e Philosophibus fontibus derivata, id est, Via Germanivarum vocum et origines et praestantiam detegendi, cum plurimum, tum harum *Vernunft, Suchen, Ausspruch* exemplis, atque exinde enatis regulis praemonstrata / Joannis Claubergius // Illustris viri Godofr. Guilielmi Leibnitii Collectanea Etymologica... - Honoverae, 1717. – pp. 187–252.

370. Clauson, G. An etymological dictionary of pre-thirteen-century Turkish / Sir Gerard Clauson. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 988 p.

371. Cnapius, G. Thesaurus polono-latino-graecum / Gregorius Cnapius. – Cracoviae, 1632.

372. Collinder, , Fenno-Ugric vocabulary : an etymological dictionary of the Uralic languages / by Björn Collinder. – Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1955. - xxii, 211 p.

373. Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Papers in honor of Oswald Szemerényi [Ed. B. Brogyanyi, R. Lipp]. Part III. – John Benjamins Publishing Company, 1993. – 572 p.

374. Considine, J. Dictionaries in early modern Europe (Lexicography and the making of heritage) / John Considine. – Cambridge University Press, 2008. – 393 pp.

375. Cowie, A.P. Oxford History of English Lexicography / A.P. Cowie. – Oxford University Press, 2009. – 1312 p.

376. Curtius, G. Grundzuge der griechischen Etymologie / Georg Curtius. – Leipzig, 1879. – 879 S.

377. Dauzat, A. Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France / A. Dauzat et Ch. Rostaing. – Paris : Librairie Guénégaud, [1984]. - 738, XXIII p.

378. Dauzat, A. Nouveau dictionnaire étymologique et historique / par Albert Dauzat, Jean Dubois, Henri Mitterand. – Paris: Librairie Larousse, [1964]. – xlix, 804 p.

379. Demand, N. The Nomothetes of the “Cratylus” / Nancy Demand // Phronesis. – Vol. 20. – No. 2 (1975). – pp. 106 – 109.

380. Dickey, E. Ancient Greek Scholarship / Eleanor Dickey. – Oxford University Press, 2007. – 345 p.

381. Diez, O. Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen. – Bonn: A. Scheler, 1878.

382. Drake, A.E. Supplementary discoveries showing Aryo-Semitic cognation / Alisson Emery Drake. – London: Kegan Paul, 1910. – 16 p.

383. Dubois, J. Dictionnaire etymologique et historique du francais / Jean Dubois, H. Mitterand, A. Dauzat. – Paris: Larousse, 1993. – 822 p.

384. Emi Kishimoto. The Transfiguration of the European Polyglot Dictionary of Calepino in Japan: Dictionarium Latino-Lusitanicum ac Japonicum (1595).

<http://www.ub.uio.no/uhs/sok/fag/RomSpr/mislingbrasil/ponencias/abstractkishim>

[oto.pdf](#)

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.cu05758114;page=root;view=1up;size=100;seq=7;num=7;orient=0>

385. Falk, H. S. Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch : mit Literaturnachweisen strittiger Etymologien sowie deutschem und altnordischem Wörterverzeichnis / von H. S. Falk und Alf Torp. - Oslo; Bergen: Universitetsforlaget; Heidelberg: Carl Winter's Universitetsforlaget, 1960. – 1722 S.

386. Feist, S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen sprache: mit Einschluss des kringotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen / von Sigmund Feist. – Leiden: E. J. Brill, 1939. – xxviii, 710 S.

387. Fontaine, J. Cohérence et originalité de l'étymologie isidorienne / Jacques Fontaine // Homenaje a Eleuterio Elorduy, S.J. Bilbao: Universidad de Deusto, 1978. – pp. 113–144.

388. Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch / Hjalmar Frisk. – Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1960–1972. – B. 1-3.

389. Funk, W.J. Word origins and their romantic stories / Wilfred John Funk. – New York: Wilfred Funk, Inc., [1950]. – viii, 432 p.

390. Gessner, C. Onomasticon nominum proprium / Conradus Gessner. – Basileae: Ex officina Hieronymi Curionis, 1549. – 300 p.

391. Hellquist, E. Svensk Etymologisk Ordbok / Elof Hellquist. – Lund: G.W.K. Gleerups Förlag, 1922. – 1372 S.

392. Heming Young. Chinese lexicography / Heming Young, Jing Peng. – Oxford University Press, 2008. – xvii + 458 p.

393. Hesychii Alexandrini Lexicon / Hesychius Alexandinus. – Jenae: Sumptibus Hermani Duftii, 1867. – 1612 c.

394. Holthausen, F. Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache / Ferdinand Holthausen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1949. – 226 p.

395. Holub, J. Etymologický slovník jazyka českého / Josef Holub, František Kopečný. – Praga: Státní nakladatelství učebnic, 1952. – 575 p
396. Houken, A. Håndbog i danske stednavne / af Aage Houken. – København : Rosenkilde og Bagger, 1956. – 325 p.
397. Hübschmann, H. Armenische Grammatik / Heinrich Hübschmann. – Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1895. – 573 S.
398. Isidorus of Seville. The *Etymologies* of Isidore of Seville. [Stephen A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, Oliver Berghof with the collaboration of Muriel Hall] / Isidore of Seville. – Cambridge University Press, 2006. – 475 p.
399. Isidorus. Etymologiarum libri XX // Isidorus of Seville. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.hsaugsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost07/Isidorus/isi_et00.html
400. Jagersma, H. A Descriptive Grammar of Sumerian / Hendrik Jagersma. – LOT, 2010. – 776 p. (рукопис)
401. Johanesson, A. Isländisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1951–1956.
402. Jóhannesson, A. Isländisches etymologisches Wörterbuch / Alexander Jóhannesson. – Bern: A. Francke AG, 1951-1956. – 1406 p.
403. Kalidasa. Messenger poems / Kalidasa, Dhoyi, Rupa Gosvamin. – New York University Press, 2006. – 293 p.
404. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. II. P -Ž. Rīga, 1992
405. Keller, S. An interpretation of Plato's "Cratylus" / Simon Keller // Phronesis. – Vol. 45. – No. 4 (Nov, 2000). – pp. 284 – 305.
406. Kerestedjian, B. Quelques matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque / par Bedros Kerestedjian. – Londres: [Luzac & co.], 1912. – 364 + 40 p.
407. Keyser, S.J. Folk Etymology in Sigmund Freud, Christian Morgenstern, and Wallace Stevens / Samuel Jay Keyser, Alan Preince // Critical Inquiry. – 1979. – Vol. 6. – No. 1. – pp. 65–78.

408. Kirk, G. S. The problem of Cratylus / Geoffrey S. Kirk // *The American Journal of Philology*. – Vol. 72. – No. 3 (1951). – pp. 225 – 253.

409. Kluge, F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* / Friedrich Kluge, Alfred Götze. – Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1951. – xvi, 933 p.

410. Kluge, F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1 / Friedrich Kluge. – Strassburg: Karl I. Trubner, 1899. – 510 S.

411. Kuntz, M.L. Guillaume Postel and the Syriac Gospels of Athanasius Kircher / Marion Leathers Kuntz // *Renaissance Quarterly*, Vol. 40, No. 3 (Autumn, 1987), pp. 465–484

412. Kuntz, M.L. La lingua di Adamo: Guillaume Postel tra accademici e fuorisciti fiorentini. By Paolo Simonelli [Review] / Marion L. kuntz // *Renaissance Quarterly*. – Vol. 40. – 1978. – No. 1. – pp. 136-138.

413. - zyka Drzewian połabskich / Tadeusz Lehr-Splawiński, Kazimierz Polański. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962-

414. Leslau, W. *Comparative Dictionary of Ge'ez* / Wolf Leslau. – Wiesbaden: Otto Harasowitz, 1991. – 813 p.

415. *Liddel, Scott* Greek-English lexicon, compiled by Henry George Liddell, D.D. and Robert Scott, D.D. New York, 1883.

416. **Litauisches Etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: Winter, 1962-1965. – Bd. I-II. – 1600 S.**

417. Luchick, V. Problems of Creation of Etymological Dictionary of Suffixes of Ukrainian Language / Vasyl Luchick // *Organization and Development of Digital Lexical Resources: MONDILEX Second Open Workshop Kyiv, Ukraine, 2-4 February, 2009: Proceedings*. – Kyiv, 2009. – P. 118–120.

418. Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého* / Václav Machek. – Praha: Academia, 1971. – 866 s.

419. Malkiel, Y. Primary, Secondary, and Tertiary Etymologies: The Three Lexical Kernels of Hispanic *saña, ensañar, sañado* / Yakov Malkiel // *Hispanic Review*. – 1974. – Vol. 42, No. 1. – Pp. 1–32.

420. Malkiel, Y. A tentative typology of etymological studies / Yakov Malkiel // *International journal of American linguistics*. – Vol. XXIII. – January 1957. – N. 1. – Pp. 1–17.

421. Mayrhofer, M. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen = A concise etymological Sanskrit dictionary* / Manfred Mayrhofer. – Heidelberg : C. Winter, 1978-

422. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Composuit J.F. Niermeyer. – Leiden, 1976.

423. Meier, H. *Aufsätze und Entwürfe zur romanischen Etymologie* / Harri Meier. – Heidelberg: C. Winter, 1984. – 215 p.

424. Meillet, A. *Dictionnaire Etymologique de la langue Latine* / A. Meillet, A. Ernout. – Paris: Librairie C. Klincksieck, 1951. – 1358 p.

425. *Wörterbuch der slavischen sprachen*. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1886. – 548 S.

426. Munos, C.P. *Biblia Poliglota Complutense* / Carlos Pintos Munos [Elektronний ресурс] Режим доступу: <http://pendientedemigracion.ucm.es/BUCM/blogs/Foliocomplutense/5118.php#UWLyjEq859w>

427. *Musaios – Thesaurus Linguae Graecae: A Digital Library of Greek Literature (CD-ROM 5.3)*.

428. Nazarov, N. The Dictionaries of Ambrogio Calepino and Pamva Berynda: between Byzantine and Renaissance // *Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal (Italy)*. – 2014/2015. – Vol. 16. – Pp. 170-183.

429. Nielsen, N. Å. *Dansk etymologisk ordbog* / Niels Åge Nielsen. – København: Gyldendal, 1966. – XIX, 481 S.

430. Oxford Latin Dictionary, edited by P.G.W. Glare. – Oxford, at the Clarendon Press. – 2000.

431. Pantelia, M. ‘Νοῦς into the chaos’: the creation of the Thesaurus of the Greek language / Maria Pantelia // International journal of lexicography. – vol. 13, N. 1. – Oxford, 2000.

432. Peraki-Kyriakidou, H. Aspects of Ancient Etymologizing / Helen Peraki-Kyriakidou // The Classical Quarterly, New Series. – 2002. – Vol. 52. – No. 2. – pp. 478–493.

433. Pinloche, A. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / A. Pinloche. – Paris: Larousse, 1922. – xv, 1203 S.

434. Pisani, V. Geolinguistica e indoeuropeo / Vittore Pisani. – 1939.

435. Platonis opera. Recognovit... Ioannes Burnet. Tomus I. – Oxonii, e typographeo Clarendoniano. – 1899.

436. Pokorny. J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch / Julius Pokorny. – Bern; München: Francke Verlag, 1959. – 1183 S.

437. Postel, G. De originibus seu de Hebraice linguae et gentis antiquitate / G. Postel. – Basileae: Per Ioannem Oporinum, 1553. – 135 p.

438. Postel. G. De Foenicum literis / G. Postel. – Parisiis: Apud Martinum Iuvenem, 1552. – [без пагінації].

439. Postellius, V. De Etruriae Regionis, quae prima in orbe europaeo habitata est. – Florentiae, 1551. – 259 p.

440. Postellius, V. De Foenicum literis, seu de prisco Latinae & Graecae linguae caractere, eiusque antiquissima origine et usu... commentatiuncula. Parisiis, A.D. 1552.

441. Postellius, V. De linguae Phoenicis seu Hebraice excellentia... Viennae, A.D. 1554.

442. Prellwitz, W. Etymologisches *Wörterbuch* der griechischen Sprache. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1905. – 440 S.

443. Preobraženskij, A. G. Etymological dictionary of the Russian language / A. G. Preobrazhensky. - New York: Columbia Univ. Press, 1951. – 416, 144 p.

444. Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen / Martti Räsänen. – Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1969-

445. Reitzenstein. Etymologica // Real-Encyclopadie der Altetumswissenschaft. Pauly-Wissowa. – VI, 1. кол. 1807 – 1817.

446. Richardson, M. Thru and False Names in the “Cratylus” / Mary Richardson // Phronesis. – Vol. 21. – No. 2 (1976). – pp. 135–145.

447. Rudnyc'kyj, J. B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language / Jaroslav B. Rudnyc'kyj. - Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Science-Uvan, Inc., 1962-1972. – 4 vol.

448. Rudnyckyj, J. B., Etymological formula: with especial reference to Slavic / Jaroslav B. Rudnyckyj. – Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1962. – 64 p.

449. Rudnyckyj, J.B. Ukrainian "anacija" - "vanacija" and their etymology / J.B. Rudnyckyj // Die Welt der Slaven (Jahrgang XV, Heft 1, 1970). – P. 93 – 95.

450. Rudnyc'kyj, Jaroslav B., Etymological formula in onomastics / J.B. Rudnyćkyj. - 2nd rev. ed. - Winnipeg : Ukrainian Free Academy of Sciences, 1967. - 24 p.

451. Sarup, L. The Nighantu and the Nirukta: The oldest Indian treatise on etymology, philology and semantics: Introduction / Lakshman Sarup. – London et all.: Oxford University Press, 1920. – 80 p.

452. Saussure, F. Les mots sous les mots: Les anagrammes de Ferdinand de Saussure / Jean Starobinsky, Ferdinand de Saussure. – Paris: Gallimard, 1971. – 160 p.

453. *Scapula* Lexicon graeco-latinum nouum, in quo ex primitiuorum et simplicium fontibus deriuata atque composita; ordine non minus naturali, quam

alphabetico, breuiter et dilucide deducuntur. Ioannis Scapula opera et studio. Editio ultima, priori locupletior et correctior. Cum Auctario succinctarum de Dialectis tabularum quibus uno intuite confusissima diuesitas discitur et obseruatur. Cum gratia et priuilegio Caes. maiest. Basileae, per Sebastianum Henricpetri. MDLXXXIX. [*Lexicon graeco-latinum nouum... Ioannis Scapula, 1589*]

454. Schmitt, R. [Review] Etymological dictionaries: a tentative typology. By Yakov Malkiel. Pp. ix, 144. Chicago: University of Chicago Press, 1976 / Rüdiger Schmitt // *Language*. – Vol. 54. – No. 2 (Jun. 1978). – pp. 420–423.

455. Sedley, D. The Etymologies in Plato's Cratylus / David Sadley // *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 118 (1998), pp. 140-154.

456. Shevelev, G. Y. An Etymological Ditionary of the Ukrainian Language by J.B. Rudnyckyj / George Y. Shevelev // *Language*. – Vol. 44. – No. 4 (Dec., 1968). – pp. 856–875.

457. Skinner, S. Etymologicon Linguae Anglicanae / Stephanus Skinner. – Londini, Typis T. Roycroft, 1671. – [860] p. (без пагінації)

458. Sławski, F. Słownik etymologiczny języka Polskiego / Franciszek Sławski. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, 1952- <1979 >.

459. Slings, S.R. Plato, "Cratylus" 417 C / S.R. Slings // *Mnemosyne*. Fourth series. – Vol. 29. – Fasc. 1 (1976). – pp. 42-51.

460. [Słownik pisarzy](#) antyczny. Warszawa, 1982.

461. Starling Etymological Databases [Електронна база даних]. <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi>

462. Steinthal, H. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen and Romern / Heimann Steinthal. – Berlin, 1891. – 742 S.

463. *Stephanus Thesaurus Graecae Linguae ab Henrico Stephano constructus*. Anno MDLXXII [1572], sine loco.

464. *Suda Lexicon graecum*. – Milano, 1499. (без пагінації).

465. *Suda*: електронна версія „Суди” з англійським перекладом, доступна в онлайн-режимі: <http://www.stoa.org/sol>

466. *Szyrwid Dictionarium trium linguarum, in usum studiosae iuuentutis, auctore R[ectoris] P[atris] Constantino Szyrwid e societate Iesu, cum superioribus permissu editam; quinta edition recognita et aucta. Vilnae, Typis Academicis Societatis Iesu, A.D. MDCCXIII [1713].* [*Dictionarium trium linguarum*]

467. *The Greek Anthology. Vol. III. Cambr., Mass., New York. – 1989.*

468. Toivonen, Y. H. *Suomen kielen etymologinen sanakirja* / Y.H. Toivonen. – Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1955-1983. – 7 v. – 2293 p.

469. *Tolkiehn, J. Lexicographie / J. Tolkiehn // Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. – Stuttgart, 1925. – Bd. 12. – S. 2432–2482.*

470. *Trombetti, A. Unita d'origine del linguaggio. – Bologna: Libreria Treves, 1905. – 222 p.*

471. *Tsitsibakou-Vasalos, E. Ancient Poetic Etymology: The Pelopids: Fathers and Sons / Evanthia Tsitsibakou-Vasalos. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007. – 257 p.*

472. *Vámbéry, Á. Etymologisches wörterbuch der turko-tatarischen sprachen: ein versuch zur darstellung des familienverhältnisses des turko-tatarischen wortschatzes / Ármin Vámbéry. – Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878. – xxiv, 228 p.*

473. *Vasmer, M. Russisches Etymologisches Worterbuch / Max Vasmer. – Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1953 – 1958. – B. 1. – 712 S.*

474. *Vogel, C. Indian Lexicography / Claus Vogel. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1979. – pp. 301–390.*

475. *Vossius, G.D. Etymologicon Linguae Latinae / Gerardus Joannus Vossius. – Amsterodami, apud Ludovicum & Danielem Elzevirios, 1662. – 606, [80] p.*

476. Vries, Jan de, Altnordisches etymologisches Wörterbuch / Jan de Vries. – Leiden: E. J. Brill, 1961. – 1, 689 p.

477. Walde, A. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / A. Walde. – Carl Winters Universitätsbuchhandlung: Heidelberg, 1938 – 1956. Bd. 1–3.

478. Wasserzieher, E. Kleines etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Ernst Wasserzieher. – Leipzig: Bibliogr. Inst., 1979. – 262 s.

479. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language / edited by J. L. McKechnie. – William Collins Publishers, INC., 1979. – 2129 p.; 1554 p.

480. Základní všeslovanská slovní zásoba [předmluva František Kopečný]. – [Brno]: ČSAV, Ústav jazyků a literatur, Etymologické pracoviště v Brně, 1964. – 559 p.

481. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Β.Μ. ΑΡΧΑΙΟΛΑΤΡΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ / ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Μ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ. – ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Σ.Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, 2009. – 408 Σ.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Досвід давньосхідної та ранньої європейської лексикографії

*Архаїчні словникарські традиції народів Сходу
в типологічному зіставленні з європейськими*

Перш ніж перейти до розгляду перших етимологічних тенденцій у греко-римській лінгвістичній традиції, коротко схарактеризуємо лексикографічні праці східних традицій, які теж виявляють початкові зацікавлення етимологією. Головним чином нас цікавитимуть:

- а) функціональна спрямованість;
- б) принципи організації реєстру;
- в) добір слів для словника;
- г) шляхи пошуку етимологій (якщо такі наявні).

Китай. Перший словник – «Ер Я» (бл. III ст. до н.е.) був спрямований на полегшення засвоєння текстів конфуціанського канону. Проте в центрі уваги першого етимологічного словника («Ши Мін», бл. 200 р. н.е.) перебуває якраз не маркована (архаїчна, іноземна) лексика, а слова з повсякденного вжитку [392, р. 121]. Цим він відрізняється як від «Ер Я», який описував незрозумілу лексику конфуціанського канону, так і від перших європейських словників (передовсім збережених візантійською філологічною традицією), які майже цілковито обходять увагою і значення (якщо не йдеться про статті енциклопедичного характеру), і походження стилістично немаркованих слів. Реєстр організовано за тематичними групами, послідовність і наповнення яких відображає структурування картини світу. Наведемо приклади назв деяких із 27 розділів словника: том 1 – «Пояснення неба», «Пояснення землі», «Пояснення гір», «Пояснення вод», «Пояснення боліт», «Пояснення доріг»; том 2 – «Пояснення держав і провінцій», «Пояснення фізичних форм» і под. [392, р. 120-121]. Головним

принципом етимологізації є смислова і фонетична суміжність зіставляваних слів [392, р. 124] (так, слово «гребінець» виведене від слова «рідкий» – себто «з рідкими зубцями»). Семантика пояснена шляхом фонетичних зіставлень [392, р. 132]. Причому, судячи з прикладів у цитованому дослідженні, зіставлення відбуваються в межах однієї – китайської – мови та її діалектів.

Індія. Індійські давні й середньовічні (III ст. до н.е. – XII ст. н.е.) словники були повністю спрямовані на практичні потреби письменника і читача. Головним завданням словника було надати поетові перелік лексики, рекомендованої для вживання у текстах задля досягнення відповідного стилістичного ефекту. Організація реєстру одного з репрезентативних словників («Амаракоша», V ст. н.е. [349, р. I]) подібна до китайської: спершу йде перелік слів, що стосуються неба, імен божеств, німф та інших міфічних персонажів, знаки зодіаку, календарні поняття, метеорологічні та астрономічні поняття, ритуальні терміни, і так далі аж до граматичних списків слів із проблемно визначуваним родом. Текст написаний віршованою мовою і призначений для заучування напам'ять. Етимологічних спостережень нам виявити не вдалося. Одна з назв «жанру» словника – *коша* «скарбниця» [474, р. 303], що нагадує грецьке *θησαυρός*.

Можемо зробити певні висновки. Поява лексикографічних праць у різних лінгвістичних традиціях (греко-римська, індійська, китайська, арабська та ін.) припадає на час після остаточного оформлення канону класичних текстів і безпосередньо зумовлена потребами їхнього сприйняття чи відтворення лексичних і стилістичних зразків, представлених ними. Перші словники містять у синкретичній формі всі подальші тенденції розвитку лексикографії, зокрема – й етимологічні. Через особливості архаїчного поетичного мовлення більшість слів, які входять до реєстру перших словників, мають іншомовне чи діалектне походження або ж є архаїзмами. Через це пояснення цього лексичного шару було апріорною, часто неусвідомленою етимологізацією.

Зіставлення з давньосхідними лексикографічними традиціями дозволяє виокремити певні культурні універсалії появи і функціонування словників. Так, і на Заході, і на Сході перші словники були організовані тематично, а не за алфавітним принципом (для китайської мови еквівалентним принципом є розподіл ієрогліфів за ключовими графічними компонентами), що свідчить про **безпосереднє відображення в ранніх словниках картини світу**, її аксіологічного та ідеологічного членування. Тобто словник на ранніх етапах цілком належав архаїчній свідомості і не був філологічною практикою. Головною відмінністю східних і західних словників, які функціонували приблизно в один час, є поступове виокремлення словникарства в західній традиції в окрему галузь, як і всієї філології, у той час як східні словники довгий час залишалися синкретичним явищем, як, наприклад, тангутський словник XII ст. «Море значень, визначених святими» [192].

Візантійські словники Гесихія і «Суда»

Імовірно, давнішим за своїм наповненням є словник Гесихія. Основну частину його реєстру складають слова не біблійного походження чи власні назви, а діалектизми та архаїзми, вжиті в класичних давньогрецьких текстах. К. Латте датував цей словник V ст. н.е. Серед архаїчних рис, які зберігає Гесихій, є вживання *Γ* («гамми») зі значенням *Ϝ* («дигамми»), тобто звука [v], що пізніше занепав у грецькій мові (*Φοικος* «дім» передане в Гесихія як *γοικος*) [Звонська]. Ключове слово пояснене або одним-двома відповідниками, або розлого, як у такому прикладі:

κρίνα· ἀνθή καλλίπνοα εὐωδιάζοντα. ἢ μάζα. ἄμεινον δὲ θυμιά-
ματα ἢ ττὸ μέλι φουρατὸν ἠδὲ τὸ λευκόν†

[Musaios]

«Κρίνα – квітка, що має гарний запах. Або ж житній хлібець <...>»

Словник Гесихія має виняткове значення для історії не лише грецької мови, а й усього індоєвропейського мовознавства, бо зберіг велику кількість архаїчних форм.

Найповнішим візантійським словником, який повністю зберігся до нашого часу, є праця анонімного компілятора X ст., що традиційно називається «Суда» (гр. Σουδα, лат. Suida, Suidas, Suda). Лексикографічна праця є греко-грецькою і має синкретичний характер. «Суда» об'єднує традиції пізньоантичної лексикографії, до якої належали втрачені лексикони Арістофана з Візантію (III-II ст. до н.е.), Аристарха (II-I ст. до н.е.) і, умовно кажучи, християнської – біблійний «Ономастикон» Євсевія з Цезарії (III-IV ст.), лексикони Гесихія і Фотія.

У словнику бл. 30 000 статей. «Суда» складається зі статей кількох типів.

1. Тлумачні статті суто лінгвістичного типу, де пояснене значення *власне грецького* слова (зазвичай з допомогою синонімів, рідше – через дефініцію): *Ἰεροφάντης, Ψυχικός ἄνθρωπος, Ραυτόν.*

2. Біографічні статті різного розміру (довідки про життя риторів, письменників, поетів, філософів, міфічних істот): *Ἀγαθίας, Ἰφιφρος, Πανύσις.*

3. Біблійна лексика – власні імена (праотців, персонажів біблійної історії, біблійна топоніміка), лексика старовірського, арамейського та ін. походження: *Ἀβραάμ, Ἀβιμέλεχ, Ὄζαν, Ἰησοῦς ὁ Χριστός.*

Власне статті тлумачного типу посідають у словнику далеко не перше місце за чисельністю.

«Суда» є синкретичною енциклопедичною працею, де в єдиному суцільному реєстрі зібрані власні назви, грецькі слова, слова іншомовного походження.

Словник є відповіддю на запити читачів своєї епохи, тому є синтезом давньогрецької класичної вченості і християнського благочестя.

Тобто, від початку «Суда» і не замислений як суто лінгвістична праця. Це відбилося й на подальшій рецепції словника. У передмові до першого друкованого видання «Суди» [Lexicon graecum 1499] редактори високо поцінують словник за те, що він «гебрейські, латинські і грецькі речі, гідні запам'ятовування (*memoranda*), всілякі історії стисло охоплює, школи і вислови філософів, оповідки поетів дивовижним відповідним чином повідомляє, відкриває покрови байок, темряву таємниць, тонкі смисли незліченних приказок». Для ренесансних видавців «Суда» – перскриптивний компендіум, який стане в пригоді неофітам античної вченості, і словесності лише зокрема.

Таким чином, «Суда» є компендіумом ученості для освіченого візантійця. Певно, що не в останню чергу «Суда» виник як відповідь на потреби читачів Святого письма, які знаходили слова негрецького походження і потребували коментарів.

Типологічно близьким до словників Гесихія і «Суди» є «Великий етимологікон», який теж тлумачить рідковживані слова. Щоправда, етимологічного характеру він теж не має, як зазначали ще його перші дослідники [Pauly, Wissowa], а «етимологіконом» називається, ймовірно, тільки через те, що говорить про «істинне», тобто *etymos*, значення слова.

Етимологічний спосіб організації реєстру

й уявлення про природу мови в епоху Ренесансу

Ми розглянемо фундаментальний словник давньогрецької мови А. Естьєнна в п'яти томах [Thesaurus Graecae] і словник Й. Скапули [Scapula]. Обидва словники є перекладними (греко-латинськими).

Ф. Шляермахер пише про способи побудови словника: „Існують два відмінні способи укладання словників: алфавітний і етимологічний¹⁴. Підґрунтям етимологічного способу є ідея зібрати не окремі елементи в їх одиничності, а групами згідно з мовними законами словотвору. <...>. Етимологічний спосіб дає більш ясну мовну картину, бо зводить вирази до спільного центру. Алфавітний має цілковито поверхове підґрунтя для класифікації – зручність користувача” [Шляермахер 2004, с. 81].

Обидва згадані словники організовані саме „етимологічно”.

Спробуємо з’ясувати, чому перші монументальні словники грецької мови були організовані „етимологічно” (за Ф. Шляермахером), а латинські – лише за алфавітним принципом.

По-перше, варто зважити на набагато розгалуженішу афіксацію в грецькій мові, яка творить різноманітні синтетичні граматичні форми. Слово ніби обростає афіксами, при цьому зберігаючи основну семантику. Так, словникова стаття у Й. Скапули поділялася на дві частини: прості (*primitiva*) і „складні” (*composita*) слова. Тому для грецької мови етимологічний (чи словотвірний, як ми сказали б сьогодні) спосіб був виправданий природою мови. На це вказує навіть назва словника Й. Скапули: *ordine non minus naturali, quam alphabetico* «... (організований) порядком не менш природним, ніж алфавітний».

По-друге, не можна не помітити подібності деяких порівнянь у передмовах Й. Скапули і А. Естьянна. Й. Скапула порівнює слова в статті з „пагінцями, докупі зібраними”, а А. Естьянн – зі „струмочками з одного джерела”. Нам видається це не просто засобами риторики, а радше виявом органічного погляду на природу мови.

¹⁴ Під „етимологічним” Ф. Шляермахер має на увазі сучасне „словотвірний”. Тобто тип організації реєстру «Тезауруса грецької мови» дуже близький до нинішніх словотвірних чи коренево-гніздових словників. У XIX столітті курси морфології зазвичай називали «етимологією», напр. Г. Курціус, «Підвалини грецької етимології» [Curtius 1879].

Поглянемо на побудову статті в словнику А. ЕСТЬЕННА (Стефануса). Зосередимося на статті ΑΓΩΝ.

Перша частина статті є скоріше вступом, у якому з'ясоване стале лексичне значення кореня ΑΓΩΝ. А. ЕСТЬЕНН говорить про кілька значень: змагання, протиборство (лат. *certamen, ludus*), і про менш поширенні значення («поховальні змагання», «місце для змагань», а також – «великий збір кораблів»).

Вільним стилем викладу ця частина статті нагадує лінгвокультурологічний есей, часто можна натрапити на вислови типу *theo judicio* «на мою думку».

Основна частина блоку статей присвячена перекладним греко-латинським гаслам словотвірно похідних слів.

У такому блоці, що розпадається на низку підстатей для спільнокореневих слів, віднаходиться єдність їхніх значень, яка не стирається в процесі деривації. Тобто не відбувається виходу за межі однієї мови – ба навіть за межі одного рівня (словотвірного). Такий прорив і розширення погляду на *єдність значення і симультанну відмінність вираження* буде здійснена групою вчених, які працюватимуть над „Словником одинадцяти мов”.

Серед причин організації грецьких словників саме за гніздовим, „етимологічним” принципом, можна припустити деякі впливи теологічних ідей. Адже такий спосіб не лише показує словотвірну мотивацію лексем – він яскравіше відкриває **ієрархію** мовної системи, її вертикальну структуру. І якщо (на наш погляд) для розуміння природи візантійського словника нам став у пригоді трактат Діонісія Ареопагіта „Про божественні імена”, то для розуміння ієрархізованості грецьких словників епохи Ренесансу знадобиться інший його трактат – „Про небесну ієрархію”. У ньому теолог утілює вчення про божественне світло, яке через 9 чинів (рангів) ангелів передається людям. Так, Бог робить „учасників своїх хороводів божими подобами,

найпрозорішими незабрудненими дзеркалами, які приймають промінь Світлоначала і Богоначала, ... а потім щедро в інших осявються”. Або: „нижчі порядки небесних істот дисципліновано навчаються теургічних знань від вищих” [96, с. 71, 113]. Теологічна метафора світла має тут і сенси „знання, значення, значущість”.

Бачимо яскраву паралель із побудовою статті у словниках А. Стефануса й Й. Скапули: від стрижня-кореня значення ретранслюється до похідних слів, які мають все більше „нашарування” афіксів. При цьому стрижневий сенс не втрачається, а радше розсіюється – як промені світла, відбиті у дзеркалах.

«Словник одинадцяти мов» А. Калепіно

як прообраз зіставних та етимологічних словників

Словник латинської мови А. Калепіно був уперше виданий 1502 р., і первісно він був тлумачним латино-латинським словником [365]. Але протягом XVI ст. він неодноразово був перевиданий, збагачуючись іншими мовами. Наприкінці ст. у його перевиданнях латинські слова перекладали десятима мовами. Власне, на виданні 1590 р. („Словник одинадцяти мов”)¹⁵ ми й зосередимо свою увагу.

---

¹⁵ Повна назва словника звучить так: *Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum, iam postremo accurate emendatione, atque intinitarum locorum augmentatione, collectis ex bonorum authorum monumentis, certis et expressis syllabarum quantitatis notis, omniumque uocum significaitonibus, flosculis, loquendi formis, proverbialis sentiis, ceterisque ad Latini sermonis proprietatem elegantiam, et copiam pertinentibus rebus, quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit ita exornatum, ut hactenus studiosorum usibus accomodatius non prodierit. Basileae. Anno Domini MDXC.*

Для зручності посилатимемося на нього як на *Dictionarium undecim linguarum, 1590.*

Переклад назви:

Амброзія Калепіна словник одинадцяти мов, після ретельного виправлення і збільшення численних прикладів, зібраних із творів надійних авторів, з певними й виразними позначеннями часокількості, а також із визначеннями усіх слів, зворотів, розмовних форм,

Латинський реєстр фактично не відрізняється від перших видань. До його складу переважно входять загальні назви, бо словник А. Калепіно зазвичай видавали під однією обкладинкою зі „Словником власних назв” К. Геснера [390].

Одне з головних правил герменевтики – розуміти ціле з частин. Тому спробуємо витлумачити природу словника, виходячи з будови його статей і навпаки. Таким чином зможемо підійти до цілісного розуміння лінгвістичних ідей творців цього словника.

Розглянемо докладно будову словникової статті на прикладі гасла „musica” (ст. 970). Тодішню нерегулярну орфографію європейських мов зберігаємо.

Musica, ae, & Musice, ces, f.p. Scientia canendi, una liberalium artem quae vim et rationem canendi demonstrat.

[**Gall.** Musique. **Ital.** Musica. **Germ.** Die Kunst artlich und wol zu singen. **His.** El arte de la para cantar. **Polon.** Musica, spiewannie. **Ang.** Musick.]

Haec apud Graecos tanti olim fuit, ut idem musici et vates, et sapientes iudicarentur. Cuius scientiae quum se imperitum Themistocles confessus est (ut inquit Cicero) indoctior habitus est.

Musicae appellatione (inquit Budaeus) prisci humanitatem literarum significabant: in qua ingenuos homines docebant etiam contemnere animumque recreare. Recentiores vero ad numerorum modulationem hoc verbum transtulerunt quia musica velut ludus animi est, et a curis vexati requies.

Musica, arum, *Cic. 1. de Orat.* Quis musicis, quis huic studio literarum quod profitentur ii qui Grammatici vocantur penitus se dedit, quin, etc. *Idem 5. Tusc.* musicorum vero perstudiosum accepimus.

приказок, та іншого для властивої витонченості латинської мови, і так багато оснащений різноманітними речима, як ще ніколи не був (жоден словник) для достатнього і зручного використання студентів.

Музика – Наз. Відм., родовий відм. Жін. Рід. Наука співу, одне з вільних мистецтв, яке відкриває засоби і можливості співу.

[Культурологічний коментар]

Поміж греків колись так велося, що музиканти, поети і мудреці вважалися рівними. Коли Фемістокл зізнався, що не вивчив музики, то його вважали не достатньо освіченим, як свідчить Цицерон.

[Історія вживання]

Іменник „музика” (як свідчить Будеус) позначав старожитні гуманітарні науки, які вільнонароджених людей навчали зневажати чи, в крайньому разі, знаходити в них відпочинок для душі. Недавніші ж (учені) надали цьому слову інші значення, бо музика – це ніби гра душі і відпочинок від гризоти турбот.

[Приклади із класиків]

Цицерон. [Цитати із творів „Про ораторів” та „Тускуланські бесіди”].

Отже, стаття має таку будову: слово; його переклад різними мовами; «культурологічний» коментар; історія значення; приклади з класиків. Впадає в око, що лінгвістичний коментар є лише *однією* із функцій словника.

Як бачимо, слово не завжди перекладене точним відповідником у новоєвропейських мовах. Так, для німецької й іспанської подані описові переклади („мистецтво вміло і гарно співати”, „мистецтво, що навчає співу”). Стає зрозуміло, що латинська мова поставала як універсальна мережа значень, на яку накладалися новоєвропейські мови. При виявленні певних поняттєвих лакун активізувався процес словотворення.

Культурологічний та історичний коментар указує на синкретичність словника А. Калепіно – не таку яскраву, як у словнику «Суда», але ще дуже відчутну. Слово характеризують із різних точок зору, і тому його значення постає рельєфно, як тривимірне зображення. Лексикограф ніби обходить слово довкола, як давню теракотову статуетку. Мету поєднання 11-ти мов в

одному словнику визначити не так просто. Можна пояснити це торговельними потребами купців чи поживавленням дипломатичних зносин, але словник занадто громіздкий для використання в подорожах, а для щоденних потреб на основі «Словника одинадцяти мов» компілювали невеликі розмовники, **до складу одного з яких** (до т.зв. «Гептаглота» [301]) **увійшла й українська мова.**

Спробуємо визначити причини, які спонукали тодішніх учених поєднати докупи одинадцять мов ув одному словнику.

Якщо прочитати підряд низку перекладів одинадцятьма мовами, то складається враження, що стаття має на меті подати надсловесну єдність значення в різних мовах. Висловлюючись категоріями платонівської філософії, стаття має виразити надсловесну поняттєву „ідею”, досягти *універсального* надмовного значення.

Тут ми безпосередньо зустрічаємося з утіленням дуже поширеної в часи Ренесансу утопічної ідеї пошуків універсальної мови, якою людство розмовляло до вавилонського змішання мов (*confusio linguarum*). Деякий час старосврейську мову вважали найдавнішою і навіть мовою Адама чи Ноя (остання думка належить французькому вченому XVI ст. Г. Постелю) [343, с. 82-83]. Але пізніше за нею закріпився статус однієї з багатьох, що утворилися внаслідок вавилонського змішання мов. Хоча ще навіть у граматиці Г. Павського (1818) натрапляємо на таке твердження про давньоєврейську мову: «Єврейська мова, яка **щойно вийшла з надр вічності** (виділено нами – Н.Н.), не знала розрізнення дієслівних часів» [265, с. 56].

Таким чином, словник А. Калепіно має на меті зібрати докупи розсіяну в різних мовах істинну значущість слів, щоб відновити єдність *поняття*, якими мислили люди до спорудження Вавилонської вежі. Але в цьому синтезі мов не відчувається прикрого жалкування за існуванням

«одностайної»¹⁶ мови, а радше ренесансна людина намагається зрозуміти, «яким чином у всій різноманітності способів вираження виникає та ж сама єдність думки й мови» [93, с. 373]. Особливо гарно ілюструє це твердження стаття *Deus* «Бог»: на думку укладача, усі мови зберігають слово-назву божества, яке складається з чотирьох символів (прообразом для яких слугує єврейський тетраграматон). Для такої спекуляції укладачеві довелося знайти архаїчне англійське *Good* замість звичного вже тоді *God* [365, р. 430].

Але впадає в око особлива роль латинської мови. У контексті словника вона не просто мова науки. Латина тут – універсальний код, який дозволяє „звести значення до первинної єдності” [342, с. 78]. Адже будь-хто, знаючи досконало латинську мову, зможе перекласти слово зі своєї рідної мови на будь-яку європейську мову (а також і на давньоєврейську).

Функції латинської мови дуже нагадують тут функції штучної мови-посередника, яка використовується в деяких сучасних програмах машинного перекладу.

Зважмо, що „Словник одинадцяти мов” – лише один із виявів ренесансної культури видань-поліглот. Адже в часі його вихід не дуже віддалений від появи під орудою Х. Плантена славнозвісної багатомовної „Королівської Біблії” (*Biblia Regia*, як її почали називати ще в давнину) [359]¹⁷. Коли на одній розгортці уміло розташовані тексти Писання грецькою, латиною, халдейською, єврейською (а для Нового Завіту – і сирійською), то в читача мимоволі пробуджується відчуття тієї ж «надсловесної» єдності смислу і його різноманітного мовного оформлення. Видавець ніби намагався зробити стрибок „за слова”, у „за-текст”, до безпосереднього контакту з

¹⁶ Такий влучний переклад подає Ф. Скорина (Буття, 10).

¹⁷ *Biblia Sacra, hebraice, chaldaice, graece et latine*. Antverpiae, 1569-1571. Т. 1-5. Насправді видання було 8-томове, але у фондах відділу рідкісної книги НБУ ім. В. Вернадського бракує трьох томів. У них був розміщений потужний лексикографічний апарат, яким користувався П. Беринда.

Божественним смислом, „**знайти істинну, досконалу єдність слова**” [342, с. 79].

Якщо у словниках Й. Скапули чи А. ЕСТЬЕННА проглядала єдність значення лише в межах однієї мови (грецької), то в базельському одинадцятимовнику єдність значення вже переходить межі однієї мови і претендує на надмовний універсалізм.

Процес створення словників, спровокований словником А. Калепіно, не забарився. На основі лексикографічної праці А. Калепіно було укладено низку словників, які територіально охоплювали простір **від Південної Русі до Японії** [Kishimoto].

«Семимовник» [301] (*Heptaglot* «словник семи мов») був укладений на поч. XVII ст. групою невідомих лексикографів для голландського орієнталіста Я. Голіуса і зберігся в унікальному рукописі. В основу реєстру, до якого входять 2722 гасла, покладено словник А. Калепіно. Слова перекладені новогрецькою, турецькою, татарською, вірменською, староукраїнською і румунською. Примітний «Семимовник» головню тим, що **українська мова поставлена в нім поряд із латиною як рівноправна**.

Підсумовуючи розгляд «Одинадцятимовника» А. Калепіно, можемо сформулювати такі висновки.

1. Словник є втіленням ренесансних лінгвістичних учень про *універсальну* мову. Його мета – знайти універсальну єдність значення, заховану в різних формах вираження.

2. Одинадцятимовник не має суто вжиткової, перекладної функції. Поняття розлого коментовані з погляду (висловлюючись по-сучасному) «культурології».

3. Отже, словник має *синкретичний* характер – він є енциклопедією і синтезом античної і християнської вченості, помічником у міжмовних контактах і втіленням теологічно-філологічного вчення про універсальну мову.

*Лексикографія XVI-XVII ст. та її роль
у сучасних етимологічних дослідженнях*

Здійснивши огляд доволі репрезентативних етимологіко-лексикографічних джерел від античності до XVI-XVIII ст., можемо пересвідчитися про доволі неоднозначну роль, яку відіграло цілковите засудження молодограматиками досвіду європейської науки попереднього періоду. Головною проблемою дослідників історичної лексикології до XIX ст. була певна нечутливість до фонетичних законів, хоча для близьких мов – як романські чи германські – такі вже цілком усвідомлював, наприклад, С. Скіннер (1672).

Проте велика ерудиція, читаність у класичних текстах різних мов Європи й Азії дозволяли декому з дослідників приходити до правильних висновків. Рефлексії над власною мовою притаманні людським суспільствам різних культурних і соціальних типів, вони відображають світогляд та головні культурні орієнтири епохи. Проте чим архаїчніше за своєю структурою суспільство, тим більшу силу приписували слову, а відповідно, більше значення надавали розумінню його походження. Тому брак точного методу часто міг бути компенсований тонким чуттям власної мови.

Так, у тангутському словнику XII ст. «Море значень, установлених святими», є таке пояснення до гасла *знавці словесності*: «Складають граматичні правила, *знають походження будь-якого слова*, складають вислови, марно не говорять» [192, с. 124].

Іншим прикладом високого рівня рефлексії над мовою є реформи писемності, які відбувалися в старовину (наприклад, винайдення кирилиці; перська адаптація арабського алфавіту, що відбулася в IX ст., давньоіндійське письмо і под.). Такі реформи вимагають великої аналітичної роботи, що можна проілюструвати тими складнощами, які викликав опис безписемних мов у XIX-XX ст.

Ще один важливий аргумент, який надає певної легітимності «донауковим», на сьогоднішній погляд, дослідженням походження слів, висловлено в Я. Малкіла. На думку дослідника, етимологи ранньомодерного часу «були значно ближчі – в часовому, просторовому і соціальному аспектах – до неосвічених мовців, справжніх творців мови, а також іноді змалечку близькі до великої скарбниці фольклору в його найбільш живій формі, що часто дає важливі етимологічні ключі» [419, р. 2]. Проте фольклор є лише частиною більшого – тобто життєвого ладу, способів сільськогосподарського виробництва, з яким були пов'язані і фольклорні жанри, і процеси словотворення. Після XVIII ст. життя набуло зовсім інших форм, **епоха раціоналізму та спеціалізації знання зуміла дискредитувати альтернативні, синтетичні погляди на явища культури і мови.**

Після того, як від XVI ст. і далі почала поступово відбуватися остаточна кодифікація літературних мов, що втілювалося передовсім у виданні національних словників, у розмовно-побутових форм, які часто зберігають архаїчні ознаки, порідшала можливість бути зафіксованими на письмі: літературна (писемна) норма часто орієнтувалася на чужу мову (старослов'янську, латину), або перебувала під значним лексичним впливом культурно престижної мови (польська, французька, німецька). З іншого боку, значна частина мов, сьогодні напівмертвих, була цілком функціонально повноцінними (деякі кельтські мови, наприклад), їхнє мовленнєве втілення можна було емпірично осягнути без реконструкцій, які часту є гіпотетичними.

Іншою важливою рисою етимологічних досліджень ранньомодерного часу є синкретичне розуміння лексеми. Через значний синкретизм науки в ранньомодерний час у словниках усіх типів, включно з нечисленними на той момент етимологічними, інформація характеризувала слово з багатьох аспектів. **Це є ознакою ще архаїчного світогляду, який не виокремлював лексичне значення слова як назви реалії від його культурного**

наповнення і функцій позначуваного ним предмета чи явища. Проте саме таке комплексне розуміння слова і необхідне для етимологічних досліджень. Адже неодноразово в XX ст. наголошували, що саме відсторонене від реальності дослідження лише слів як лінгвістичних артефактів (яким сучасна наука завдячує XIX століттю) часто призводить до цілком хибних висновків (див., наприклад, [7]).

До процесу номінації, який відбувався не одномоментно, а був тяглюю в часі мовною процедурою, можна підійти з позицій філософської герменевтики: лише розуміючи інтенції мовця і тип його взаємодії з мовою, рівень його рефлексії над власним мовленням, можна краще зрозуміти ймовірні шляхи номінації, до яких він був схильний. У такому разі **етимолог постає перед проблемою розуміння передовсім мовної свідомості носіїв мови, і реконструкція акту номінації і його мотивації є лише фрагментом більшої картини, розуміння якої невіддільне від розуміння традиційного світогляду, фольклорного і міфологічного світу.**

Імовірно, вирішення значної кількості проблем лежить лише на межі **інтердисциплінарного** розгляду слова, який лише почасти може відтворити синкретичне, синестезійне, транссенсорне розуміння слова, притаманне тій архаїчній епосі, в яку і було створене ядро лексичного запасу всіх мов світу.

Альтернативний погляд на етимологію, не формально-описовий, а пояснювальний, герменевтичний і історично зорієнтований, має бути зіпертий на значно ширше розуміння мовотворчих процесів в архаїчних суспільствах. Але такий підхід має бути не менш доказовим, і для цього вкрай необхідне зіпертя на велику текстову базу, яка б давала змогу говорити про закономірності не менш регулярні, ніж семантичні зсуви та фонетичні закони, якими переважно оперувала етимологія XIX-XX ст. Для створення такої бази необхідно звернутися безпосередньо до текстових утілень реліктових уявлень про мову і слово, себто до фольклорних джерел. З іншого боку, лексикографічні праці до поч. XIX ст. можуть слугувати таким

джерелом. Проте до них треба ставитися лише з точки зору історизму: ураховувати ті **ментальні процедури**, які застосовував, скажімо, Г. Бекан, а не його окремі ненаукові етимології; звертати увагу на розуміння семантичних перетворень, що відображає донаукове, фольклорне рефлексивне бачення власної мови, а не на його суб'єктивно-фантастичну концепцію походження усіх мов.

Додаток 2

Еволюція європейських уявлень про фонетичні зміни (від античності до XVII ст.)

Одним із головних засновків сучасного етимологічного дослідження є уявлення про фонетичні зміни, закони і чергування звуків, які дозволяють знайти спорідненість мов та виявити спільність походження на перший погляд різних коренів [186, с. 169]. Проте дослідження фонетичних законів, відкритих спершу Я. Гріммом, Р. Раском та О.Х. Востоковим, а потім утверджених молодогораматиками, мали тривалу передісторію. Адже уявлення, близькі до названих вище або стадійно попередні їм, були відомі й раніше. Вони потребують спеціального розгляду, їхня історія показує важливі аспекти еволюції наукового знання про мову.

Діалог Платон «Кратіл» започатковує кілька основоположних для європейської мовознавчої науки тем. Етимологічні міркування в діалозі стверджували «недовіру» до звукової оболонки слів, яка з часом утратила свою первісну вмотивованість, пов'язаність із ідеєю, яку мала безпосередньо виражати. Первісна форма була втрачена через «додавання і віднімання літер заради благозвучності» (*περιτιθέντων γράμματα καὶ ἔξαιρούντων εὐστομίας ἕνεκα* 414b). Етимології, запропоновані Сократом, новочасним дослідникам здавалися настільки далекими від наукових, що тривалий час було прийнято вважати всю етимологічну частину діалогу пародією на етимологізаційні вправи софістів [317, с. 16; 455, р. 140].

Думка про звукові нашарування могла б бути продуктивною для визначення закономірних фонетичних перетворень, але грецькі вчені могли це зробити лише на дуже обмеженому матеріалі, бо до уваги залучали тільки грецьку мову та її діалекти. Діалог «Кратіл» репрезентує початковий етап

розвитку науки, і тому філологія і філософія представлені в ньому синкретично. До виокремлення філології в окрему галузь гуманітарного знання мова зазнавала переважно філософського осмислення: для Аристотеля, епікурейців та стоїків головними проблемами було походження мови, її знакова природа та співвідношення між позначуваним і означником, вмотивованість чи довільність знака. Натомість філологічні аспекти думок, висловлених у «Кратілі», тривалий час ігнорували: «Насіння, кинуте Платоном, не дало врожаю, на який можна було б сподіватися, і все звелось до схеми і практики, яка через брак здорових теоретичних основ не знайшла подальшого розвитку і затрималася на деяких положеннях, іноді розумних, але загалом вони є якоюсь мішаниною, а не єдиним цілим» [271, с. 28].

Остаточно граматики (яка й була в тодішньому розумінні мовознавством) виокремилося в самостійну галузь у часи александрійських філологів III-II ст. до н.е. Укладають перші словники, пишуть спеціальні трактати про певні мовні явища. У цей час іще не відбулося розрізнення між словотвором і власне етимологією, тому все, що було сказане про словотвір, може стосуватися і тогочасних уявлень про походження слів (тим паче, що дослідження проводили здебільшого на синхронному зрізі і на матеріалі грецької мови та її діалектів).

Особливої уваги заслуговує трактат, присвячений фонетичним змінам, що належить Трифону Александрійському, – «Πέρι πάθων της λεξεως» («Про зміну слова» [Musaios]). Варто наголосити на особливостях внутрішньої форми терміна *πάθος*, який дослівно тлумачиться як «процес зазнавання змін, зовнішнього впливу; пригода, нещастя». Сфера його вживання дуже широка, він поширюється і на пасивний стан дієслова [380, р. 250], а також цілком суголосний за мотивацією з терміном на позначення відмінка – *πτώσις* «(ви)падіння, випадок». У випадку відмінка «прямим» уважали називний однини, а у випадку фонетичних змін за вихідну завжди брали форму наддіалектного койне, іноді з елементами аттикізму.

Змін (*πάθη*) Трифон налічує п'ять типів: *πλεονασμος* «надлишок, надмір», *ενδεια* «відсутність, брак», *μεταθesis* «перестановка», *μεταληψis* «зміна». Майже всі терміни функціонують з тими ж значеннями в науковій номенклатурі і понині або мають прозоре значення, проте наведемо для прикладу визначення Трифона для деяких із них:

Μετάληψis δέ ἐστι στοιχείων μετακίνησις ἐπ' ἀντί-
στοιχον ἄλλο, οἷον ἀπεδανός ἤπεδανός, αἰμοπόται
αἰμηπόται, *μέλαξ μάλαξ καὶ τὰ ὅμοια.

«*μεταληψis* – це заміна букви іншою протилежною (відповідною?), як <наведено приклади фонетичних чергувань> та ін.» (*переклад наш. – Н.Н.*)

πλεονασμος та *ενδεια* мають підвиди. Так, *ενδεια* має їх дев'ять, серед іншого й два такі, визначення яких теж наведемо нижче:

Ἐκθλιψis δέ ἐστίν ἀποβολή συμφώνου κατὰ τὸ μέσον,
ὡς τὸ σκῆπτρον σκῆπτρον παρ' Αἰολεῦσιν.
Ἄποκοπή δέ ἐστι μιᾶς συλλαβῆς ἔνδεια κατὰ τὸ
τέλος, (Δωριέων δὲ τὸ πάθος,) οἷον δῶμα δῶ, κρίμνον
κρῖ, κυκεῶνα κυκεῶ, κίνδυνος κίνδυν. τὸ δὲ παρ'
Ἡσιόδῳ Ναίει χρύσεα δῶ

«*Εκθλίψis*– це відкидання приголосної всередині слова, як *σκεπτρον* в еолійців називається *σκεπτον*. *Αποκοπή* – це недостача одного складу в кінці слова (дорійська зміна), як *δω* замість *δωμα*, *κρι* замість *κρίμνων*, *κυκεω* замість *κυκεωνα*, *κινδυν* замість *κινδυνος*. Те ж саме і в Гесіода <цитата із Теогонії, в. 933>» (*переклад наш. – Н.Н.*)

Наведені приклади ілюструють такі особливості теоретичних узагальнень александрійського філолога: до уваги взяти всі фонетичні зміни незалежно від їхньої функціональної ролі (наприклад, серед суто фонетичних видозмін Трифон називає і редуплікацію, що має формотворче значення); залучений матеріал із грецьких діалектів. Проте етимологічними ці спостереження є лише факультативно.

Головною якісною зміною розвитку уявлень про походження слів на етапі александрійської граматичної школи є остаточне усвідомлення того, що

фонетичні зміни можуть бути суворо регламентовані і класифіковані. Проте відсутність розуміння їхньої функціональної ролі не дозволила зробити ширших узагальнень.

Серед латинських авторів вартий уваги передусім Марк Теренцій Варрон, чий трактат *De lingua latina* «Про латинську мову» містить багато міркувань з приводу етимології і фонетичних змін. Одне з його міркувань наводить В. Пізані: «Той, хто звертає увагу, яким чином відбулася зміна звуків, легше зможе виявити походження слів» [271, с. 26].

Протягом усього середньовіччя теоретизування над природою фонетичних змін не поновлювалися або не були оригінальними, продовжуючи закладені александрійськими філологами класифікації. Головними проблемами залишалися філософські аспекти дослідження мовної системи, зокрема тривала суперечка між реалістами та номіналістами, які по-своєму продовжували античні роздуми про природу словесних знаків.

Тільки наприкінці XVII ст., у часи появи перших суто етимологічних словників, відновлюється інтерес до фонетичних закономірностей. Обом словникам, що їх вважають попередниками сучасних етимологічних праць (Г. Фосса, інакше Воссія, і С. Скіннера), передують нариси про звукові зміни [475, без пагінації; 457, без пагінації].

Словникові Г. Фосса (латинізована форма прізвища Воссій, Vossius), виданому 1662 року, передує *De literarum permutatione tractatus* «Трактат про видозміни літер» (бл. 55 сторінок без пагінації перед самим словником) [475]. У ньому без жодної системи викладено головні «пермутації» звуків, організовані лише за алфавітним порядком «літери», що зазнає певних змін (розрізнення літера/звук ще не існувало). Загалом нічого нового, в порівнянні з класифікацією александрійського періоду, Г. Фосс не додає. Наприкінці алфавітного переліку розташовано такі лексичні списки: *Vocabula quibus adjiciur aliquid in initio... in medio... in fine. Vocabula quibus de trahitur aliquid in initio... in medio... in fine* «Слова, яким щось додається на початку...

всередині... вкінці. Слова, у яких дещо віднімається на початку... всередині... вкінці». Перший із них цілком відповідає підвидам *πλεονασμος*, а другий – *ειδεια* Трифона Александрійського. Тобто «трактат» Г. Фосса перебуває в колі уявлень елліністичної доби, і йому так само, як і його взірцям, бракує принципів класифікації фонетичних змін. Через те, що Г. Фосс зосереджувався на матеріалі хоч і споріднених, але дуже віддалено, мов (у межах індоєвропейських мов – грецька і латина, а в межах ностратичної макросім'ї – давньоєврейська), йому не вдалося виявити надійних фонетичних відповідностей, його спостереження здебільшого не мають наукової ваги.

Словник С. Скіннера *Etymologicon Linguae Anglicanae* «Етимологікон англійської мови» (1671) [457] теж має аналогічний теоретичний вступ. Крім алфавітного списку перетворень кожної «літери» (синкретичне розуміння літери і звука буде панувати чи не до XIX ст.), С. Скіннер подає і свої короткі міркування з приводу звукових закономірностей. Ці думки потребують особливої уваги, бо вони є першим передвістям етимологічних концепцій сучасного типу: «Усі голосні в усіх мовах легко перетворюються одна на одну, деякі через вплив спорідненості, у всякому разі, в деяких народів, вважаються поєднаними А із О... Приголосні майже всі в тій чи іншій мові коли-небудь зазнають переходу... ніби непримиренну війну між собою ведуть. Найбільш близькими є В і V, В і F, F і V, V і W, D і T, В і V передовсім у німецьких словах, С або К і G, N і L, S і T, еолійська дигамма F і V, J і G, Z і T, передовсім у німецькій та голландській мовах. Інші приголосні менш схильні до змін, проте все ж іноді їх зазнають... *Кожна мова дотримується визначених (чітких – certos) і методів і способів (methodos) звукових видозмін, згідно з якими засвоєні слова з іншої спорідненої мови перероблює, наближає і пристосовує до решти своїх слів... Часто із материнських мов слова переходять до мов похідних, які потім, через*

згубний вплив часу, у вихідних мовах зовсім забуваються, а в похідних залишаються» (переклад і курсив наш. – Н.Н.)»

Коротку передмову С. Скіннера можна вважати **революційним текстом для всієї європейської етимологічної науки**. Адже С. Скіннер дійшов до розуміння **фонетичних законів**, які справджуються для споріднених мов, до поняття про звукову адаптацію запозиченого слова. Одним із епохальних кроків була відмова від урахування закінчень при етимологічних зіставленнях (*Terminationum in Etymologematis nulla habenda est ratio*), бо вони, за словами етимолога, «або відпадають, або видозмінюються згідно з духом (*genio*) кожної мови».

Проте у своєму подальшому викладі фонетичних змін С. Скіннер цілком свідомо йде услід за класифікацією, прийнятою александрійськими граматиками, наводячи грецькі оригінали латинських термінів (*adjectio, abjectio, trajectio, transmutatio*), які він застосовує. Через зіставлення споріднених мов (германські, романські) та покладаючись на мови, що відображають давніший стан (латина, давньоанглійська), С. Скіннер дійшов до цілком наукових висновків. Його переліки головних звукових трансформацій навіть сьогодні значно ближчими до науковості, ніж списки Фосса. Наприклад, англійський етимолог наводить такі зразки епентези: *Lat. Stella, Hisp. Estrella. Lat. Calendarium, Fr. Calendrier*. Загалом С. Скіннер згадує і докладно розглядає протезу, епентезу, еліпсис, синкопу, апокопу та інші фонетичні зміни. Серед законів звукових змін лексикограф згадує про послідовний перехід латинського *f* в іспанське *h* і под.

З другого боку, перед С. Скіннером, як і філологами XIX ст., постала проблема: фонетичні закони далеко не завжди справджуються. С. Скіннер так про це висловився: «Як і все людське, так і мова, і передовсім вона, перебуває у зміні (перетіканні – *fluctu*)... Наважуся сказати, що не минає й року, щоб у мовах не сталося змін, які були б непомітні уважній людині. Але не очікуй в етимології на повну точність, непогрішимість, методичність і

ніби під лінійку зробленість... <далі С. Скіннер говорить, що мову не можна підкорити тиранії правил>».

С. Скіннер у своїх узагальненнях покладався на елліністичні класифікації фонетичних змін, проте вже оперуючи матеріалом кількох споріднених мов. Це дозволило йому дійти до вартісних спостережень, які передували фонетичним законам, відкритим у ХІХ ст., в епоху розвитку і розквіту індоєвропейських студій.

Зі здійсненого огляду помітно, що уявлення про фонетичні відповідності і закони еволюціонували від поняття про закономірності в межах однієї мови до міжмовних зіставлень. Проте протягом тривалого часу спостереження були несистематичними, а через це – безрезультатними. Класифікація мовних змін, запропонована александрійськими вченими, що нею користувалися й етимологи ХVІІ ст., була докладною, але не враховувала функціональних та позамовних причин мовних змін.

Додаток 3

Г. Постель і теологічні передумови зародження новочасної європейської етимології

Підвалини сучасної етимології, яка базується на заставленні матеріалу як близьких, так і віддалених мов, та досліджує всі класи лексики, а не лише стилістично марковану, були закладені в епоху Ренесансу під час пошуків «допотопної» мови, мови першопредків.

Ці пошуки можуть мати суто культурологічно-філософське потрактування, яке було здійснене, зокрема, у книзі У. Еко «Пошуки універсальної мови в європейській культурі» [343]. У ній етимологічні розвідки Г. Постеля, Г. Бекана та інших були вписані до філософської парадигми пошуків мови, яка була б цілком підхожа для безпосереднього вираження універсальї людського мислення, а отже, вона мала б бути спільною для всіх людей. Світоглядні передумови філологічних пошуків у Г. Постеля і Г. Бекана були близькими, але наукова цінність результатів – зовсім несумірна.

Культурологічний підхід виявляє лише один бік цього багатогранного явища – етимологічних уявлень часів ренесансу. Так само, як ув алхімічних практиках зародилася сучасна експериментальна наука (про це писав Е. Гарен, коментуючи захоплення кабалою і алхімією Піко дела Мірандоли [75]), так і в містичних чи напівмістичних і міфологічних розвідках філологів XVI-XVII ст. були закладені підвалини сучасного порівняльно-історичного мовознавства. І тепер, коли дослідження мовних макросімей уже має значну кількість накопиченого матеріалу [118; 120], настав час переглянути висловлені в старовинних трактатах думки щодо походження мов.

Головним об'єктом зіставлень переважно була давньоєврейська як мова Біблії. Хоча з приводу того, що словом Бога, яке створило світ, було саме давньоєврейське слово, посміювався ще Блаженний Августин, але його

скепсис був чужий багатьом ренесансним дослідникам, і вони настійливо продовжували виводити ледве не всі мови – з давньоєврейської, як це робить, зокрема, Г. Постель, французький ренесансний філолог. Така думка збереглася подекуди аж до XIX ст., і отець Герасим Павський у «Короткій граматиці єврейської мови», виданій 1817 року в Москві, цілком залишається їй відданим [265].

У XIX ст. таке зіставлення вважалося не надто науковим під впливом індоєвропеїстики, яка посіла чільне місце в порівняльно-історичному мовознавстві.

Ренесансні філологи, зіставляючи свої національні мови з трьома мовами тодішньої вченості, оперували вже інструментарієм, який визначив розвиток етимологічних студій аж до сьогодні. Адже зіставлення з грецькою і латинською мовами давали приблизне поняття про індоєвропейську мовну єдність, а з давньоєврейською (до якої іноді приєднувалися й арабська, арамейська чи її прямиий нащадок – сирійська) – про ту макросім'ю, яку сьогодні прийнято називати ностратичною.

Новий етап етимологічних досліджень став можливий завдяки розвитку європейської орієнталістики. Із новою силою зацікавлення східними мовами, передовсім давньоєврейською, арабською та близькими до них, спалахнуло з початком доби відродження. Одним із головних впроваджувачів вивчення східних мов у XVI ст. був француз Г. Постель (1510-1581). Відомо, що його мовознавча діяльність мала всеєвропейський масштаб, наприклад, припускають, що він був причетний до видання в Антверпені славнозвісної багатомовної «*Vibilia Regia*», для якої за його участі був підготований сирійський текст Євангелія [411, р. 470].

Головною (прото)науковою ідеєю Г. Г. Постеля було походження всіх мов від давньоєврейської. Цьому він присвятив кілька різних за обсягом і характером науковості трактів. Головні із них будуть коротко схарактеризовані нижче.

Почати варто, всупереч хронології, з брошури 1552 року, у якій дуже коротко викладено головні погляди Г. Г. Постеля. Звісно, погляд на «адамичну» мову є далеко не новим для середньовіччя та Ренесансу, але він нам цікавий лише як той поштовх, який спровокував Г. Постеля одним із перших перевести теологічні, містичні уявлення в русло наукового зіставлення фактів і дійти висновків, які сьогодні вже не видаються цілком казковими. Отож, у брошурі кишенькового формату «*De Foenicum literis, seu de prisco Latinae & Graecae linguae caractere, eiusque antiquitissima origine et usu... commentatiuncula*» (Parisii, 1552) («Про фінікійські літери, або ж про старовинне латинське і грецьке письмо, його найдавніші витoki і використання... короткий нарис»). У цій книжечці знаходимо короткий виклад ідей, які постають у всіх головних працях Г. Г. Постеля у більш розлогому вигляді, проте ми на них зосередимося коротко:

Nemini recta ratione utenti dubium esse potest, quin sicut unicum esse genus hominum videmus et non plura, sicut unum mundum et non plures, unum Deum et non plures, ita sit necesse, ut olim a mundi principio, aut ex quo intellectus numerator in humani corporis carcere clausus dedit temporis sui motus numeros, fuerit unica lingua et non plures... Unica vero lingua unico hominum generi satis ab initio fuit, imo plures impedimento fuissent. ... nemini dubium reliquuntur, quin Hebraica sanctave aut Foenix lingua sit illa theopnousos divinitusque inspirata primo homini. «Нікому з тих, хто має здоровий глузд, не може здаватися сумнівним, що – так само, як існує лише один вид людей, лише один світ, один Бог – необхідно, щоб від початку світу, або з часу, як інтелект був ув'язнений у людське тіло ... , існувала єдина мова. Однієї мови єдиному поріддю (виду) людей було від початку достатньо, а численні (мови) були б лише завадою. ... Немає жодних сумнівів, що свята гебрайська чи фінікійська мова є тією, що була божественно нав'яна (була боговдохновенною) першій людині».

Отож, виходячи з цієї точки зору, Г. Постеля (звісно, дуже умовно) можна вважати прихильником моногенетичної теорії. Проте важливішим є наслідки таких уявлень для суто лінгвістичних зіставлень, доволі сміливих і вартих уваги навіть зараз. Такі зіставлення лексики і граматики були здійснені в двох попередніх працях Г. Постеля.

У книжці «De originibus seu de Hebraice linguae et gentis antiquitate...» (Parisii, 1538) важливими для нашого дослідження є кілька розділів, передовсім розділ другий «Omnes grammaticas linguas, praecipue orientales, Hebraicae affines, locutione, signis aut vocabulis esse» («[Про те, що] граматики всіх мов, передовсім східних, вимовою, знаками чи словами споріднені з гебрійською»). Теоретичні засновки лише поширюють фактологічним матеріалом викладені Г. Постелем у згаданій вище брошурі тези. Проте тут вже бачимо спробу короткого викладу порівняльної граматики семітських мов, Г. Постель бере за основу порядок літер єврейського алфавіту і порівнює морфеми, до складу яких вони входять, із відповідними арамейськими та арабськими. Іноді трапляються порівняння із «турецькими і татарськими», а також вірменською мовою. Наприклад:

. Lamed in omnibus a capite est dativi signum, et praepositio in, ad, cum, ob, pro, propter. Arabes cum illa negant si accedat illi eliph, aut mim, alioqui est seu signum imperativi, praefixa verbis (р. 33) «Ламед у всіх [розглянутих мовах] на початку слова є ознакою давального відмінка, а також прийменником *в, до, із, про, задля*. Араби з її допомогою висловлюють заперечення, якщо за нею ставлять еліф, або ж мім, інакше ж вона, додана до дієслів, є ще ознакою імператива».

Отож, на кількох сторінках (32-34, без пагінації, за нашими підрахунками) Г. Постелем викладено *підстави* для подальшого зіставлення і лексичного мовного рівня. Тобто навіть із теперішньої точки зору виклад має доволі обґрунтований вигляд: спершу доведена спорідненість граматик мов, що дозволяє перейти до більш змінного і нестійкого мовного рівня.

Таке зіставлення здійснено Г. Постелем у наступних розділах. Так, у розділі «Деякі слова, спільні для арабської та єврейської мов» Г. Постель показує на спільність тематичної групи слів, яку б ми сьогодні назвали «основним словниковим запасом», і майже всі вони, за винятком деяких слів релігійної чи більш абстрактної тематики на кшталт *sanctus*, *vox*, входять до списку М. Сводеша.

Arabicae:	Heb.	Latinae	ani	אני	an	ego
hum	דם hem	illi	ted	אני	iad	manus
hun	הן hen	illa	ein	עין	in u	oculus
chum	כם chem	vos ma	beith	בית	ba	domus
chun	כנ chen	vos fo	rab	רב	rab	dominus
ni	ני ni	me	ab, aba	אב	ab	pater
tahc	תחח tahac	sub	ben, (bn	בן	ben	filius
ala	אלה ala	supra	eil	איל	aiel	cervus
	אלף		zara	זרע	zeraa	brachis

Таким чином, Г. Постелем уже був зроблений перший і чи не найголовніший крок до сучасного розуміння етимології: він почав зіставляти *повсякденну* лексику, яка не виокремлювалася мовцями із мовного потоку, як запозичені слова. Його засновки були правильні, проте в ту епоху ще не був достатньо розвинутий інструментарій абстрактних операцій, і тому Г. Постель не міг здійснити «реконструкцію» спільносемітської мови, натомість йому треба було пов'язати мовні факти із уже відомою і культурово значимою мовою – єврейською.

Проте Г. Постель не зупиняється на зіставленні лише семітського мовного матеріалу. На наступних сторінках він складає подібні списки для іврити, латини, грецької та французької.

У цих списках, через те, що Г. Постель ще не міг оперувати законами фонетичних змін, він сумлінно виявив лише ті слова, фонетична форма яких була доволі близькою:

**no hy. alma. virgo abscondita alma, quo titulo ob infi-
gnem integritatem beatam virginem donamus.**

« . alma. пречиста потаємна душа...»

Решта слів належать переважно до однозначно запозичених чи спільних середземноморських термінів, це назви на зразок *камфора*, *санфір*, *маг*, *ливан* (у значенні «пахощі»), назви на позначення *генарда*, а також усі культові вислови на зразок *алілуя*, *Пасха* тощо. Г. Постель її вважає первісно спільною, яка *quodam mysterio* «якимось дивовижним чином» від єврейської збереглася в інших мовах. Проте інша група лексики викликає справді велике зацікавлення.

Наприклад, етимологічний словник Я. Фріска пояснює етимологію грецького слова *thauma* «диво» як похідне від *theomai* «споглядаю» [388 I, S. 656], а *pelagos* «море» від *plaks* «площина, рівнина» [388 II, S. 493]. Не менш цікаві семітські варіанти етимологій подає Г. Постель:

non *thamah*, admiratus est vnde דאָמא & θαυμάζω verbū

«*thamah* «ним подивляють», звідки *thauma* і дієслово *thaumazo*».

ἡ *peleg* πλάγος mare, Hebræi frequētius pro rīpa, Latīni & Græci pro toto mari accipiunt.

«*peleg pelagos* море, євреї часто [вживають для позначення] берега, а латиняни і греки перейняли [для позначення] всього моря».

Показова спроба пояснення такої спільності лексики. Г. Постель узагалі дивується, чому так мало єврейських слів зберегла французька мова, адже колись євреї населяли «всю Галлію»: *Miretur ille potius cur tam paucata talia habeamus...* «Дивнішим є те, чому так мало маємо таких [спільних слів]...»

Менш важливим для нашого дослідження є трактат «De linguae Phoenicis seu Hebraice excellentia...» (Viennae, A.D. 1554) «Про фінікійської, або ж єврейської мови неперевершеність...», бо в ньому відсутня робота суто з лінгвістичним матеріалом, натомість викладаються погляди Г. Постеля на потребу перекладу Євангелія арабською для навернення Сходу в християнську віру. Етимологічних роздумів у цьому трактаті немає.

Додаток 4

Філософія й етимологія в бароковій науці

Кожна наука має свою епістемологію, тобто головні закони опрацювання матеріалу і обґрунтування отриманих результатів. Епістемологія певної науки може бути лише частковим випадком епістемології як загальнофілософської галузі.

Філософська думка після т. зв. «лінгвістичного повороту» на зламі XIX-XX ст., коли глибше був осмислений лінгвістичний детермінізм свідомості, по-новому почала дивитися на значення етимологічних досліджень для всієї гуманітарної сфери. Особливо уважно до етимології ставилися філософи герменевтичного спрямування, які розглядали проблему розуміння в найширшому культурному контексті, і ґрунтовні дослідження Г. - Г. Гадамера та Х. Гайдеггера відкриваються етимологічними дослідженнями значень певних ключових для культури і філософії слів.

Проте в XIX–XX ст. саме етимологія найменшою мірою звертала увагу філософських наук як об'єкт обґрунтування. Значний брак основних філософськи обґрунтованих засад етимологічних досліджень ускладнює уніфікацію та верифікацію отриманих матеріалів.

У XVII ст. межа між мовознавством і філософією була не такою різкою, як сьогодні, і тому мовознавчі проблеми ставали об'єктом філософського розгляду. Передовсім філософи-раціоналісти картезіанського напрямку намагалися провести межу між логічним та мовним сенсом. Один із таких послідовників Р. Декарта, Й. Клауберг, видав латиною книгу «*Ars Etymologica Teutonica e Philosophibus fontibus derivata*» [369] («Германська етимологічна наука, виведена з філософських джерел»). Базуючись на правилах логіки та безпосередньому розгляді кількох центральних для філософії понять, Й. Клауберг вивів бл. 20 правил, які стосуються і

загальноетимологічних питань, і часткових випадків германської етимології. Його формулювання, чіткі й обґрунтовані, не втратили свого значення і нині, тому, опускаючи практичну частину його трактату (розгляд часткових етимологій), наводимо переклад теоретичних правил, які стосуються засад етимологічної науки. Тому деякі правила, які стосуються лише особливостей німецької фонетики, в перекладі опускаємо.

Я стверджую, що мистецтво етимології, за допомогою якого визначається походження, особливості, витонченість, евфонія, орфографія слів будь-якої мови, зокрема німецької, треба виводити з філософських джерел. Отож для цього наведу три початкові приклади: Vernunft «розум (раціо)», Suchen «шукати», Sprechen «говорити»; мені не відомо, щоб хтось переконливо визначив походження цих німецьких слів. <...>

A. Німецькі слова треба виводити передовсім і швидше з німецьких джерел, ніж із іноземних.

B. Доказ за аналогією тим сильніший, чим більше слів, пов'язаних між собою, ця подібність пояснює.

C. Якщо значеннєву (materialis) подібність слів супроводжує і формальна (formalis)... тим більш надійною є етимологія.

D. Діалектизми й архаїзми, якщо їх взяти до уваги, дають багато чого для знаходження витоків німецької мови.

E. Скільки б разів ув інших оброблених (eruditis) мовах ми не знаходили б подібний за змістом чи формою, а краще за ними обома, спосіб словотворення (derivandi rationem), [кожного разу] проливається світло на походження німецьких слів.

F. Значна частина слів була перенесена з чуттєвих понять на інтелігібельні.

G. Тевтонським (германським – Н.Н.) словам треба надавати більшу перевагу, ніж грецьким, латинським та іншим чужомовним.

Н. Слова, що надані речі згідно з її перевагам (викінченості – perfectione), краще її передають, ніж ті, що надані згідно з танджем чи ушкодженням (defectu vel corruption).

І. Правдивість і витонченість німецького походження краще пояснюється протиставленням із несправжнім і чужомовним.

К. Усі голосні можуть перетворюватися одна на іншу.

Л. Німецьким словам найбільше притаманна голосна E.

М. <...> дієслова частіше виступають коренем (словотвірною основою – Н.Н.), ніж імена.

О. Не всі приголосні однаково легко поєднуються, але існують деякі, що частіше поєднуються між собою. Найчастіше збігаються звуки одного органу [творення], ніж різних.

Р. Якщо на один склад припадає більше приголосних, ніж мала б дозволити нормальна евфонія, то іноді якась із них випадає. Німці люблять в одному складі поєднувати велику кількість приголосних.

У. Довге тривання голосних компенсує гемінацію приголосних і навпаки.

Фрагменти з праці Й. Клауберга безпосередньо стосуються актуального понині для етимології як науки питання, що безпосередньо стосується рівня її верифікації: чи можливий метод в етимології. Від С. Скіннера [457] і до В.І. Георгієва [79, с. 38] наголошувало суб'єктивний момент і значна міра гіпотетичності багатьох тверджень. Проте сама спроба Й. Клауберга вказує на можливий шлях залагодження цієї проблеми.

Проте варто підходити до тез барокового філолога з історичними критеріями і виокремити в них групи, що відображають різні ідеологічні та світоглядні засади дослідника та ідентифікувати, яке значення для етимолога, який би ними керувався, вони мають.

Так, правила А, G та I, що надають перевагу внутрішній реконструкції над зовнішньою, були раціональним кроком, аби вберегти етимологію від

«горопіанства». Проте за ним стоїть не лише прагнення надати етимології більшої реальності, але й перші зародкові прояви національної самосвідомості, усвідомлення власної національної ідентичності й обстоювання гомогенності як словника, так і самої нації. У ХІХ ст. коло можливих пошуків лише розшириться з мов «германських» народів до «індогерманських», і саме тому більшість словників індоєвропейських мов (класичний приклад – етимологічний словник давньогрецької мови Я. Фріска) послідовно не наводять неіндоєвропейських паралелей навіть там, де без них етимологізування неможливе.

Серед правил Й. Клауберга вже сформульовані статистичні підстави верифікації етимологій (В, Е), виокремлено головні закони еволюції семантики та номінаційної мотивації (F, H), вимога розглядати лексичний склад мови в якомога більшій повноті, ураховуючи менш активні одиниці на рівні з частовживаним (D), значна частина правил не стосується безпосередньо етимології, проте розглядає історичні зміни в фонетичному складі слова (K, L, O, P, V). Отож, хоча ще не відбулася диференціація різних аспектів етимологічного дослідження, був зроблений важливий крок: була здійснена спроба надати етимологічній науці логічної обґрунтованості, а методів – граничної верифікабельності. До цього досвіду варто звернутися й нині, адже засади укладання етимологічного словника в ХХІ ст. мають формуватися на міждисциплінарних засадах, ураховуючи різні галузі гуманітарного знання.

Додаток 5

Етимологічні розвідки П.Я. Лукашевича поза межами славістики

Варто розглянути ближче практику етимологічних дослідження П.Я. Лукашевича, і для цього оберемо перший (і поки що єдиний) в історії української науки етимологічний словник грецької мови [153].

Після кожної літери реєстр словника переривається статистичними підрахунками і теоретичними узагальненнями. Попри панславізм, якому укладач залишається вірним як у цих вставках, так і в тексті статей, він зіставляє лексику грецької мови головним чином із лексикою китайської, монгольської, якутської, самоїдської мов, а також деяких інших алтайських (татарською, турецькою, японською, мовами сибірських народів, чий матеріал увійшов до «Сравнительных словарей» П.С. Палласа). Найкращим шляхом виявити своєрідність етимологізаційного підходу П.Я. Лукашевича є порівняння його етимологій із етимологіями Я. Фріска, які сьогодні вважають майже зразковими.

Грецьке слово	Фріск	Лукашевич
<i>ἀγαθός</i> «благородний, добрий»	«Неясне» [388, с. 5]	монгол. <i>гуада</i> «гарний» [153, с. 1]
<i>ἄγαν</i> «занадто»	Пов'язує із <i>μέγα</i> і наводить і.-є. праформу * <i>m.g(a)</i> [388, с. 5]	монгол. <i>ого, агу,</i> <i>агуй</i> «дуже, занадто» [153, с. 1]

<p><i>ἀγανός</i> «тихий, спокійний»</p>	<p>«Без етимології» [388, с. 7]</p>	<p>МОНГОЛ. <i>онган</i> «спокійний, мирний», кит. <i>kang</i> «спокій, тиша» [153, с. 2]</p>
<p><i>ἀγαπάω,</i> <i>ἀγάπη</i> «люблю, любов»</p>	<p>«темне походження» [388, с. 7]</p>	<p>МОНГОЛ. <i>хабіяху</i> «піклуватися», сир. «любов» [153, с. 2]</p>
<p><i>ἄγγελος</i> «посланець, гонець»</p>	<p>із санскр. <i>angira-</i>, але «ця <i>етимологія залишається</i> <i>ненадійною (fraglich). Ймовірно,</i> <i>слово ἀγγελος прийшло невідомими</i> <i>шляхами зі сходу»</i> (курсив наш. – <i>Н.Н.</i>) [388, с. 8]</p>	<p>МОНГОЛ. <i>кэлэ</i> «мова», «полонений- інформатор», «розвідник»; <i>гэлэ</i> «говорять, розказують» та ін. [153, с. 2]</p>
<p><i>ἄγυος</i> «чаша»</p>	<p>«Усі спроби етимологізувати <i>Аγυος</i> на матеріалі індоєвропейських мов до жодних надійних результатів не привели» [388, с.8]</p>	<p>МОНГОЛ. <i>аяга</i> «чаша, чашка» [153, с. 2]</p>
<p><i>ἀγείρω</i> «збираю» (споріднені: <i>αἴλη</i> «стадо», <i>ἄγυρις</i> «натовп»)</p>	<p>«не має прямих відповідників в інших <і.-є. – <i>Н.Н.</i>> мовах», спор. Із <i>γεργера</i> «багато» (Гесихій) [9]</p>	<p>Усі три слова пов'язує з монгол. <i>кулику</i> «зв'язувати», тавгін.-самоїд. <i>каулріема</i></p>

		«обв'язувати» [153, с. 2]
ἄγιος «святий, посвячений, непорочний»	«Етимологія не достатньо ясна, зв'язок із санскр. <i>yajati</i> не має ні обґрунтування, ні підстав, бо герундій <i>yaḡa</i> , формальний відповідний ἄγιος, трапляється лише у граматики Вопадеви. Порівнянню із лат. <i>sacer</i> , яке передбачає чергування <i>k : g</i> , ледве можна надати перевагу» [388, с. 10]	монгол. і манчж. <i>Aga</i> «названня принцев», манчж. <i>akou</i> «поштиве звертання до старих і вчених» [153, с. 3]

Наведених прикладів достатньо, щоб проілюструвати дослідницьке спрямування П.Я. Лукашевича. У Я. Фріска всюди, де індоєвропейського матеріалу замало, відчувається фактологічний вакуум, який можна було б подолати, вийшовши за межі індоєвропейських мов. Складається враження, що слова В.М. Ілліча-Свігіча, наведені вище, можна застосувати й до часу укладання словника Я. Фріска (1950-1970-ті роки).

У свою чергу лексичні паралелі, запропоновані П.Я. Лукашевичем, складно класифікувати, хоч і цілком відкинути так само неможливо, хоча очевидно, що серед них є чимала кількість абсолютно безпідставних паралелей. Проте очевидно, деякі етимології можуть бути класифіковані і як генетично споріднена (ностратична), так і лексика, запозичена алтайськими мовами і грецькою зі спільного джерела. Можна розглядати також субстратне походження деяких одиниць. Проте головна заслуга П.Я. Лукашевича полягає в тому, що він подолав диктат індоєвропейської теорії і намілювався на зіставлення з віддаленими мовами. У цьому він не був аж надто оригінальним: зовнішні зіставлення індоєвропейських мов (із

картвельськими) дозволив собі Ф. Бопп, один із засновників класичної індоєвропеїстики [120, с. 39]. Проте фактично П.Я. Лукашевич продовжив ту лінію в етимологічній науці, яка існувала і була доволі продуктивною в часи зародження новочасної європейської етимології, а саме етимологію зразка С. Скіннера, хоча він був невідомий П.Я. Лукашевичу. Адже С. Скіннер так само шукає витоки багатьох германських слів на Сході, проте йому відомі лише турецька і деякі семітські мови.

П.Я. Лукашевич мав цілком хибну ідеологічну мотивацію етимологічного дослідження: він хотів підважити індоєвропеїстику як галузь наукового знання і ствердити ідею панславізму. Проте неправильні засновки дозволили йому наважитися на зіставлення мовного матеріалу, яке на той час уважали ненауковим. І тому деякі з запропонованих дослідником етимологій не можуть бути визнаними однозначно ненауковими: значна їх частина виявляє справді споріднені пласти лексики або ж указує на можливі шляхи пошуків її зовнішніх зв'язків. П.Я. Лукашевич виявив деякі цікаві наукові факти, проте йому бракувало теоретичного інструментарію для їх аналізу. Наприклад, у «Корнеслове греческого языка» етимолог виявив лексичні паралелі, які можна класифікувати як:

1) моногенетичні чи звуконаслідувальні: *βαβάζω* «бурмочу, говорю нерозбірливо» – монгол. *бабияху* «белькотати» (нім. *murmeln* «бурмотіти», де теж наявна редуплікація губних приголосних);

2) дитяча мова: *ἄττα* «тато» – кирг., татар. *ата* «батько»;

3) ностратичні: *ἄρρη* «чоловік, самець» – татар. *ер*;

4) індоєвропейські: *ἄροτήρ* «ратай» – слов. *ратарь*, *ратай* та ін.

Проте треба згадати, що сам П.Я. Лукашевич тлумачив ці паралелі зовсім інакше, стверджуючи, що індоєвропейські мови *запозичили* те чи інше слово зі слов'янської чи якоїсь східної мови, або що монголи та інші кочові народи переселилися на територію Греції.

Окремо варто згадати і цілком неправильні паралелі, які можна розділити на дві групи:

- 1) пояснення грецького слова поділом на частини, для кожної з яких дослідник знаходить етимон у різних мовах;
- 2) виведення грецького слова з суголосного (іноді лише частково), але семантично й етимологічно віддаленого.

Для обох помилкових операцій може слугувати прикладом така стаття:

Ἀρσενιχού, мышьякъ. Ἀρσεν (перестановка въ σ) = arsen = азрень, смергъ, по Черемиски. *Ιχού* = *ίκον* (Нѣмецкій выгов.: *иск(и)*) = іунке, мышъ, по Остяцки Вассюганскаго рода. *Ἀρσενιχού* = мышья-смерть. По Словенски и Шлирійски мышьякъ называється: мышьморъ, т. е. моръ мышей, а по Сербскы: мышьморъ (Карадж.).

[153, с. 25].

Підсумовуючи розгляд етимологічного словника грецької мови П.Я. Лукашевича, варто наголосити на таких вагомих рисах його методу. Словник виконаний у руслі зіставної лексикографії, себто він не пропонує реконструкцій праформ, а лише вказує на близькість певних лексем і приписує одній із них статус вихідної. Типологічно така словникарська робота близька до багатомовних словників XVII-XVIII ст., досвід якої П.Я. Лукашевич почасти і використав, посилаючись на «Сравнительные словари всех языков и наречий» [153, с. IV].

*Астрономічна лексика давньогрецької мови
в інтерпретації П.Я. Лукашевича*

Етимологічний словник давньогрецької мови, укладений П.Я. Лукашевичем, довго залишався поза увагою наукової громадськості. У XIX столітті ще було надто мало досліджень міжродинних зв'язків мов, їхньої віддаленої спорідненості. Тому раціональні й доказові аспекти, які

існували в працях П.Я. Лукашевича, не помічалися. В ХХ ст. його продовжували за інерцією класифікувати як мовознавця-любителя, чий зіставлення є плодом його хворої фантазії. Лише після того, як від 1960-х років все більшого визнання набуває ностратична теорія та дослідження мовних макросімей, стало можливим переглянути усталені погляди на величезний лексикографічний доробок українського дослідника (а також і збирача фольклору), визначивши досі актуальні, а подекуди й геніальні, паралелі.

П.Я. Лукашевич послідовно порівнював лексику індоєвропейських мов із мовами алтайської та угро-фінської сімей, які навіть зараз об'єднують в одну. Вихідна позиція українського етимолога – погляд на українську, а ширше на старослов'янську мову як праматір усіх мов світу – може мати кілька потрактувань. Сформулювавши інакше цю засаду, отримаємо твердження про принципову спорідненість будь-якої мови світу з будь-якою іншою. Лише в П.Я. Лукашевича ще не було достатньо аналітичного інструментарію, аби зрозуміти, що ця мова не є конкретною відомою мовою, а є лише реконструйованим поняттям. Так само чинили до нього: визнавали почергово початковою мовою давньоєврейську, санскрит, а Горопій Бекан – голландську. Проте дослідник середини ХІХ ст. вже міг оперувати значно більшими обсягами лінгвістичного матеріалу, отож і висновки його важать значно більше. Фактично український дослідник дійшов того ж висновку, що й учені ХХ ст.: усі мови споріднені, різняться лише ступінь їхньої спорідненості [199, с. 5 – 20].

Як відомо, деякі сузір'я були виокремлені вже 50 тис. років тому (наприклад, Велика Ведмедиця). Це дозволяє припустити, що палеолітичний час мала сформуватися перша лексика на позначення астрономічних явищ. Тому паралелі, наведені в П.Я. Лукашевича не є випадковими збігами: це реліктова лексика, походження якої складно стверджувати однозначно. Ймовірно, маємо справу з пережитками давніших мовних станів.

Переконливість зіставлень П.Я. Лукашевича дещо знижується, коли він наводить паралелі для окремих частин грецького слова із мов не достатньо близьких (як для слова *вечір* – із якутської і фінно-угорських мов).

Ἄστρο, звезда, воздушное явление; *ἄστρον*, звезда = *satér*, *satron* = шюдерь, звезда, по Черемпски; сюддарь, звезда, по Чувапски; ситяря, стара, звезда, по Бухарски (Монголо-Татарски).

[153, с. 27]

Ἑσπέρα, вечерь. 1-й слогъ: *εσ* = ась, пройти, миновать (*vorübergehen*; *verfliessen*), по Якутски (Бетл., 12). 2-й слогъ: *πέρα* = *pepa* = пенле, паява, день, по Корельски; пэява, солнце; пэивэ, день, по Чухонски; пейве, солнце, по Лопарски. *Ἑσπέρα* = минование дня, солнечного свѣта.

[153, с. 104]

Ἐως, заря, разсвѣтъ; востокъ. *Ἐω* = *uebu*, лучезарный (*resplendissant*), по Китайски (Guignes, 11369).

[153, с. 109]

Ἡλιος, дневный свѣтъ, день = *alo* день, по Коряцки (Asia polygl., LVI); ялеа, ялей, день, по Самоѣдски Юрацкаго берега (Кастр., 233); ялѣ, день, по Самоѣдски въ Пустозерскомъ округѣ; ѣле, элѣ, день, по Самоѣдски Обдорскаго округа. *Ἡλιος* = *helio* = *hallo*, день, по Коряцки на Колымѣ (Asia polygl., LVI). См. *ἡμέρα*.

[153, с. 117]

Ἡμέρα, день. Гласная: *η* = *уѣ*, свѣтъ, сияние солнца, по Китайски (Guignes, 3985). Слово: *μέρα* = нара, солнце, по Халха-Монгольски и Бурятски (Asia polygl., 282); мара, солнце, по Абазински. *Ἡμέρα* = солнечное сияние, солнечный свѣтъ. Греки, для полнѣйшаго понятія Китайскаго *уѣ*, прибавили къ нему «переводъ»: *μερα*. Это слово имѣетъ историческое соотношение съ *ἡμέρας*.

[153, с. 118]

Νύξ, ночь = *нѣчь*: *нучь*, *нунчъ*; ночь, по Сѣверянско-Малороссійски; тожѣ: *нучь*, по Карніольски (Линде); *нѣчь* (нѣчь); по Малороссійски (см. объ этомъ въ Объясн. Ассирійск. именъ: *Nitocris*, *Nitetis*, а въ Латинск. Корнесл. «ночь», подъ *inhibeo*).

[153, с. 352]

Μήνη, *μήνη* в *μήνας*, *άδος*, луна=мѣнь, мѣна и мѣняць, мѣняць; отъ смѣнь или перемѣнь видовъ луны: мѣна, по луніе, молодикъ (Neumon), по Илирійски и Словенски. См. о семъ пространнѣе въ Объясн. Ассир. именъ, подъ *Ménés*.

[153, с. 320]

Ορθρος, разсвѣтъ; *ορθρος*, по Орзо-шотландски. рано по Якутски (Бетл., 44); ерте, утро, по Камашински; Брацки (Монгольски); ертя, утро, по Татарски Чацбаги рода; эрте, утро, по Киргизски; эртенъ, утро, по Татарски по Енисеѣ; *erte*, утро, по Манжурски (Amoyt. I. 126)

[153, с. 365]

Πλαγίος, блуждающій, помѣшанный=падекто, взять въ сторону, по Вотяцки. *Πλαγος*, бокъ, сторона; *πλαγίος*, кривой; фланговой; *πλαγή*, блужденіе, уклоненіе; *πλαγίω*, свожу съ прямого пути=паданъ, на сторонъ; *πалавъ*, съ боку, со стороны, по Вотяцки (Wiedemann 299)

[153, с. 417]

Σελήνη, луна=sarēne=sара и саранъ, луна, по Монгольски (Ковал., 1329); сара, луна, по Камыцки, Брацки и Сирійски (Арабски).

[153, с. 472]

Χρόνος, время=хэрэнь, время, по Ламутски: *хурити*, время, по Чукотски. *Χρόν*=*грон*, *грон*=орвь, время, по Вогульски оболу Березова.

Χρόνος, медленіе, проволочка времени; *χρόνιος*, спустя долгое время, поздно дѣлающійся=*грон*, *грон*=орой, поздно, поздній, опоздавшій, по Монгольски (Ковал., 446).

[153, с. 677]

Отож, П.Я. Лукашевич зіставляє астрономічну лексику давньогрецької мови із мовами віддаленими та близькоспорідненими. Більшість із наведених лексем на сучасному етапі розвитку порівняльно-історичного мовознавства не мають загальноприйнятих етимологій. А у випадку зі словами на кшталт *vechir*, яке має більш надійні індоєвропейські паралелі, в ЕСУМ наводиться паралель із айнської мови. Тому етимологічні пропозиції П.Я. Лукашевича можуть бути розглянуті як гіпотетичні доповнення до них. Стабільність лексики на позначення можна пояснити

кількома чинниками: астрономічні спостереження в найпростіших формах (зміна дня і ночі) відбувалися завжди і «реалія», позначувана ними, завжди існувала, незалежно від міграцій та розщеплень первісних племен, носіїв спершу ностратичної, а потім похідних від неї мов.

Додаток 6

Досягнення романо-германської етимологічної лексикографії XIX-XX ст. і їх роль для подальших етимологічних праць

Перший етимологічний словник для групи споріднених мов був укладений Ф. Діцом (F. Diez) для романської мовної групи [381]. Словник складається з двох частин: у першій подані слова, спільні для всіх романських мов (мовою алфавітної організації реєстру є італійська), а в другій в окремих розділах згрупована лексика, властива лише окремим мовам.

Для укладача словника етимологічне дослідження має бути виконане в межах чітких правил, інакше вся етимологія як наука буде дискредитована. У передмові до словника лексикограф робить украй важливе спостереження про гетерогенність лексичного запасу певної мови: «Романська етимологія має так багато темних частин, які треба прояснити, як жодна інша. Власне виявлення латинських джерел у більшості випадків не таке просте, як зовнішніх. <...> Навіть якщо врахувати посередництво всіх відповідних мов, наприклад для іспанської – латинський, грецький, баскський, кельтський, германський, семітський лексичний пласт, залишається ще велика частина, якій складно дати раду [381 Bd. 1, с. VIII].

Далі автор намагається окреслити головні джерела мовних інновацій у кожному з розглянутих ним романомовних регіонів. Для іспанської мови наводиться баскська мова, хоча укладач і критикує деякі спроби звести до

іберійського субстрату явища, які можуть бути пояснені і виходячи з матеріалу романо-германських мов. Для французької головним джерелом називається кельтська мова, а для італійської – споріднені з латиною італійські мови. Серед головних фонетичних перетворень названо асиміляцію, дисиміляцію, спрощення, редуплікації та деякі евфонічні модифікації.

Словник поділено на дві частини: у перші наведено спільнороманські слова, а в другій – інновації, характерні лише для однієї з мов. Структура статті така:

Lasso it. pg., sp. laso, fr. las müde, unglücklich, interj. it. ah! lasso, fem. ah! lassa, pr. ai las, altfr. ha las, engl. alas, nfr. hélas (s. hé II. c.), vom lat. lassus müde; vb. it. lassare ff. ermüden, von lassare. Aus dem adj. entstand auch das altfr. subst. laste Eracl. 2346, lasté Bert. p. 64 müdigkeit, kummer, altsp. lasedad.

[381 I, с. 244]

Отже щодо глибини етимологій, словник доходить лише до латинського мовного матеріалу або матеріалу відповідного субстрату чи адстрату (наприклад, баскського чи арабського для іспанської мови). Про історію слова відповідної мови-джерела вже не йдеться.

Перевагами такого словника є його структура, яка дозволяє чітко розмежувати спільнороманський лексичний фонд та характерні лише для однієї мови лексеми. Відповідно, з методологічної точки зору, кожен із розділів, присвячених певній мові, відображає не стільки одиничні випадки збереження реліктових слів із латинської, скільки показує субстратні елементи словника певної романської мови. **У випадку зі слов'янськими мовами такий вихід значно полегшив би укладання спільнослов'янського етимологічного словника.**

Додаток 7
Концепції слов'янських етимологічних словників
другої пол. XX ст.

Серед мовознавців слов'янських країн праці та ідеї В.І. Георгієва охоплюють велике коло проблем порівняльно-історичного мовознавства та дешифрування давніх писемностей [77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86]. В.І. Георгієв у праці «Питання болгарської етимології» [79] сформулював свої вимоги до етимологічного словника болгарської мови. Від XVIII ст. українська мова перебувала не під таким істотним впливом мов із інших мовних сімей, як болгарська, проте багато головних засад можуть перегукуватися з імовірними шляхами вирішення проблем при укладанні й українських етимологічних словників. За походженням усю лексику В.І. Георгієв розділяє на три категорії: 1) власне слов'янська, що має «явну фонетичну і семантичну подібність зі словами з інших слов'янських мов; 2) запозичена, яка має «очевидну фонетичну і семантичну близькість» до слів із мов, з якими болгарська перебувала в контакті. Ці дві групи досліджені найкраще, на противагу до третьої. Саме вона має перебувати під особливою увагою дослідника-етимолога на сучасному етапі: «головне – установити походження і спорідненість таких слів із нашої лексики, які мають деякі особливості в фонетичному, словотвірному і семантичному плані, і їхня спорідненість зі словами інших мов не є такою явною» (переклад із болгарської тут і далі наш. – Н.Н.) [79, с. 5]. До таких зазвичай належать слова з **субстратного** шару. Для пошуку їх відповідників необхідно вийти за межі праслов'янської мови, а іноді й індоєвропейських мов. Саме в цьому підході В.І. Георгієв кардинально розходиться із сучасною йому західноєвропейською етимологією, адже словники класичних індоєвропейських мов (передовсім давньогрецької і латини) зазвичай

ігнорують лексичні паралелі, що виходять за межі індоєвропейської єдності. Говорячи про рефлекси фракійського субстрату в болгарській мові, дослідник наголошує: «Дуже складним є визначення слова з нашої лексики як фракійського лише на основі фонетичних особливостей. При розгляді таких слів із нашої лексики більше не має вирішального значення головне правило для етимологічного словника даної конкретної мови, а саме: не переступати межі праслов'янської мови» [79, с. 38].

Російський славіст О.М. Трубачов, головний редактор «Етимологічного словника слов'янських мов», у статті 1957 р. «Принципи побудови етимологічних словників слов'янських мов» [322] виклав свої головні погляди на принципи укладання як окремих етимологічних словників слов'янських мов, так і етимологічного словника спільнослов'янської лексики, який би відображав лексичний склад праслов'янської мови на останньому етапі мовної єдності. О.М. Трубачов протиставляє закономірності укладання етимологічних словників германських та романських мов зі специфікою роботи в галузі слов'янської етимологічної лексикографії: романські мови значно ближчі за лексичним складом і мають задокументовану мову-першоджерело, натомість ні германські, ні слов'янські мови такої не мають. Германські ж мови значно відрізняються у словниковому складі, і тому укладання етимологічного словника германських мов, на думку О.М. Трубачова, є майже неможливою справою (В.В. Левицький в останні десятиліття уклав етимологічний словник *спільногерманського* лексичного фонду [Левицький]). Тому в межах романської етимології головним напрямком є пошук латинської етимології, а подальша робота вже належить до історії латинської мови. Натомість у галузі слов'янських мов етимологія будь-якого окремого слова вимагає не лише праслов'янської реконструкції, а й індоєвропейських паралелей, які б могли її підтвердити [322, с. 63]. Отож, за таких обставин найреалістичнішим буде етимологічний словник окремої слов'янської мови [322, с. 71].

Додаток 8

«Історико-етимологічний словник осетинської мови»

В.І. Абаєва

Мови кавказького культурного регіону є дуже складними для порівняльно-історичного дослідження їхнього лексичного складу. Особливо це стосується мов, що не належать до власне іберо-кавказького мовного континууму, а є вкрапленнями інших мовних ареалів, передовсім індоєвропейського, тобто осетинської і вірменської.

Дослідження обох цих мов неможливе без урахування теорій субстрату і адстрату, які в термінах М.Я. Марра були названі «схрещуванням» мов. Адже якщо уявити етимологічний словник германської чи слов'янської мови без урахування субстрату (наприклад, працю М. Фасмера [473] чи В.В. Левицького [142]), то число білих плям у ньому буде в межах допустимого. Проте для таких мов, чиє географічне розташування спричинило істотні зміни в лексиці, така стратегія майже не припустима.

У програмовій статті 1952 р. [7] В.І. Абаєв викладає свою концепцію побудови етимологічного словника певної мови. **Гетерогенність лексики вимагає диференційованого підходу до кожної з груп слів за походженням** [7, с. 57]. Етимолог проводить розрізнення між функціями **історичного і етимологічного** словника: перший не виходить за межі однієї мови, його укладають лише для мов із давніми писемними традиціями, а побудова етимологічного словника можлива (в ідеалі) для будь-якої мови, незалежно від того, чи має вона давню письмому фіксацію: «Етимологічний словник можна укласти для будь-якої, не тільки давньописемної, але й молодописемної і безписемної мови, якщо тільки свідчення його

діалектології і порівняльно-історичного вивчення дозволяють відтворити історію його лексики на значному відрізку його розвитку». З іншого боку, вимоги до етимологічного словника, на думку А.І. Абаєва, теж відрізняються: «Етимологічний словник <...> прагне з максимальною широтою і глибиною виявити ці генетичні зв'язки, спираючись на всю суму даних історичної фонетики, морфології і семасіології як певної мови, так і всієї сім'ї чи групи споріднених мов, а для запозичених слів – і не споріднених» [7, с. 58].

Додаток 9

Зіставний аналіз лексикографічних джерел

Дослідження зразка статті *Dictionarium undecim linguarum. – Basileae, 1605*

(Словник одинадцяти мов. – Базель, 1605)

D E V 413

ⲉⲕⲓⲛⲧⲓⲟ. Gal. Brusler. Ital. *Abbruscicare*. German. *Abbrinnen*. Hisp. *Quemar*. Polon. *Palic*. Vng. *Meg eget dm*. Ang. *To burne*.] Liv. l. 9. bel. Maced. M. Aemilius alter consul agros Ligurum vicosq; qui in campis aut vallibus erant, ipsis montes duos Ballistā Suifmontiumq; tenentibus deussit, depopulatusq; est. ¶ Deurere morsu dicitur serpens, vel afflatu, quum inflammat. Senec. l. i. de Clem.

Dēūstus, deusta, deustum: [ⲉⲩⲩⲱⲥⲁⲣⲏⲃⲏⲥ. Gal. *Bruslé*. Ital. *Abbruscato*. Germ. *Abgebrennet*. Hisp. *Quemado*. Pol. *Spalonij*. Vng. *Meg egeteser*. Ang. *Burned*.] ut, Mons deustus, Tacit. l. 4. Pars Circi deusta, ibidem.

Dēūs m. f. [ⲉⲟⲩⲏⲥ. Gall. *Dieu*. Ital. *Dio*, *Idio*. Ger. *Got* oder *Got*. Belg. *Godt*. Hisp. *Dios*. Polon. *Bog*. Vng. *Isté* *mag*, *isté*. Ang. *God*.] unde deducatur, variè exponi solet. Nam alii *deō* *deus*: hoc est, à timore: quod primos in orbem deos (si tam impiam sententiam referre fas sit) timorem credebant invenisse. In qua etiā sententia Papinius fuisse videtur, quum ait: *Primus in orbē Deos fecit timor*. Cic. de Arusp. resp. *Quis est tam vecors, qui aut quum suspexit in cœlum, deos esse non sentiat?* Idem l. de Legib. *Nulla gens est neque tant immansuetā, neque tam fera, quæ non etiā nisi ignoret qualis habere deum deceat, tamen habendum sciat.* ¶ Alii rursus deducunt à dando, quod omnia à Deo proveniant tanquam bonorum omnium fonte, & ipse det esse, & persistere omnibus. Alii à Græco verbo *δῆμι*, scio, nosco, quod Deus sciat omnia, & quod omnia sint nuda in conspectu ejus. Alii à *θεός*, litera tenui mutata in aspiratā, & o in u mutata, unde dicimus Latinum *Deus*. Alii deniq; ab Hebræo nomine *יהוה* *Deus* potens, sufficiens, unde *Saddai* *Deus* omnipotens, sive sibi ipsi sufficiens, quod scilicet seipso sit contentus, nulla re indigeat, sed sufficientiam omnibus solus largiatur. Videtur autem non parva dignum consideratione, quod apud omnes ferè gentes & linguas, nomē Dei quatuor tantum constet & scribatur literis. Nam apud Hebræos vocatur *יהוה* *Iehova* quatuor solummodo literis: apud Chaldæos *quorq;* similiter quatuor literis *יהוה* *Eloha*: apud Syros *quorq;* *יהוה* *Eloha*: apud Aethiopes *יהוה* *Amlau*: apud Assyrios *יהוה* *Adad*: apud Græcos *θεός*: apud Agyptios *θεός*: apud Persas *دیه*: apud Latinos *Deus*: apud Italos *Idio*: apud Hispanos *Dios*: apud Gallos *Dien*: apud Germanos, Belgas & Anglos *Got* vel *Godt*: apud Magos *Orsi*: apud Polonos *Bog*, à *Bog*: hoc est, *time*: apud Dalmatas & Illyricos *Bogi* vel *Boog*: apud Mahumetanos priores, qui & Saraceni dicti sunt, *Abdā*: apud Turcas posteros Mahumeti, *Alka*: apud gentes in mudo (ut vocat novo) repetas *Zim*: apud Valachos *Zēn*: apud Zingenos *Odel*: apud Vngaros *quorq;* si originē spectes, nomē Dei quatuor tantum constāt literis: dicit enim reverenter *Isten*, quod nomen est in specie quinq; literis constare videatur, revera tamen si originē spectes, cōstat tantum quatuor: descendit enim vox Vngarica ab Aoristo secūdo *istā* verbi *եստի*, *Subsisto*, per me ipsum sto, ubi quatuor tantum literis, aoristus secundus scribitur. Duæ ergo literæ in nomine Vngarico positæ f & t unica hac sigmatita *ſ* apud Græcos cōprehenduntur: unde ratione originis etiā Vngaricum nomen quatuor literis scribi debet hoc modo *Istā*. Cum itaq; nomen Dei apud omnes gentes *ⲉⲕⲓⲛⲧⲓⲟ* sit, supponimus Deū vocari, qui unica sit essentia, & tres in unica essentia realiter subsistentes & distinctæ personæ.

Словник є зразковим прикладом порівняльного словника, який був найпопулярнішим лексикографічним виданням Західної Європи XVI-XVII століть і виконував функції орфографічного, перекладного, почасти етимологічного енциклопедичного словників.

Наведена стаття *Deus* «Бог»

Deum & Divum quidam indifferēter accipiunt. Alii verò Deos volunt perpetuos esse, Divos verò ex hominibus factos. τὸς εὐπειθεῖς ἄρως, ἀποθνήσκουσ. Et licet Deus definiti nequeat, tamen ita describi potest: Deus est mens universi, vel Deus est animus per immensas Mundi partes, omnemq; naturam cōmeans, atq; diffusus, ex quo omnia quæ nascuntur animalia vitam capiunt. Vel, Deus est infinita mens quæ per seipsam movetur. Speusippus philosophus sic ait: Deus vivēs immortalē, per seipsum ad bonū sufficiens, essentia sempiterna, ipsius boni causa. Deus penetralis dicebatur, qui intra confectum domus cujusq; colebatur, à nonnullis Jupiter Ercius dictus, ἱερίσι. ¶ Deus ex improvviso apparens, θεὸς ἀπὸ μυχῶν ἐπιφαιώς. In eos dicitur, quibus in rebus perplexis, præter spem exoritur aliquis qui salutem adferat, negotiūque difficultatem expediat. Sumptum est à consuetudine tragediarum. Huc alludit Cicero. l. de Nat. deor. Ex Platonis Cratylō. ¶ A Deo scilicet quadam adagiū forma à Cic. dicuntur qui vehementer ad aliquid natura cōpositi sunt. ¶ Cum Deo quisq; & gaudet & fiet, *σωτὴρ τῆς ψυχῆς καὶ γαλῶν, καὶ ἀσφάλειαν*. Admonet adagiū, rerū humanarū celerem esse commutationem, neq; in nobis sitū, ut res perpetuò secundæ sint: verum utcumq; fortunæ libitū fuerit, ita, vel secundis rebus attollimur, vel adversis affligimur. Cū Deo sit, Græcis, quod sit favente numine: cōtra, Sine Deo, quod abfq; Deorū favore. ¶ Nullius indigens Deus, ἀνευθένης ὁ θεός. Admonet parcemia nullum esse mortaliū tam absolutū, in quo non aliquid desideretur: unū esse Deum unde quaque perfectum. ¶ Diis hominibus plaudentibus. Proverbiales est hyperbole, pro eo quod est scilicet aque auspicio. Cic. ad Quint. Frat. De Deo sic Plato dicitur, ut refert Apul. de Imagmat. Plat. in pr. *Θεὸν ἀρετῆν μὲν ἐπινοήσαντα, ῥητορῶν δὲ ἀδωκῶν ἰνιδ* est, Deum quidem invenisse haud facile est: intellexisse autem impossibile. ¶ De Deo unō & trino piè differentem lege Casiod. lib. de anima c. 16.

Deūstus,

Deūstus,

б) зіставлення з азійськими мовами; в) теологічного пояснення; г) фразеологізмів із цим словом.

«Сравнительные словари всех языков и наречий» П.С. Палласа

Особливої уваги потребує організація реєстру словника. Порядок розташування тематичних груп значною мірою відповідає організації матеріалу в найдавніших словниках народів Далекої Азії: спершу небесні світила, далі – слова, що стосуються родинного ладу (священного для носіїв традиційної свідомості), а далі вже назви предметного світу.

Р О С П И С Ь

словамъ, въ двухъ частяхъ перваго ошдѣленія, находящимся.

Въ І в о й частии.

	страни:		страни:
1 Богъ, Deus.	- - - 1	38 Брюхо, Venter.	- - - 117
2 Небо, Coelum.	- - - 4	39 Спина, Dorsum.	- - - 120
3 Отець, Pater.	- - - 7	40 Нога, Pes.	- - - 123
4 Мать, Mater.	- - - 10	41 Колѣно, Genu.	- - - 126
5 Сынъ, Filius.	- - - 13	42 Кожа, Cutis.	- - - 130
6 Дочь, Filia.	- - - 16	43 Мясо, Caro.	- - - 133
7 Братъ, Frater.	- - - 19	44 Кость, Os.	- - - 135
8 Сестра, Soror.	- - - 23	45 Кровь, Sanguis.	- - - 139
9 Мужъ, Vir.	- - - 26	46 Сердце, Cor.	- - - 142
10 Жена, Uxor.	- - - 29	47 Молоко, Lac.	- - - 145
11 Дѣва, Virgo.	- - - 32	48 Слухъ, Auditus.	- - - 148
12 Мальчикъ, Puer.	- - - 36	49 Зрѣніе, Visus.	- - - 151
13 Дитя, Infans.	- - - 39	50 Вкусъ, Gustus.	- - - 154
14 Человѣкъ, Homo.	- - - 42	51 Обоняніе, Odoratus.	- - - 157
15 Люди, Homines.	- - - 45	52 Осязаніе, Tactus.	- - - 160
16 Голова, Caput.	- - - 49	53 Голосъ, Vox.	- - - 164
17 Лицо, Facies.	- - - 52	54 Имя, Nomen.	- - - 167
18 Носъ, Nasus.	- - - 55	55 Крикъ, Clamor.	- - - 170
19 Ноздри, Nares.	- - - 58	56 Шумъ, Strepitus.	- - - 174
20 Глазъ, Oculus.	- - - 61	57 Вопль, Ululatus.	- - - 176
21 Брови, Supercilia.	- - - 64	58 Слово, Verbum.	- - - 180
22 Ресницы, Cilia.	- - - 67	59 Сонъ, Somnus.	- - - 183
23 Ухо, Auris.	- - - 71	60 Любовь, Amor.	- - - 186
24 Лобъ, Frons.	- - - 74	61 Боль, Dolor.	- - - 189
25 Волосъ, Crinis.	- - - 77	62 Трудъ, Labor.	- - - 193
26 Щеки, Genae.	- - - 80	63 Рабоша, Opera.	- - - 196
27 Ротъ, Os.	- - - 83	64 Сила, Vis.	- - - 199
28 Горло, Guttur.	- - - 86	65 Мочь, Potentia.	- - - 202
29 Зубъ, Dens.	- - - 90	66 Власть, Potestas.	- - - 205
30 Языкъ, Lingua.	- - - 93	67 Бракъ, Matrimonium.	- - - 208
31 Борода, Barba.	- - - 96	68 Жизнь, Vita.	- - - 212
32 Шея, Collum.	- - - 99	69 Ростъ, Statura.	- - - 215
33 Плечо, Humerus.	- - - 172	70 Духъ, Spiritus.	- - - 218
34 Локоть, Cubitus.	- - - 105	71 Смерть, Mors.	- - - 221
35 Рука, Manus.	- - - 108	72 Стужа, Frigus.	- - - 224
36 Пальцы, Digniti.	- - - 111	73 Кругъ, Orbis.	- - - 227
37 Ногши, Ungues.	- - - 114	74 Шаръ, Globus.	- - - 231

Срібло

srebro: ał. srebro *silber.* ał. srebro. b. srebro, strebro. a. srebro. ě. stříbro. p. srebro *für* srebro *aus* srebro. kaš. strzebro. polab. srěbrŭ. sribny. os. slebro. na. slábro, slóbro. kir. sriblo. wr. r. serebro. — *preuss.* siraplis. sirablan *acc.* lit. sidabras. lett. sidrabs, sudrabs. got. silubr. ahd. silbar. *and.* silfr. *finn.* silbba.

[425, c. 336]

Серебр-о,-ян-ый,-ют-ый,-и-ть (*ст. сл.* сьребро, *бол. и серб.* сребро, *малор.* срибро, срибло, *пол.* srebro, *чеш.* stríbro) ср. (при другой плавной) съ *лит.* sidábr-as, *ют.* silubr, *др. слав.* silfr, *др. в. н.* silabar, silbar, *нѣм.* Silber, *прус.* sirapl-is, sirabl-an (*acc. sg.*); *финск.* silbba.

[88, c. 317]

srebro, srebrny, srebrnik, posrebrzany, itd.; zamiast *szrebro, szrebrzny* (bo *szr-* stale od 16. wieku w *śr-* przechodzi, *średni* itd.); u ludu *śrybło, srebito*, ze zwykłym rozpodobnieniem, chociaż należałoby raczej oczekiwać: *ślebro, bo prawidłowo pierwsze z dwu *r* ulega odmianie. U Kaszubów *strzybro* i *strzybło*. Prasłowo; *cerk. srebro*, *rus. sierebro*, *małorus. sribło*, *łuż. slebro*; *lit. rozpodobnione sidabras* (*łotew. sidrabs*), *prus. sirablis* (z polskiego ?); *goc. silubr*, *niem. Silber*. Nazwa spólna tym trzem językom, obca zupełnie wszystkim innym Arjom, — nie jedyna zresztą tego rodzaju (por. *tysiąc* i i.) Już biblja waha się między *szrebro* a *srebro, szrebrny* a *srebrny*, rz jednak przeważa.

[363, c. 511]

сеpeбpó 'Silber', ukr. *serebró*, *sríbló*, wruss. *serebró*, aruss. *s̄rebro* (Jo. Klim. 12. Jhdt, Greg. Naz. nach Šachmatov Očerk 200 ff.), woher durch frühe Vokalassimilation aruss. *serebro* (Svjatosl. Sbornik 1073, Mstislav-Urk. 1130, Turov. Ev. u. a., s. Srezn. Wb. 3, 335 ff.), abulg. *s̄rebro*, *s̄rebro* ἀργύριον (Supr., Cloz.), bulg. *srebró*, skr. *srebro*, sloven. *srebrō*, čech. *stříbro*, slk. *striebro*, poln. *srebro*, osorb. *slěbro*, nsorb. *slobro*, *slabro*, polab. *srebrā*. || Ursl. *srebro, vgl. lit. *sidābras* 'Silber', lett. *sidrabs*, *sudrabs*, apreuß. *sirablan* Acc. sing., got. *silubr* 'Silber', ahd. *silabar*, mhd. nhd. *silber*. Ein nur balt.-slav. u. german. belegtes Wort, anscheinend alte Entlehnung aus einer östlichen Sprache. Zu beachten ist Σίβρος ἀργύρεος ποταμός in Lykien (Panyasis, Steph. Byz.), s. Uhlenbeck PBrBtr. 20, 44, Meillet-Vaillant 510, Meillet BSL. 24, 138, Torp 441, M.-Endz. 3, 835, 1113, Kluge-Götze EW. 563, Trautmann Apr. Sprd. 427. Ljapunov IORJ. 29, 87. Die Zurückführung auf den ON. Ἀλύβη in Kleinasien ist bedenklich (gegen Schrader-Nehring 2, 394 ff.). Entlehnung des germ. Wortes aus dem Slav. (Preobr. 2, 279) kommt nicht in Betracht. Ebenso abwegig ist der Vergleich des lit. *sidābras* mit dem in der Bed. abweichenden griech. σίδηρος 'Eisen, Stahl' und Herleitung der slav. u. germ. Wörter aus dieser trüben Quelle (gegen Mikkola Balt. u. Slav. 41).

[Φαcμep]

stříbro, stč. *stříebro*, slc. *striebro* (nář. *srebro* *sréblo* *sriablo* aj.); *stříbrný*, -ňák; stč. *stříbrník* mochna husí „zespod bílá jako stříbro“ (Černý); *stříbríiti*. — Vseslov.: stsl. *s̄rebro*, r. *serebró*, ukr. *serebró*, *sríbló*, pol. *srebro*, hl. *slěbro*, dl. *slobro*, *slabro*, sln. sch. b. *srebro*. — Psl. asi *srebro. Souvisí s lit. *sidābras* a got. *silubr*, sthn. *silabar* (nyní *Silber*) t/v. Všecka ta slova jsou si velmi blízká, nicméně nelze sestaviti společný přesný pratvar (nejistá je samohláska druhé slabiky; lit. *d* je disimilací za likvidu, nevíme však, zdali za *r* či za *l*), jenom jakési **sir/lobro-*. Patrně slovo z východu: snad z assyr. *šarrupum* t/v.

[418, c. 587]

слн. *srebró*, стсл. **сьревро**, **сьревро**; — псл. [*s̥rebro*] (пд.), **[serbro]* (пн.-зах.); — походження остаточно не з'ясоване; найвірогідніше, давня регіональна (на відміну від іе. **arǵ-* «срібло») міграційна назва, паралельна до лит. *sidābras* «срібло», лтс. *sidrabs, sudrabs, sudarbs*, прус. *sirablan* (зн. в.) і гот. *silubr*, днв. *silbar, silabar*, дангл. *seolfor, siolofr*, дфріз. *sēlover*, дісл. *sillr*, франк. снідерл. англ. шв. *silver*, свн. нвн. *Silber* «тс.», що всі разом найчастіше тлумачаться як давнє слов'яно-балто-германське запозичення з якоїсь східної мови; у зв'язку з цим зіставляються з *Σίβρος* «срібляна річка» в Лікій (Фасмер III 606), з баскійським *zillar* «срібло», *zilar, zilhar, zidar* «тс.» (Tovar Indo-European and Indo-Europeans 1970, 271—272) та ар. *ṣarīf* «срібло», хауса *azūffa* «тс.», лідійським *Σίβρω* «у срібляній річці», що зближуються далі з картвельським **weg̃x̃l-* (**veg̃,hl*) «срібло», яке пов'язується з ак. *parzillu* «залізо» (Иванов Сл. и балк. языкозн. 1977, 22, 26, 27; Гамкрелидзе—Иванов 713); як джерело слов'янських, балтійських і германських назв срібла реконструюється також індоарійський топонім **s'ub(h)ri* ара (*Σιβρίατα*), букв. «світла вода» (Трубачев Вост.-сл. и общ. языкозн. 99—102); заслуговує на увагу виведення цих назв від шумер. *siṣar «мідь», *zabar* «бронза» (Мосенкіс, Культура давнього Середземномор'я і походження терміна *срібло*, К., 1995, 9—12); варіантні слов'янські,

балтійські і германські форми пояснюються можливими контактами з понтійсько-анатолійським архетипом **subau-go-* «блискучий» (Будимир Грци и пеласги 1950, 23; Сл. філологія II 113—114, 135); висловлюється також думка про запозичення з ак. (ассир.) *ṣarpu* «очищене срібло», пов'язаного з *saḡāru* «очищати; плавити (руду), виплавляти (метал)», *ṣaḡaru* «золотар», гебр. *ṣāḡār* «він очистив, виплавив», *ṣōḡēr* «золотар, срібляр», араб.-сир. *ṣḡar* «він очистив, виплавив», ар. *ṣarīf* «чисте, бездомішкове (вино)» (Klein 1445; Kluge—Mitzka 708); припущення про запозичення германських форм із слов'янських мов (Uhlenbeck RBG 20, 37—38, 43, 44; Преобр. II 278—279; Мартынов Сл.-герм. взаимодей. 180—181) недостатньо обґрунтоване, як і зіставлення лит. *sidābras* «срібло» з етимологічно неясним гр. *σίβρος* «залізо» і виведення з нього германських і слов'янських форм (Mikkola Balt. u. Slav. 41). — Фасмер—Трубачев III 606—607; Черных II 156; Ляпунов ИОРЯС 29, 87; Brückner 511; Holuḡ—Lyer 455; Machek ESJČ 587; Schuster-Sewc 1312—1313; Младенов 605; Skok III 318—319; Rudnicki Prast. II 81; ZVSZ 432; Мейе ОЯ 408; Meillet BSL 24, 138; Mikl. EW 336; Būga RR II 563, 564; Mühl.—Endz. III 835, 1113; Karulis II 318—319; Эндзелин ИОРЯС 13/4, 179; Feist 421; Jóhannesson 1152; Гамкрелидзе—Иванов 713.

(ЕСУМ 6, с. 387-388)

Silber N. mhd. silber ahd. silbar älter silabar N. = got. silubr, anglj. seolubr seolfor engl. silver, ndf. zilver, asächj. silubar. Diese urgerm. Bezeichnung (Grdf. silabra) steht in vorhistorischem Zusammenhang (vgl. Gold) mit der gleichbed. slav. Sippe von aslov. sĭrebro, lit. sidabras. Gewiß ist das vorauszusetzende *silobro- kein idg. Wort; vielleicht übernahmen es die Germanen auf der Wanderung von einem nicht idg. Stamme (vgl. Hanf) und übermittelten es den Slaven. Die lat.-gr. Bezeichnung argentum — ἀργυρος scheint mit dem gleichbed. jfr. rajatá (den Veden fehlt Kenntnis des Silbers noch) auf eine uridg. Bezeichnung zu weisen, von der das Germ. keine Spur bewahrt. Ein anderes nicht idg. Wort des vorhistorischen Altgerm. ist Hanf.

[410, S. 365]

ἀργυρος m. 'Silber' (seit Il.). — Mehrere Ableitungen: ἀργύρεος, ἀργυροῦς 'silbern' (seit Il.), ἀργύρειος 'ds.' (att.), ἀργυρώδης 'reich an Silber' (X.). — ἀργύριον 'Silber(münze), Geld' (ion. att.; zur Bildung Chantraine Formation 58) mit ἀργυρικός 'Geld betreffend' (hell. u. spät). Deminutivbildung, meistens verächtlich, ἀργυρίδιον (Kom, Isok. u. a.). — Ferner ἀργυρίς 'silbernes Gefäß' (Pi., Pherekr. usw.), ἀργυρίτης, f. -ίτις 'Silber enthaltend', als Pflanzennamen „Silberkraut“ (Strömberg Pflanzennamen 26), auch 'Geld betreffend' (X., Plb. usw.), ἀργύριος m. Pflanzennamen (H.), auch äol. = ἀργύρεος (Alkm.), ἀργυρωταί pl. N. einer Behörde in Sillyon, vgl. Fraenkel Nom. ag. 1, 170. — Denominative Verba: 1. ἀργυρόομαι, -όω 'mit Silber bedeckt od. versehen werden', bzw. 'versilbern' (Pi., *Dialex.* usw.) mit dem Verbalnomen ἀργύρωμα 'Silbergeschirr' (Lys., Antiph. usw.; kann auch direkt von ἀργυρος gebildet sein), wovon das Deminutivum ἀργυρωμάτιον (Arr.) und das Adj. ἀργυρωματικός (Ephesos). 2. ἀργυρίζομαι 'Geld erpressen' (Din., J. usw.) mit ἀργυρισμός (Str., Ph. usw.). 3. ἀργυρεύω 'nach Silber graben' (D. S., Str.); unabhängig davon (wohl nach χαλκευτική, vgl. Chantraine Formation 396)

ἀργυρευτική f. (sc. τέχνη) 'Silberschmiedekunst' (Eustr.). — Öfter als Vorderglied, z. B. ἀργυρό-πεζα (Pl. usw.), von Thetis u. a., nach Pisani Rev. ét. anc. 37, 145 ff. 'mit einem Fuß von Silber' wie kelt. Ἀργεντόκοξος.

ἄργυρος hat eine unmittelbare Entsprechung in messap. *argorian* (: ἀργύριον) und *argora-pandes* (aus *argūro-pondios? Krahe Sprache 1, 39; s. außerdem Mayer Glotta 24, 192 gegen Ribezzo, der Entlehnung aus dem Griechischen annimmt). Es geht zunächst von demselben *u*-Stamm aus, der in ἄργυ-φος (s. d.) und weiterhin in aind. *árju-na-* 'weiß, licht', lat. *argū-tus* usw. vorliegt (dagegen kaum in toch. B *ārkwī*, s. Pedersen Tocharisch 109, und noch weniger mit Specht Ursprung 114 in *ārc-une* mit suffixalem *-une*). Andere Sprachen haben dafür einen *n*-Stamm, der in lat. *argentum* klar hervortritt und mit Recht auch in aw. *arəzatəm* und aind. *rajatām* angenommen wird (Vermutungen über den Wechsel bei Specht a. a. O., der aber in seinen Kombinationen weit über das Beweisbare und Wahrscheinliche hinausgeht); wieder anders arm. *arcat* (wie *erkat* 'Eisen'). — Die formale Variation läßt vermuten, daß der Gebrauch des Silbers bei den Indogermanen jedenfalls wenig eingebürgert war, schließt aber dessen Kenntnis nicht aus. Das Germanische, Baltische und Slavische haben ein anderes Wort irgendwoher entlehnt (*Silber*, lit. *sidābras*, aksl. *srebro* usw.). Vgl. Schrader-Nehring Reallex. 2, 394, Ipsen Stand und Aufgaben 228.

[388, S. 133 – 134]

ЗАЛІЗО

želězo aal. nsl. b. eisen. s. željezo. đ. železo. p. želazo. polab. zěfozū. os. železo. ns. zeŕezo. klr. žefizo, zefizo, zalizo. wr. zelězo. želězko. r. želězo, zelězo, zelizo, zalězo, zolězo. — preuss. gelso. lit. geležis, gelžis. lett. dzelzis, dzelze. *Einem želzo, woraus žlězo und, durch einschub des e zwischen ž und l, želězo, widerstreitet sowohl die p. als auch die r. form. Man vergleicht χαλκός. ž beruht auf velarem g oder velarem gh.*

[425, S. 408]

Жел-ѣз-о, -а (оковы), **желѣз-н-ый, -н-як-ъ, -ин-а, -ист-ый** и *областн.* **велѣзо, велизо, залѣзо, золѣзо, малор. желиз-о, велизо, зализо** (*ст. сл. желѣзо, серб. железо, чеш. železo, пол. żelazo (g'helgh-o-), литов. gelež-is, gelž-is, латыш. dze'lz-is, dzelž-s, др. прус. gelso: ср. съ гр. (отъ кор. ghalgh-) χαλκ-ός* в м. *χαλχ-ός (руда, металлъ, мѣдь), -εύς ·σι-δερεύς (у Гомера).

[88, с. 108]

želazo, želazko, želazny, Želežniak, želazisty; od 15. věku narzeczowo, bardzo rozpowszechnione: *zielazo*; r. 1500 *zieleźnik*, 'garnek želazny'. Prasłowo; tak samo u wszystkich Słowian; cerk. *želęzo*. Lit. *gel(e)žis*, prus. *gelzo*; przymiotnik *gel(e)žinis*, nasze *želazny* (przyrostek *-n*, nie *-in*). Juź Stanko 1472 r. tłumaczy 'verbena' między innymi wyrazami (*chościsko* najdowolniej tu stosowane, boć tylko od mniemanej nazwy Popiela wyszło) i przez *zeleźnik*, a Marcin z Urzędowa twierdzi, że to ruska nazwa; otóż tu dowód, że te ruskie nazwy nieraz z polskich wyszły, bo *zeleźnik* po-

lega na mylnem tłumaczeniu polskiem z niem. *īsarna* (*eisern*).

[363, c. 664]

ЖЕЛÉЗО 'Eisen', dial. *zeležo*, *zaležo*, ukr. *želizo*, *zalizo*, wruss. *zelézo*, *zalezo*, abulg. *želézo*, σίδηρος, *želéznz*, σιδηρούς, bulg. *želě'zo*, skr. *željezo*, sloven. *želézo*, čech. slk. *železo*, poln. *želazo*, osorb. nsorb. *železo*. || Urverw.: lit. *geležis*, žem. *gelžis*, lett. *dzelzs*, weiter zu homer. griech. χαλκός 'Kupfer, Bronze', s. J. Schmidt Vok. 2.67, Schrader Sprachvergl. 2.65, Trautmann BSl. 83, Specht 26 ff., Mladenov 165, Brandt RFV. 25, 224, M.-Endz. 1,543 ff. Nach Meillet BSL. 24, 138, Meillet-Vaillant 510 ff., Mikkola Balt. und Slav. 41 ist es ein altes Lehnwort aus einer unbekanntem östlichen Sprache. Dazu stellte man auch den Namen der kupferschmiedenden Τελχίνες, Θελγίνες, s. aber Specht c. l.

(Фасмер 1, c. 416)

železo, železný, nově železitý. — Všeslovanské: stsl. *želézo*, r. sln. *želézo*, ukr. *želizo*, pol. *želazo*, slc. hl. *železo*, dl. *zelezo*, sch. *željezo*, b. *željazo*. Příbuzno je lit. *geležis* fem., lot. *dzelzs* mask., stpr. *gelso* fem. Základ *gel(ě)jh-* asi „praeevropský“. Citují se i z Kavkazu (Treimer ES 73) dido *ger*, rut. *žilaq* aj.

[418, c. 725]

залізо, [зелізо] «залізо; залізна кочережка» ДзАтл І, [желізо] «залізо Ж; залізна кочережка ДзАтл І», заліза, заліззя́ «куски заліза або предмети, виробі із заліза; [залізні частини плуга]», [желізе́] «закис заліза» Ж, [залізина́] «залізна окалина, що відпадає від заліза під час його кування», [желізінець] «залізний шпат» Ж, залізко «лезо, наконечник або який-небудь інший предмет із заліза; [праска]», [желізко] «праска» Ж, [залізник] «залізні інструменти теслі або столяра», [зелізнік] «тс.», залізніця, [желізниця] «залізниця; вид пухлини на обличчі (кольору заліза)» Ж, залізнічник, залізняк «мінерал, що містить залізо; добре випалена цегла; річковий сірий рак з широкими клішнями; (заст.) ливарник; (заст.) торговець залізними виробами; [казан; віл темно-червоної масті; міцної будови людина; смуглява людина; хвороба язика у худоби, яку сколюють шилом Я]», [зелізняк] «залізний горщик», [желізняк] (мін.) «залізняк» Ж, [залізовина́] «залізна руда», [залізók] «праска» Я, [желізок] «окис заліза» Ж, [залізде] «залізко (рубанка)», залізья́ка, [залізья́нка] «залізниця», [залізья́рня] «залізний виріб», залізний, [зелізний, желізний] «залізний; кольору заліза» Ж, [жалізний] «залізний», залізистий, залізнічний, [желізничий] «залізничний» Ж, [залізнякава́тий] «виготовлений із

залізняку (напр., цегла)» Я, [залізуватий] «залізистий», залізястий «тс.», [залізяний] «залізний»;—р. *желѣзо*, [залѣзо, залізо], бр. *жалѣза*, [желѣзо], др. *желѣзо*, *железо*, *жельзо*, п. *želazo*, ч. слц. вл. *železo*, нл. *zelezo*, полаб. *žil'ozü*, болг. *желѣзо*, м. *железо*, схв. *жѣлезо*, слн. *želēzo*, стсл. *желѣзо*;—псл. *želēzo* «залізо»;—споріднене, з одного боку, з лит. *geležis* «залізо», жем. *gelžis*, лтс. *dzėlzs*, прус. *gelso* «тс.», гр. *χαλμός* «мідь», а з другого — з гр. *χέλος* «черепаха», стсл. *желы*, *жылы* «тс.», укр. [желвѣк] «гуля, наріст»; іе. *ghel-ǵho-s, де -ǵho — давній формант; первісне значення — «щось тверде, як щит черепахи»; на українському ґрунті *желізо* перейшло в *зелізо* (внаслідок уподібнення звука ж до наступного з), а це — в *залізо* (внаслідок зближення початкового зе- з префіксом за-); думка про запозичення цього слова у доіндоєвропейського населення Європи (Meillet BSL 24, 198; 28, 64—65; Мейе ОЯ 408; Mikkoла Balt. u. Slav. 41) потребує переконливої аргументації.— Критенко Вступ 503; Трубачев ВСЯ 2, 31—34; Шанский ЭСРЯ I 5, 281; Фасмер — Трубачев II 42—43; Преобр. I 227; Брандт РФВ 25, 224; БЕР I 534—535; Младенов 165; Skok III 676—677; Trautmann 83; Топоров II 200—203; Mühl.—Ендз. I 543—544; Schrader Reallexikon I 236; Georgiev KZ 63, 250 і далі; Рокоту 435.— Див. ще желв.

(ЕСУМ)

Еіѣн *isl.* mhd. mudd. *isen* (isern) ahd. *isan* *isarn* *isl.* = ndl. *ijzer*, angl. *isern* *iren* engl. *iron*, anord. *isarn*, got. *eisarn* 'Еіѣн'. Beziehung zu *Eis* bleibt fraglich; am nächsten steht altir. *iarn* 'Еіѣн' (für *isarno-), woraus anord. *jarn* (dän. *jærn*, schwed. *järn*) entlehnt ist. Weniger sicher ist Verwandtschaft mit ahd. *er*, got. *aiz*, lat. *aes* 'Erz'. Das ableitende *r* der älteren Vorformen bewahrt mhd. *eisern*, dem mhd. *iserin* *isernin* ahd. *isarnin* *Adj.* 'aus Еіѣн' zu Grunde liegt.

[410, S. 92]

σίδηρος, dor. -ἄρος m. (f. Nik. *Th.* 923) 'Eisen, Stahl', auch 'eisernes Gerät, Schwert, eiserne Waffen usw.', übertr. '(eiserne) Härte' (seit Il.). Mehrere Kompp., z.B. *σιδηρόφρων* 'eisernen Sinnes' (A., E.), *σιδηρο-κόντρα* f. 'Jagdspieß' (Gortyn, Sagalassos; Zingerle *Glotta* 19, 80ff.), *όλο-σίδηρος* 'ganz aus Eisen' (Attika, Delos u. a.). Viele Ableitungen (dor. Formen nicht besonders angegeben): Subst. 1. *σιδήριον* n. 'Eisengerät' (ion. att., kret.); 2. -ίσκος m. Bez. eines mediz. Instruments (Kreta V—IV^a; wie *όβελίσκος* u. a.; Chantraine *Form.* 408); 3. -εἶα, -εἶον n. 'Eisenbergwerk' (Arist., Delos usw.); 4. -εύς m. 'Eisenschmied' (X. u. a.; Bosshardt 56); 5. -ίτης m., -ίτις f. 'aus Eisen, eisern' (Pi., Eup. u. a.), auch N. eines Steins (Plin., Orph. u. a.) und verschiedener Pflanzen, „Eisenkraut“ (J., Dsk. u. a.; weil Stichwunden heilend, s. Strömberg *Pfl.namen* 89, Redard 61, 76 usw. [s. Index]). Adj. 6. -ε(ι)ός, -οός, -ιος 'eisern' (seit Il.); 7. -ήεις 'ds.' (Nik.), -όεις (EM), -εόεις (*Ep. Alex. Adesp.*); 8. -ώδης 'ds.' (Sch.). Verba; 9. -όμαι, -όω 'mit E. versehen (werden)' (Th., Inschr. usw.) mit -οσις f. 'Eisenarbeit' (att. Inschr. u. a.), -ώματα n. pl. 'Eisenbeschläge' (Pap. V^p), -ωτός 'mit E. beschlagen' (*Edict. Diocl.*); 10. -έω 'in E. arbeiten, schmieden' (Poll.) mit -εἶα f. 'Eisenarbeit' (X.); 11. -ίζω 'dem E. ähneln, E. enthalten' (Mediz.).

Unerklärt. Da das Eisen und die Eisenbereitung zu den Griechen allem Anschein nach aus Vorderasien, dem Pontus- und Kaukasusgebiet gelangt sind, ist wahrscheinlich auch das Wort denselben Weg gewandert. Die Ähnlichkeit mit kaukas. (udisch) *zido* 'Eisen' ist somit vielleicht nicht zufällig; dabei könnte indessen auch *zido* aus *σίδηρος* entlehnt sein. — Die alte Verbindung mit lat. *sīdus* 'Gestirn' (Pott) hat A. W. Persson (s. Kretschmer *Glotta* 26, 64) neu zu begründen versucht durch die Annahme, daß sich *σίδηρος* ursprünglich auf das Meteoreisen bezogen hätte. Noch anders Deroy *Ant. class.* 31, 98ff. (mit weiteren sehr kühnen Kombinationen): eig. „das rote Metall“ und mit *σίδη* 'Granatapfel' aus vorgr. *sida 'rot'. Auch Crepajac *KZ* 80, 249ff. glaubt an Zusammenhang mit *σίδη*, aber als illyr. LW (idg. *syeid-* 'glänzen, rot sein'). — Weitere Lit. zu *σίδηρος* und zu den

übrigen idg. Wörtern für 'Eisen' bei Schrader-Nehring *Reallex.* 1, 234ff.

[388, S. 704-705]

МІДЬ

mēdi: *asl.* mēdъ *ass.* mēdnica. mēdēnъ. *nsł.* mēd *f. m.* metall, kupfer, messing, *erz.* medo *habd.* medēn. medenica *pelvis meg.* medēnka. *b.* mēd kupfer, *erz.* mēdnik *kessel.* *kr.* mido. medo *ung.* s. mjed kupfer. *č.* mēd kupfer, *erz.* mēdēnice *becken.* *p.* miedz kupfer. *os.* mjedz. *klr.* mid kupfer, *erz.* midjanka *blindschleich.* *r.* mēdъ kupfer. — *rm.* mēdelničer *dapifer.* *magy.* medencze. *preuss.* medinice *becken.* *Man denkt an svid:* *ai.* sviditas *geschmolzen.* *lit.* svi-dēti, svidu *glänzen Szyrwid.* *ahd.* smid.

[425, S. 194]

Мѣд-ь, н-ый, -ник-ь, *малор.* мѣдъ (*ст. сл.* мѣдъ (aes), *чеш.* mēd', *пол.* miedz, *серб.* мјед; *прусск.* medenice = мѣд-ный тазъ) *ср. съ др. в. нѣм.* smid-a (металь) и *нѣм.* schmied-en (ковать), *ютск.* smitha (Erzschmied), *шв.* smida; *литов.* svid-ē-ti (блестѣть), *санскр.* svid-ita-s (расплавленный).

[88, с. 221]

miedz, *miedziany, miedziowy, miedny* (*w miednica*), *miedziak* ('grosz'), *miedzianka* (назва węжа); *miedzioryt.* Od kruszcu nazwany i kolor, bo s- odpadło (*p. śniad(y)*), a nazwę jego łączą z niem. *Schmied*, 'kował', *Ge-schmeide*, 'kosztowności kruszcowe'. U wszystkich Słowian tak samo.

[363, s. 332]

МЕДЬ f. G. -и 'Kupfer', ukr. *mid'*, aruss. abulg. *mědъ* χαλκός (Supr.), bulg. *měd* 'Kupfer, Erz', skr. *mjěd*, sloven. *měd*, čech. *měd*, slk. *meď*, poln. *miedz*, osorb. *mjedz*, nsorb. *měz* 'Messing'. || Nur unsichere Deutungsversuche. Man denkt an Urverwandtschaft mit anord. *smidr* 'Handwerker, Schmied', got. *aiza-smiþa* χαλκός, ahd. *smid* 'Metallarbeiter', *smida* 'Metall', griech. σμίλη 'Schnitzmesser', ir. *mēin(n)* f. 'Erz, Metall', s. Boisacq 885 ff., Mi.EW.

194, Bezenberger bei Stokes 205, Torp 529, Vorbehalte bei Berneker EW. 2.46, der zweifelnd auf kslav. *smědz* 'fuscus, dunkel' hinweist. Dagegen wiederum Kořínek LF. 61, 44.

(Фасмер 2, с. 111-112)

měd, slc. *meď*; *měděný*, *mědikovec*, *mědirytec*, *měďárna*; stč. *měděnec* (vč. *medenec*, krk. *meděnec*) pův. měděný kotel u kamen na 50—60 l, nyní pouhý kamnovce; stč. *měděnicě* nádoba měděná, u Rohna *medenice*. — Stsl. *mědъ*, pol. *miedz*, hl. *mjedz*, dl. *měz*, sln. *med*, sch. *mjed*, b. *med*. ukr. *mid*, slc. r. *meď*. — Psl. *mědъ*, *i*-kmen; příbuzno je asi jen ir. *mēin(n)* ruda, kov (záměna zubnic *d/n*?). —

Podle Abajeva SbMlad 321n. je *mědъ* od jména Médie, tedy jméno takového zakončení jako strus. *skuf* = Skythie. Hlavním nalezištěm mědi v starověku (v 7.—4. st.) bylo Zakavkazsko, to pak právě v 7. stol. patřilo k Médii. Tedy je to název jako lat. *cuprum* 'med' od ostrova Kypru, pozdějšího naleziště. Hláska *ě* místo čekaného *ā* (Médie je staropersky *māda-*) se vysvětlí tak (o tom Zgusta Spr. 4.1958.99), že název Médie-mědi byl přejet prostřednictvím íónských Řeků, v jejichž nářečí právě *ā* se měnilo v *ē*, a to přes íónské osady na Černém moři Dioskurias, Pantikapaion a Olbia.

[418, s. 357]

мідь, [медь] «мідь» Пі, [мідниця] «умивальник» Ж, [міденець] «мідний колчедан» Ж, *мідень* (заст.) «мідний казан, горщик; [мідний самовар]», *міднік* «ремісник, що займається мідними виробами» СУМ, Ж, [мідніцтво] «мідноливарне виробництво» Ж, *мідніця* «мідний таз для умивання; умивальник Ж; гроші». [мідняк] «мідний казан, горщик, самовар; мідний колчедан, мідна руда Ж; мідна монета», *мідянка* «зелений наліт на окисленій міді; [зелена фарба]», [мідяр] «мідник», [мідярня] «майстерня мідних виробів; молот для сплющування

міді; мідний молот Ж», [мідярство] «ремесло мідника», *мідістий* «схожий на мідь; який містить мідь» РУС, Ж, *мідний*, *мідницький*, *мідяній* «мідний Г, Ж; мідяно-червоний; який містить мідь Ж», *мідяністий* «який містить мідь; кольору міді», [змідніти] «набрати металічного смаку від міді»; — р. *медь*, бр. *медзь*, др. *мѣдъ*, п. *miedz*, ч. *měd'*, слц. *med'*, вл. *mjedz'* «руда», нл. *měz* «мідь, бронза, латунь», болг. *med*, схв. *mjěd*, *měd*, слн. *méd* «латунь, жовта мідь», стсл. **мѣдъ**; — псл. *mědъ*; — загальноприйнятої етимології не має; пов'язується з назвою країни Мідії (ір. *Māda*, гр. Μηδία) (Абаев Езиков. изсл. Младенов 321—323), з цсл. **смѣдъ** «темний» (Вегн. II 46), з дісл. *smīdъ* «коваль, ремісник», двн. *smīda* «метал», гр. σμίλη «ніж для вирізування» (Преобр. I 577—578; Brückner 332; Holub—Kop. 219; Младенов 292—293; Skok II 436). — Фасмер II 591; Откущиков РЯШ 1973/3, 109—110; Machek ESJČ 357; Schuster-Sewc 920; Bezlaj ESSJ II 174—175.

(ЕСУМ 3, с. 472)

χαλκός, kret. *κανχός* m. 'Erz, Kupfer, Bronze', poet. übertr. auf ehernen Gegenstände (seit Il.), myk. *ka-ko*. Zahlreiche Kompp., z. B. *χαλκο-πάροχος* (Hom.), *-πάροχος* (Pi.; Forssman Unt. 152f.), *χαλκ-ήρης* 'erzgefügt, erzbeschlagen, ehern' (Hom. u. a.; myk. *ka-ka-re-a₂*), auch *χαλκο-άρας* 'ds.' (Pi.; Leumann Hom. Wörter 66f. gegen Bechtel KZ 44, 125f.; dazu Forssman 84f.); *χαλκό-δετος* (Trag.), myk. n. pl. *ka-ko-de-ta* 'erz-

beschlagen'; zu *χαλκο-κέρανος* u. a. Waern Eranos 50, 20f.; *ἐπι-χαλκος* 'mit Erz überzogen' (Hdt., Ar. u. a.) mit *ἐπιχαλκίται* *ὀπλίται* und *ἐπιχαλκίδα* *τὴν τὸ κανοῦν φέρουσαν εἰς τὰς θυσίας θεράπαιναν* H.; auch *δί-*, *τρι-χαλκον* usw. n. 'Münze von zwei, drei usw. χαλκοῖ' (hell. u. sp.; zur Bildung Debrunner IF 60, 38f.). Hierher auch *Χαλκί-οικος* f. Bein. der Athena in Sparta 'mit einem ehernen Hause, in einem ehernen Hause wohnend' (E. u. Ar. in lyr., Th., Paus.; H. als Erkl. von *χαλκίνας*), mit Umbildung nach den *ι*-Stämmen, wohl nach *Πολι-οῦχος* (vgl. Paus. 3, 17, 2: *Ἀθηνᾶς . . . Πολιούχον καλονμένης καὶ Χαλκιοίκου τῆς αὐτῆς*); nicht mit Specht Ursprung 27 und 213 alter *ι*-Stamm (eher zu *χάλκιος*; Thierfelder briefl.). — Ableitungen. A. Subst.: 1. *χαλκ-εύς* m. 'Erz-, Metallarbeiter, Kupferschmied, Schmied' (seit Il.; Boßhardt 34), myk. *ka-ke-u*; auch als N. eines Fisches (Opp. u. a.; vgl. *χαλκίς* unten). Davon *-ήϊος*, *-εἰος* 'dem Schmied angehörig' (Od., Hes.), *-ήϊον*, *-εἶον* n. 'Schmiede, ehernes Gerät, bes. Kessel' (ion. att.), *-εἶα* n. N. eines att. Festes (IV^a, Poll.); *-εῶν* (*-ών* Hdn. Gr.), *-εῶνος* m. 'Schmiede' (ϑ 273, A. R. 3, 41; Chantraine Gramm. hom. 1, 37). Zu *-εῦω* s. C. — 2. *-ιον* (*-εἶον*) n. 'kupfernes, ehernes Geschirr' (att., hell. Pap.), auch 'Kupfermünze' (Kom.), mit *-ίδιον* n. 'kleines Kupfergeschirr' (Kom. V^a). 3. *-ύδρια* n. pl. 'Kleingeld' (Pap. I^a), *-ύδριον* = *-ός* (geringschätzend, Zos. Alch., Theognost. Kan.). 4. *-ίς*, *-ίδος* f. N. eines Vogels (Ξ 291, Arist.) = *κῦμινδης* (s. d. m. Lit.); mit Beziehung auf die Farbe auch N. einer Pflanze (Ps.-Dsk.), N. verschiedener Fische, u. a. 'Sardine (?)' (Epich., Arist. u. a.; auch nach der Lautgebung? Strömberg Fischn. 74f.), N. einer giftigen Eidechse (Arist., Plin.); als ON Stadt auf der Insel Euböa (nach den Kupfergruben, s. P.-W. s. v.) u. a. mit *-ιδικός*, *-ιδική*; letzteres auch = *-ίς* als Fisch- und Eidechsenname, wohl m. Anspielung auf die ON (Strömberg 86). 5. *-άς*, *-άδος* f. = *χαλκάνθεμον* (Ps.-Dsk.). 6. *-ίτης*, gew. f. *-ίτις* (*λίθος*) 'Kupfererz' (Arist., Plu.), N. eines Minerals 'Berggalaun' (Mediz., Pap.), auch = *χαλκός* (Ps.-Dsk.); *-εἰτης* = *-εύς* (Pisidien; itazistisch od. zu *-εύς*? vgl. Redard 36 m. Lit.). — B. Adj.: 1. *χάλκ-ειος* (ep., auch hell. u. sp. Prosa), ep. ion. *-εος* (vgl. Schmid *-εος* u. *-ειος* 6ff.), äol. dor. *-ιος* (myk. du. *ka-ki-jo*, Instr. f. *ka-ke-ja-pi*), att. *-οῦς* 'chern, kupfern', auch als Bez. einer Münze (att., hell. Pap.) mit *-ιαῖος* 'einen *χαλκοῦς* wert' (Pap. III^a, nach *δραχμ-ιαῖος*, *ἡμιωβολι-αῖος* u. a.), f. *-ιαία* und *-ιεία* Bez. einer Steuer (hell. Pap.); *-ιδίτις* f. 'wohlfeile Dirne' (Kom. Adesp.; mit gleichzeitiger Anspielung auf *Χαλκίς*). 2. *-ῆ* (*εἰκών*) f. 'Bronzestatue' (Antig. Mir., D. L.). 3. *-ινος* 'aus Erz, Kupfergeld betreffend' (hell. u. sp. Pap.). 4. *-ικός* 'aus Kupfergeld bestehend' (Pap. III^a). 5. *-ώδης* 'bronzeähnlich' (Thphr. u. a.). — C. Verba: 1. *χαλκ-*

εύω (formell von *χαλκεύς*, aber zugleich auf *-ός* bezogen), vereinzelt m. Präfix, z. B. *κατα-*, *ἐπι-* (: *κατά-*, *ἐπι-χαλκος*), *προ-*, *ἀπο-*, 'schmieden' (seit Σ 400), auch intr. 'Schmied sein' (att.), mit *-εία* f. 'Schmiedekunst' (Hp., Pl.), 'Schmiede' (Hero), *-εσμα* n. 'das Geschmiedete, geschmiedetes Gerät' (A.), *-εντής* = *-εύς* (AP), *-εντικός* 'zur Schmiedekunst gehörig, in der Schmiedekunst geübt' (Hp., X., Arist.), *-εντήριον* = *-εῖον* (Gloss.). 2. *-όμαι*, *-όω*, vereinzelt m. *κατα-*, *περι-* (: *κατά-*, *περι-χαλκος*) 'mit Bronze überzogen werden bzw. überziehen' (Pi., Hdt., LXX, D. S.), 'zu Erz werden, machen' (AP); davon *-ωμα* n. Bez. verschiedener kupferner Geräte (att. usw.) mit *-ωμάτιον* n. (Delos II^a), *-ωματᾶς* m. 'Kupferschmied' (Pap. III^p; vgl. Redard 239 A. 3). 3. *-ίζω* 'mit einer Kupfermünze Drehpfennig spielen' (Alex., Herod., Poll.) mit *-ισμός* m. 'Drehpfennigspiel' (Poll., Eust.), 'wie Kupfer scheinen od. lauten' (sp.); m. Präfix *περι-χαλκίζομαι* (: *περι-χαλκος*) 'mit Bronze überzogen werden' (LXX), *ἀπο-χαλκίζω* 'die Bronze wegnehmen' (AP 11, 283; Wortspiel mit *Χαλκίς*), *ὑπο-χαλκίζω* 'etwas bronzefarben aussehen' (EM), *ὑπεχάλκισα· πρὸς χαλκοῦ ὑπεθέμην* H. — D. Adv. *χαλκ-ίνδα* (sc. *παίζειν*)· *τὸ εἰς χαλκὸν κυβεύειν* H.

Das alte idg. Wort für 'Erz, Kupfer, Bronze' ist noch in aind. *áyah*, lat. *aes*, germ., z. B. got. *aiz* n. erhalten. Im Griech. steht dafür seit Beginn der Überlieferung *χαλκός* (mit einer Menge von Komposita und Ableitungen), dessen Vorgeschichte indessen im dunkeln liegt. Die Ähnlichkeit mit dem Wort für 'Purpurschnecke, -farbe' *κάλχη*, auch *χάλκη* und *χάλχη*, ist wohl kaum zufällig und würde für *χαλκός* auf eine gut denkbare urspr. Bed. 'rotes Metall' (*χαλκός ἐρυθρός* I 365) führen (Kretschmer Einl. 167 A. 3, Glotta 32, 3). — Mit *χαλκός* wurde schon längst (Fick 1, 417; s. noch Schrader-Nehring Reallex. 1, 236) eine baltisch-slavische Bez. des Eisens verknüpft: lit. *geležis*, apreuß. *gelso*, slav., z. B. russ. *želézo* ('mit aksl. *želězno* 'eisern'). Wenn sich diese Gleichung bewährt (unwahrscheinlich über die Stammbildung Specht Ursprung 27 u. 213), handelt es sich ohne Zweifel in den beiden Sprachzweigen um unabhängige Entlehnungen aus einer gemeinsamen östlichen Quelle. Auch bei dieser Kombination ließe sich die Verbindung mit *κάλχη* aufrechterhalten. Weitere Beziehung zur Sippe von *χλωρός*, *χλόη*, von Persson Beitr. 1, 31 A. 2 u. 2, 792 A. 2 erwogen, von WP. 1, 629 abgelehnt, würde palatales *gh-* erfordern und ist mit der Anknüpfung an die baltoslav. Wörter nicht vereinbar. — Für gleichzeitige Verbindung mit *κάλχη*, *χλωρός*, lit. *geležis* und sogar mit lat. *ferrum* (soll für **g^hhel-ro-m* stehen) Georgiev KZ 63, 250 ff. (schwerlich zu empfehlen). — Sachlich ver-

lockend ist die Heranziehung des heth. (protohatt.-churritischen) Wortes für 'Eisen' *ḫapalki-* (*apalki-*); die unvollkommene lautliche Übereinstimmung wäre auf mangelhafte Wiedergabe eines Fremdworts zurückzuführen (Pisani A.I.O.N. 7, 46f.).

[388, S. 1068 – 1071]

БРОНЗА

bronza b. a. klr. r. *bronze*. nsl. *bronce*, *brunc*, *brunc*. p. *bronc*. — alb. *brunze*. nhd. *bronze*. fz. *bronze*. it. *bronzo*. *bronzino erzfarben*. ngr. *μροῦντζος*, *προύτζι-νος*. *Vergl.* asl. *brozenъ*, *wie es scheint*, *fuscus*, und nsl. *bron aes meg*.

[425, S. 22]

Бронз-а,-ов-ый: *итал.* *bronzo*, *франц.* *bronze*, *откуда и нѣм.* *Bronze*: *поздн.* *лат.* *aes brundisium* (Brindisi).

[88, с. 29]

bronz, *bronzowy*, 'śpiżа', i o 'kolorze śpiży', europejskie: franc. *bronze*, z włosk. *bronzo*, co wywodzą od *Brundisium* (p. *brechać*), albo ze Wschodu, persk. *brencz*, skąd tłumaczy i nazwę *mosiądzu* (p.).

[363, с. 41]

бронза 'Bronze', entlehnt über nhd. *Bronze* oder direkt aus frz. *bronze*, das man mit *Brundisium*, wo nach Plinius berühmte Bronzefabriken waren, in Verbindung bringen wollte, s. Preobr. 1, 46, Falk-Torp 105, Hellqvist 101, anders Kluge-Götze EW. 78, Meyer-Lübke EW. 97, Lokotsch 132 ff., die pers. *birinj* 'Kupfer' für die Quelle halten.

(Фасмер 1, с. 125)

bronz, slc. pol. *bronz*, ukr. r. *brónza* (sln. *bronec*, sch. *bronac* přetvořeno, jako kdyby bylo od *bronъ*, viz *broný*). — Přejato ze západu (it. *bronzo*, n. *Bronze*, fr. *bronze*); původ je prý v pers. *pirinj* měď.

[418, с. 68]

бронза, [брондза]; — р. бр. м. *брónза*, п. *bronz* «бронза; коричневий колір»,

браз, ч. слц. *bronz*, болг. *бронз*, схв. *брónза*, *брѣнза*, слн. *brónsa*; — запозичено з французької мови, можливо, через німецьке посередництво (н. *Brónze*); фр. *bronze* пов'язане або з назвою міста *Brundisium* (у Калабрії, де, за переказом, були бронзові заводи), або з перс. *birinj* «мідь», *piring*, *pirinj* «тс.»; припускається також можливість італійського посередництва (it. *brónzo*) при виведенні фр. *bronze* від цих (або й деяких інших) джерел. — СІС 110; Шанський ЭСРЯ I 2, 200; Фасмер I 217; Преобр. I 46; Горяев 29; Brückner 41; Machek ESJĈ 68; БЕР I 80—81; Sadn. — Aitz. VWb. I 440; Kluge—Mitzka 102; Dauzat 116; Bloch 103; Falk—Torp 105; Lokotsch 132—133.

ЕСУМ 1 262

ЯБЛУКО

abolko: *asl.* abľko, jabľko *apfel*.
ablanь, jablanь apfelbaum (aus abolnь).
asl. jabelko, jabolko, jabolka. *jablan.* *b.*
 abľka, jabľka. *kr.* jabelko. *s.* ja-
 buka. *jablan populus pyramidalis.* *č.* ja-
 blo, jablko. *jabloň.* *p.* jabľko. *jabloň.*
polab. jobľn. *os. ns.* jabtuko. *jabloň.*
kir. jabłoko. *jabľóň, jabľoňa.* *wr.* jabko.
r. jabloko. *jablonь.* — *preuss.* woble. wo-
 balne. *lit.* obūlas, obelis. *lett.* ābols.
ahd. arful. *ir.* abull. *Das wort ist frem-*
den ursprungs. Man denkt an Abella in
Campanien und meint aus malum abella-
num habe ir. abull usw. ebenso hervorgehen
können wie pirsich aus malum persicum.

[425, S. 1]

Ябл-ок-о, -оч-е-о, -оч-н-ый, ябл-он-я(-ь)
(ст. сл. аблѣк-о, -ан-ь и аблѣк-о,
-ан-ь, чеш. jabl-o, k-o, -ón, пол. jab-
ł-k-o, -ón): нѣм. и ср. в. н. Apfel, др.
в.нѣм. arhul, arful, нидерл. и н.нѣм.

appel, амл. arpel, ан.сакс. āpī, āp-
rel, др.с.герм. eple, лот. ābūl-s, лит.
obūl-as, obel-is, ирск. aball, uball, др.
кельт. aballen (городъ Abella въ Шам-
пани). (Славяне и литовцы, по мнѣ-
нію Фика, заимств. у кельтовъ на
нижн. Дунаѣ) (основа у Фика agalo-s).

[8, с. 433-434]

jablko, *jabłeczny*, *jabłecznik* r. 1500, *jabłkowy*, *jabłkowity* (o maści końskiej), *jabłoń*; miejscowe: *Jabłowo* i i. Nazwa spólna wszystkim północnym jazykom aryjskim: celt. *abhall*, niem. *Apfel*, lit. *obuolas*, 'jablko', obelis, 'jabłoń', prus. *woble* i *wobalne*; ocalała i w nazwie »jabłkorodnej« *Abella* w Kampanji rzymskiej; por. łac. *abies*, 'jodła', prasłowo. Za *jabłoń* pojawia się na Południu *jablan*; u dawnych Czechůw są obie postaci; wymiana to przyrostka *-av* i *-on*; na Południu *jablka*, *jabuka*, żeńskie, zamiast nijakiego *jablko*. Urobione przyrostkiem zdrobniałości *-uko* od niezachowanego *jabto* (w staroczes. jest jednak); por. *Jabłowo*; *jabłuszko*, jak *serduszko*. Mazowieckie *jeblko*, *jeblcznik*, nieraz w 15. wieku.

[363, c. 196]

jablko, stč. též *jablo* jako v bulh.; stč. *rajské jablko* = granátové; dem. *jabličko*, nář. *jabłyško*, *jablóško*, odvoz. *jablkový* např. závin, *jablečný mošt*; *jablečník*, už stč. = *Marrubium* (rozemnuté listy voní jablky). — Vseslovanské: csl. *(j)ablъko* i fem. *jablъka*, slc. *jablko*, pol. *jablko*, ukr. r. *jabloko*, hl. *jablyko*, dl. *jabko*, *jabluko*, sln. *jabolko*, sch. dříve *jábuko* nyní fem. *jábuka*, bulh. *jablo* i fem. *(j)ábalka*. — Psl. *ablo*. Příbuzné je lit. *obuolas*, něm. *Apfel* (sthn. *apful*), stir. *abhall ubhal*. Slovo zřejmě „praeevropské“. — Jméno stromu je *jabloň*, stč. *jablon* i *jablan* (a kol. *jablanie*, *-onie*). Slc. *jabloň*, b. sch. sln. *jablan* (v sch. mask.), pol. hl. dl. *jabloň*, ukr. *jablunja*, *jablinka*, r. *jablon*. Slovo velmi nesnadné stran přípony: tvary s *-onъ* ukazují na **(j)ablonъ*, ostatní na **(j)abolnъ*, s čímž souhlasí stprus. *wobalne*. Zdá se, že původní je **(j)abolnъ*, neboť u názvu jablka v jiných jazycích je samohláska mezi *b* a *l*, že však nastal — vlivem slova *(j)ablo*, *jablko*, kde ta samohláska vypadla — přesmyk *bol* > *blo*. Jméno to je pozoruhodné tím, že je to jediný starý případ, že ovocný strom má název takto odlišený od jména ovoce (*hrušeň*, *broskvoň* apod. jsou mladé napodobeniny). „Dále je pozoruhodné to, že jabloň je jediný ovocný strom, který nepřišel prostřednictvím římským“ (Šmilauer). Byl spor o tom, zdali od *jabloň* jsou i místní jména Jablonec, Jablonné, Jablunka, Jablonica. Vzhledem k tomu, že německy bylo *Gablonz* (Jablonec) a *Gabel* (Jablonné), měli někteří za to, že pocházejí od kel. *gablum* clo, mýto (ty osady leží u hranic, u průsmyků, u přechodů do ciziny) a že Slované ta jména jen přichýlili k *jabloň*. Jiní trvají na tom, že ta jména jsou od *jabloň*. Viz o tom nyní ZMK 5.1964.215n.

[418, s. 214]

ЯБЛОКО 'Apfel', ukr. *jabluko*, älter *jablyka* (Žit. Savvy Osvjašč. 13. Jhdt., s. Durnovo Očerok 197 u. 222), wruss. *jablyk*, aruss. *jablko*, s.-ksl. *jablko*, bulg. *ábelka*, *jabelka* (Mladenov 701), skr. *jabuka* f. 'Apfel, Apfelbaum', *jabuko* n. 'Apfel', sloven. *jabolko*, čech. *jablko*, alt auch *jablo*, slk. *jablko*, poln. *jablko*, osorb. *jabłoko*, dial. *jablyko*, nsorb. *jabłuko*, polab. *jobkūt*. || Ursl. *ablko aus **āblu-*, urverw. mit lit. *óbuolas*, *obuolys* 'Apfel', lett. *ābuóls* 'Apfel', apreuß. *woble* 'Apfel', lit. *obelis* f. 'Apfelbaum', lett. *ābele* dass., ahd. *apful* 'Apfel', kringot. *apel*, air. *aball* dass., lat. *Abella* 'Stadt in Kampanien, berühmt durch ihre Äpfel' (et quos *maliferæ* despectant moenia *Abellæ*, Vergil Aen. 7, 740).

Urspr. ein idg. konson. *l*-Stamm, s. Trautmann BSI 2, Apr. Sprd. 465, Meillet Ét. 335, Bechtel KZ 44, 129, Fraenkel KZ 63, 172ff., Meillet-Ernout 5, Specht 61, Berneker EW 1, 22ff., M.-Endz. 1, 234, Hoops Reallex. 1, 114, Buga RFV 70, 100. Wegen des Ablautes im Balt. schon idg., nicht entlehnt (gegen Schrader BB 15, 287, Fick 1, 349). Übernahme aus d. Kelt. ins Slav. kann (gegen Preobr. Trudy 1, 131, Šachmatov Archiv 33, 89) nicht erwiesen werden. Vgl. das folg.

(Фасмер 3, с. 476–477)

яблуко (бот.) «плід яблуні, *Malus* Mill., *Pirus Malus* L.», [абко] «яблуко»

ВеЛ, [абчанка] «яблучне пюре (мус, суп)» ВеЛ, [облучко] «яблучко» Нед, [ябко] «яблуко», [яблеко] «тс.» Нед, [яблечник] «сидр, яблучне вино» Нед, [яблича] «мале яблуко» ВеУг, [ябличко] «колінна чашка» Г, Нед, [яблівка] «яблуко» Нед, [яблінка] (бот.) «яблуня, *Malus Mill.*» Мак, [яблінча] «яблунька», [яблінь] (бот.) «яблуня», ябловати (мн.) «яблуневі» Нед, [яблоко] (бот.) «(адамове) банан, *Musa paradisiaca* L.; (адамове) плід із райської яблуні, *Malus paradisiaca* Med.; (любове, золоте) помідор, *Solanum lycopersicum* L.» Мак, [яблонка] (бот.) «яблуня» Мак, [яблоня, яблонь] (бот.) «тс.» Мак, [яблонишник] «сидр, яблучне вино Нед; (бот.) парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L.», [яблун] (бот.) «парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L.», яблуневі (мн.), яблуніна «яблуня, одна яблуня; яблуневе дерево» Г, Мак, яблунівка «сидр» Нед, [яблунка] (бот.) «яблуня» Нед, яблуння (зб.) «яблуні» СУМ, Нед, Г, яблуня (бот.) «*Malus Mill.*», [яблунь] (бот.) «тс.», яблучко, яблучник «торговець яблуками; яблучне вино; сидр», [яблучниця] «та, що торгує яблуками» Нед, [яблушник] «яблучний квас», [ябцо] (зменш.) «яблуко» Мак, [ябчанка] «рід страви зі зварених яблук», [яблечний] «яблучний» Нед, [яблоневий, яблонівий] «яблуневий» Нед, яблуневий, [яблунний] Нед, яблучний, [яблушний]; — р. яблуко «яблуко», бр. яблык, др. яблъко, п. jablko, ч. jablko, ст. jablo, слц. jablko, вл. jabluko, нл. jabluko, ст. jabko, полаб. jort'ü (< *jabl'ko), болг. ябълка (жін. р.), [ябло] (с. р.), м. яболко, схв. ябука (жін. р.), ст. jāvuko, слн. jābolko, цсл. аблъко, абелъко «тс.»; — псл. (j)abl'ko (< іе. *āblu-); — споріднене з лит. obuolūs «яблуко», лтс. ābulis «яблуко», прус. woble, днн. arful, крим.-гот. apel, дірл. abal! «тс.», лат. Abella (місто в Кампанії (Італія), уславлене своїми яблуками); припускалося, що первісно це була індоєвропейська основа на -l- (Trautmann 2; Meillet Etudes 335; Bechtel KZ 44, 129; Fraenkel KZ 63,

172; Ernout—Meillet 3; Specht 61; Bern. I 22; Буга РФВ 70, 100); гіпотеза (Mozzyński PZJP 280—281) про зв'язок слова з іе. *albho- «білий», а також виведення псл. abl'ko з кельтських (Шахматов AfSIPh 33, 89; Преобр. II, выш. последний 131) або германських мов (Bern. I 22—23) сумнівні; висловлювалося припущення про субстратне походження слова в індоєвропейських мовах (Machek ESJC 214; Skok I 742—743). — Фасмер—Трубачев IV 539; ЭССЯ I, 44—47; Булаховський Вибр. пр. II 268; Черных II 463—464; Горяев 433—434; Stawski I 479—480; Schuster-Sewc 417—418; Bezlaj ESSJ I 215—216; Kluge—Mitzka 27; Pokorny 1—2.

obelis (Gen. sg. *-iēs*), *obalīs*, *obelē* 'Apfelbaum', *obuolīs*, *óbuolas*, *óbalas* 'Apfel', lett. *ábele*, *ábuole*, *ábelnīca*, *-e*, *ábuōlnīca* 'Apfelbaum', *ábuōl(i)s* 'Apfel', alter konsonant. Stamm, wovon noch heute Reste im lit. und lett. Paradigma vorhanden sind; vgl. lit. Gen. sg. *obelēs*, *obelīs*, Nom. pl. *obel(e)s*, Gen. pl. *obelū*, hochlett. Gen. sg., Nom. Acc. pl. *ábuels* usw. (Bechtel KZ 44, 129, Būga RFV 70, 100, KS 163, Verf. KZ 63, 172ff., Erg.-H. zu KZ 14, 9, Specht Dekl. 61. 304ff.).

Preuß. *wobalne* Voc. 615 'Apfelbaum', *woble* Voc. 616 'Apfel', *wabelcke* dass. Grunau 84 (cf. zu letzterem lett. *ábelcene* 'Apfelbaum', aus Dondangen, s. jetzt Endzelin SV 277), abg. (*j*)*ablany*, russ. *jablony*, poln. *jabłoń* usw. 'Apfelbaum', ksl. (*j*)*ablŕko*, *-a*, russ. *jabloko*, poln. *jabłko* 'Apfel' usw., ital. ON *Abella* (wegen des Apfelreichtums berühmt), air. *aball* 'Apfelbaum', *ubúll* 'Apfel', ahd. *aphol*, *-ul*, as. *appul* (*apl*), ae. *aeppe*, aisl. *epli* 'Apfel'.

Über lit. *gùdobelē* 'wilder Apfelbaum, Holzapfelbaum', dazu retrograd *gùdobē* 'Weißdorn' s. s. v. *gùdas*.

Über die Apfelbez. in den idg. Sprachen s. jetzt Berger Münch. Stud. 9, 26ff., der mich freilich nicht in jeder Hinsicht überzeugt, besonders nicht in seiner Ansicht, daß die balt. Benennungen aus dem Slav. stammen sollen.

[Fraenkel 515]

МЕД

medŭ: *asl.* medъ *honig, wein.* medv *чеш.* med, *пол.* miod: *рум.* med, *мад.* medovънъ. *нсл.* b. s. č. med. b. m méz) *ср.* (отъ médh-u-) съ *санскр.* nik *art speise.* č. med. medký *vit.* mádhu- (сладкій), *земд.* маду, *осет.* miod. *полаб.* med. *ос.* mjod. (*дул.*) mud, (*ирон.*) mjd, *прусск.* meddo, mjed. *клр.* méd. *г.* medъ. medvja *литов.. и латыш.* med-ūs (медъ), medovnyj. medva *dial.* — *preuss.* me *литов.* mid-ūs (медъ напитокъ), *шв.* lit. lett. medus *honig.* lit. midus *г.* mjöd, *др. с.* *герм.* mjod-г, *англ.* mead, ai. madhu. *ahd.* mētu. *гм.* med. *г.* ньм. Meth (id.), *др. в.* ньм. mitu, aus dem slav. entlehnt ist magy. *г.* mētu, *ирск.* mid, *г. sg.* meda, *гр.* esser. *нсл.* medved. č. medvěd, *мѣдъ-у* (вино), *мѣдъ-η* (пьянство), *латин.* věd. *р.* miedźwiedz, niedźwiedz. *мад-ид-ус* (у Плавта) = пьяница). *Ме-* mjedvjedź, mjedźvjedź. *нсл.* mjed *д-ун-иц-а* = melissa. Отъ медъ и ѣд- madvjež. *клр.* vedmêd. *г.* medv (*ѣсть*): *мед-в-ѣд-ъ, медвѣд-иц-а, мед-* *вѣж-иѣ, -ен-ок-ъ, -ат-а* (*ст. сл.* *мед-* *вѣдъ, чеш.* medvěd, nedvěd, *пол.* mie- *дźwiedz, niedźwiedz, мад.* medve). *Областн.* *мочка* (медвѣдица) (*ст. сл.* *мочъ-ѣк-ъ, -ѣк-а, в.* Фикъ *ср.* съ *санскр.* makaka = blökend, *гр.* μακών) *ср.* съ *литов.* mešk-à (медвѣдъ), -ū (медвѣ- *дица). Въ областн.* *русск.* *ведмедь, вѣдмедь* *metathesis.*

[425, S. 186]

Медъ (ъ=у), **-ов-ый, -в-ян-ый, -уш-а** *др. русск., малор.* мѣдъ (*ст. сл.* *медъ* *(и напитокъ изъ него), серб.* мед,

[88, с. 204-205]

miód, miodek, miedźwiedz (*р.* *niedźwiedz*), *miodownik, miodunka, miodowcy, w licznych nazwach roślinnych; omiedzić, 'osłodzić, miedźwono, 'słodko' (około r. 1400); przy- słowiowe: »jak na miód«. Prasłowo; lit. (wszystkich narzeczy) medus, 'miód', w obu znaczeniach: 'plastr pszczeli', niem. 'Honig', i 'napój', także midus, niem. Meth, i tak samo pień na -u (por. miedźwiny, miedźwiedz, gdzie w z pniowego u); ind. madhu- (tak samo i to samo); grec. methy, 'napój odurzający, wino', i niemieckie Meth, tylko dla 'napoju'. U wszystkich Słowian tak samo. Powtarza się u Finów i w Chinach (tu pożyczka).*

[363, с. 338]

МЕД G. -a, -y 'Honig, Met', ukr. *mid* G. *médu*, wruss. *med*, abulg. *medz* μέλι (Supr.), bulg. *med(št)* (Mladenov 292), skr. *méd* G. *mēda*, sloven. *méd*, čech. slk. *med*, poln. *miód* G. *miodu*, osorb. *něd*, *mjóđ*, nsorb. *mjóđ*. Alter slav. *u*-Stamm. || Urverw.: lit. *medūs* 'Honig', lett. *medus* 'Honig, Met', apreuß. *meddo*, aind. *mádhu* n. 'Honig, Met', *mádhuṣ*, *madhurás* 'süß, lieblich', avest. *mađu-* n. 'Honig, Wein', griech. μέθυ n. 'berauschendes Getränk', μεθύω 'bin betrunken', ir. *mid* 'Meth', ahd. *metu* dass., s. Berneker EW. 2,31, Trautmann BSl. 173, Apr. Sprd. 376, M.-Endz. 2,591, Pedersen Kelt. Gr. 1,37, Uhlenbeck Aind. Wb. 213. Es wird ein idg *u*-stämmiges Neutrum angenommen (s. Meillet Baudouin de C. Festschrift 1 ff., Dial. Ideer. 128). Anklingende Wörter im Finn.-Ugr. Chines. Japan. vgl. finn. *mesi*, urchines. *mit, japan. *mitsu* deren Herkunft im Idg. gesucht wird, s. Polivanov Zap. Vost. Otd 22,263 ff., Petersson Lunds Univ. Årsskr. 19 Nr. 6 S. 10 ff.

Φασηρ 2 110

med; *medový*; *medovina* nápoj z medu, *med(ov)ník* koláč medový; lid. č. *medák* čmelák; stč. *medunka medunica*, jisté medonosné rostliny, ně. nář. *medulka* jetelový strboul v květu; *medovka*, rozličné sladké ovoce; lid. *mediti si* libovati si, *to by ti medlo* svědčilo LF 27.360. — Všeslovanské: stsl. *medъ*, slc. sln. sch. b. *med*, r. *méd*, ukr. *mid* gen. *medu*, pol. *miód*, hl. *měđ*, dl. *mjóđ*. — Slovo prastaré: původně neutrum: stind. *mádhu* medovina, ř. *méθv* opojný nápoj, víno, sthn. *metu* mask. (nyní *Met*) a ir. *mid* medovina; lit. *medūs* a lot. *medus*, stpr. *meddo* (*medu) med. Základní slovo je *u*-kmenové adjektivum **medhu-* (stind. *mádhu-* sladký, příjemný), jež bylo zpodstatněno jako název medoviny. Zdá se, že vlastní název medu byl ten, který je v lat. *mel* a ř. *μέλι* (s *medhu* nijak nesouvisící!), ve většině ide. jazyků však název medoviny byl přenesen, (z důvodů tabuových?) i na med. Obdobné názvy u Ugrofinů (fin. *mete*, maď. *méz*, mordv. *m'ed'*, lap. *mítt*) mohou být přejaty od Indoevropanů, dále i čínské *mi* (podle Karlgrena bylo původně *miet*).

[418, s. 357]

мед, [мід] «мед», [мѣдя] (дит.) «мед; усе солодке», [мѣдъо] (дит.) «солодощі»
 Ме, [медѣць] (зменш.), [медізна] «медовий напій» Ж, [медівка] «підсолодженна медом горілка (?)»; медвяна роса (солодка рідина, яку виділяють комахи); сорт солодких слив Ж; сорт солодких груш МСБГ», медівнік «медовий коржик», [медовік], медянік «тс.», [медівнікар] «хто випікає медовики» Ж, [медівніця] «посудина для меду; пилоч з квітів» Ж, [медівці] (зменш.) «мед питний» ВеБ, [медінки] «сорт солодких яблук» Ж, [медніця] «посудина для меду» Ж, [медовіця] «медвяна роса» Ж, [медовчик] «пасічник», [медулька] «солодка груша» ВеБ, [медунка] «тс.; ласкава жінка», [медуха] «солодка груша» Ж, [медянка] «берестяний кошик для меду», [мидарка] «посуд, у якому зберігають мед» МСБГ, [мідунка] «ласкава жінка», медвяний, [медівний] «медовий» Ж, [медінний] «тс.» Ж, [медний] «медоносний», медовий, медяний, [медянішній] «медяний», [мідкий] «солодкий, як мед» Ж, [медіти] «заправляти медом» ВеУг, [сумеда] «сорт солодкого яблука» Нед; — р. бр. мѣд, др. медъ, н. тіод, ч. слц. med, вл. мѣд, нл. mjod, болг. м. мед, схв. мѣд, слн. мѣд, стсл. мѣдъ; — псл. медъ «мед», род. в. medu (давня основа на -u); — лит. medūs, лтс. medus, прус. meddo «тс.», двн. metu «медовий напій», дінд. mádhū «мед, медовий напій», mádhūh, madhuráh «солодкий, приемний», ав. мади- «мед, вино», гр. μέθυ «хмільний напій»,

μεθύω «я п'яний», дірл. mid «медовий напій»; іє. *medhu- «мед, хмільний напій». — Фасмер II 589; Преобр. I 521; Горяев 204; Brückner 338; Machek ESJC 357; Holub—Kop. 219; Schuster-Sewc 895—896; БЕР III 707—709; Skok II 396—397; Bezlaj ESSJ II 174; Критенко Вступ 510, 552; Bern. II 31; Trautmann 173; Pokorny 707.

(ЕСУМ 3, с. 427)

μέθυ, Gen. -ως (Pl. Epigr., Nik. u. a.) n. 'Rauschtrank, Wein' (ep. poet. seit II.). Als Vorderglied z.B. in μέθυ-πλήξ, -γος 'vom Wein getroffen, trunken' (Kall., APl.). — Denominative Verba: μέθυ-σχομαι (ion. att.), Aor. μέθυ-σθηται (Alk., ion. att.) 'sich berauschen, trunken sein od. werden'; Akt. μέθυ-σχω, Aor. μέθυ(σ)-σαι, Fut. μέθυσω 'berauschen' (Pl., hell. u. sp.); μέθυ-ω nur Präsensstamm = -ύσχομαι, oft übertr. (seit Od.). Davon zahlreiche Verbalnomina: 1. μέθη f. 'Trunkenheit, Rausch, Rauschtrank' (ion. att.; Rückbildung aus μέθυω nach πληθύω: πλήθη u. a., Wackernagel Unt. 131 A. 3);

2. *μέθυσσις* 'Berauschung' (Thgn.; nach *πόσις*, Porzig Satz-inhalte 190); 3. *μέθυσμα* 'Rauschtrank' (LXX, Ph.). 4. *μέθυσος* (-ση) m. f. 'Trunkenbold' (Hekat., Ar. usw.; zuerst von Frauen; Schwyzer 516, Chantraine Form. 435), auch *μεθύσις* 'ds.' (Ath., Luk.; zur Hervorhebung des Substantivcharakters); 5. *μεθυστής* 'ds.' (Arr., AP), f. -ύστρια (Theopomp. Kom.), -υστάς (Trag. Adesp.; Fraenkel Nom. ag. 2, 37). 6. *μεθυστικός* 'trunksüchtig, berauschend' (Pl., Arist.); 7. *μεθύσιον εἶδος ἀμπέλου* H. (vgl. Strömberg Pflanzennamen 91); 8. *μεθυμναῖος* Bein. des Dionysos (Plu. u. a.); scherzhafte Umbildung von *Μηθυμναῖος* (von *Μήθυμνα*), nach H. Bein. des Dionysos (Wackernagel a. a. O.). — PN, z. B. *Μέθων*, -ύλλος, -ύσκος. — Zu *ἀ-μέθυ-στος* s. ¹bes. Über ngr. *μεθύρα*, -ύριον 'Weinflaß' Georgacas *Μνήμης χάριν* 1, 115ff.

Altes Wort für 'Honig, Met', das in der Mehrzahl der Sprachen erhalten blieb, z. B. aind. *mádhu* n. 'Honig, Met', aw. *maðu* n. 'Beerenwein', slav., z. B. aksl. *medъ* 'Honig', balt., z. B. lit. *medūs* 'ds.', germ., z. B. awno. *mjodr*, ahd. *metu* m. 'Met', kelt., z. B. air. *mid* 'ds.', toch. B *mit* 'Honig', idg. *médhu n. Die Bed. 'Honig' wurde im Griech. auf das ebenfalls altererbte *μέλι* beschränkt; im übrigen wurde das altertümliche *μέθυ*, das im Gegensatz zu seinen Ableitungen bald außer Gebrauch kam, auf den Wein übertragen. — Einzelheiten m. Lit. bei WP. 2, 261, Pok. 707, Fraenkel Wb. s. *medūs*, Vasmer Wb. s. *méd*.

[388, S. 191–192]

Саме в висвітленні етимології так званої культурної лексики (найменування, які входили в лексикон не шляхом прямого успадкування від прамови до дочірніх мов) і виявляється з найбільшою повнотою проблемність етимології як галузі мовознавства. Саме в опрацюванні цієї лексики помітна своєрідність кожної етимолого-лексикографічної традиції. Так, *яблук*, *бронза*, *залізо*, *мед* є лексикою, яка могла запозичуватися від сусідніх чи субстратних народів. Тому шляхи етимологізації такої лексики докорінно відрізняються від етимологізації питомої лексики, успадкованої від індоєвропейської мови.

Більшість характерних рис етимологічних словників, які виявилися в наведених етимологічних статтях, було висвітлено в порівняльній таблиці у розділі 3.

Додаток 10
Слов'янська назва зорі
у висвітленні етимологічних словників кінця XIX-XX ст.

Світила і спостереження за ними посідали важливе місце у формуванні архаїчної культури, світогляду доісторичної людини. Як показує дослідження астрономічних реліктів у міфологічних текстах, значна частина літератури безпосередньо пов'язана з практичними потребами запам'ятати черговість сходу сузір'їв, місяця, сонця, їхніх важливих точок перетину на небосхилі. Тому дослідження найменувань небесних об'єктів може бути корисним для всіх галузей дослідження дописемного стану уявлень про довколишній світ.

Серед балто-слов'янських ізологос, що не мають паралелей в інших індоєвропейських ареалах, є й назва поняття *зоря*. Це ще одне свідчення балто-слов'янської культурної єдності.

Як відомо, деякі сузір'я були виокремлені вже 50 тис. років тому (наприклад, Велика Ведмедиця). Це дозволяє припустити, що палеолітичний час мала сформуватися перша лексика на позначення астрономічних явищ. Тому назва *зорі* потребує комплексного розгляду з різних аспектів культурної та соціальної історії. Так, у проаналізованих словниках не розглянуті імовірні паралелі (усне повідомлення Ю.Л. Мосенкіса) між праслов'янськими словам *gvozдь* «цвях» і *gvezda* «зоря». Така паралель цілком виправдана уявленнями давніх людей про небо як твердь, часто – металеву. Варто звернути на подібний паралелізм між гр. *sideros* «залізо» і лат. *sidus, -eris* «світило».

ЗВЕЗДА 'Stern', pl. *zvezdy, zvezdy*, ukr. *zvizdá*, aruss. *zvezda*, abulg. (d) *zvezda* ἀστήρ, φωστήρ (Supr. u. a., s. Diels Aksl. Gr. 135), bulg. *zvezdá*, skr. *zvizèda*, sloven. *zvezda*, ÷ech. *hvězda*, slk. *hviezda*, poln. *gwiazda*, osorb. *hwězda*, nsorb. *gwězda*. || Ursl. *gvězda verwandt mit lit. *žvaigždė*, *žvaigždė*, dial. *žvaizdė*, lett. *zvaigzne* 'Stern', apreuß. *svāigstan* Acc. Sing. 'Schein' (zum *st : zd* s. Brückner KZ. 50, 164), weiter lett. *zvaigala* 'Kuh mit weißem sternartigen Stirnmal', lit. *žvygulys* 'Glanz, Schimmer', lett. *zai-guðtiēs* 'glänzen' neben *zvi-guļuðt* 'strahlen', griech. φοῖβος 'leuchtend, strahlend', die letzte Silbe der balt.-slav. Wörter enthält wohl idg. **dhē-* 'setzen', s. Fraenkel BSpr. 39 ff., Balticoslavica 2, 28 Trautmann BSl. 373 ff., M.-Endz. 4, 762 ff., Meillet-Vaillant 28, Endzelin SIBEt. 113, IORJ. 17, 4, 120. Das Verhältnis von urslav. *g-*: balt. *ž* braucht nicht unbedingt durch das von Meillet angenommene Spirantendissimilationsgesetz (Études 178,MSL. 9,374; 13,243) erklärt zu werden, da auch andere Möglichkeiten vorliegen, vgl. Trautmann c. l. Mikkola Ursl. Gr. 166, Pedersen La cinq. décl. 74 (ursl. *gvaigzdā durch Fernassimilation aus balt.-sl. *žvaigzdā); *gvězda kann nach M.-Endz. c. l. durch Kontamination der Wurzeln von lit. *gaiðrūs* 'heiter', *gaisas* 'Lichtglanz' und *žvaigždė entstanden sein. Gegen Meillets Gesetz s. Agrell Zwei Beitr. 2. Weitere, weniger sichere Vergleiche bei Petersson ArArmSt. 72, BSl. 1 ff. und bei Loewenthal Archiv 37,382, wogegen Machek Mnema Zubaty 417.

[473 1, S. 447]

žvaigždē 'Stern' (R., R.-M., Nesselmann 554, Kurschat, DabLKŽ), žvaigždė (beides Šlapelis LLKŽ, Senn Hdb. 2, 279), žveigždės (Gervėčiai, s.

Ausgehen ist von einer Wz. 'leuchten, strahlen, glänzen'; diese steckt in lett. *zvaigala* 'Kuh mit weißem, sternartigem Mal auf der Stirn', *zvaidzeņa* 'kleiner (oder lieber) Stern', *zvaigstītiēs* 'glänzen, flimmern', *zvidzēt* 'flimmern, funkeln, undeutlich schimmern', lit. *žvygulỹs* 'Glanz, Schimmer' usw. (s. s. v. *žvygulỹs*), mit anderem 'Wz.-Determinativ' lett. *zvaidrit* 'schimmern, leuchten, Funken sprühen', *zviēdras* (alett. *zveiras* 'schielend') *acis* 'funkelnde Augen', *zviēdrīt* 'glimmern, schimmern; heiß glänzen, glühen'.

Die *y*-lose Form tritt hervor in lett. *zaiģs*, *zaiģa* 'Schimmer, Glanz, Flimmern', *zaiģs* 'glänzend, schimmernd, flimmernd' *zaiģuēt* 'leuchten, scheinen, schimmern, flimmern' usw.

Die nackte Wz. **žvai-*, **žvei-* zeigt sich in lit. *žvaĩnas*, *žvaĩras* (s. s. v. v.).

Natürlich ist das *ie* der einzelnen Wörter sekundär, denn dieser Vokal geht auf ein *ei* zurück, das in einer *ai*-Wz. keinen Platz hat. Da aber balt. *ai* auch auf idg. *oi* beruhen und dann mit *ei*, *ie* ablauten kann, so können gelegentlich auch in einer urspr. *ai*-Wz. balt. Neubildungen mit *ie* aufkommen.

Ich fasse balt. *žvai(g)ždē*, slav. (*d*)*zvězda* als Kompositum von *s*-St. **žvai(g)e*s-, **žvai(d)e*s- mit Wz. *dhē-* 'setzen, legen, machen', also 'Glanz berehend' auf. Lett. *zvāi(g)zne* ist dagegen eine Verbindung dieser Stämme mit Nasalsuffix.

Ost- und südslav. (*d*)*zvězda* beruht auf *gvězda, westslav. *gvězda hat *gv* vor *ě* aus *oi nicht verändert.

Nach Meillet MSL 9, 374; 13, 243, Trautmann Wb. 374 ist *gvězda aus *zvězda dissimiliert. Wahrscheinlicher ist Fernversetzung des *g* eines zu lit. *žvaigždē* stimmenden urspr. *zvėgzda (so auch Berneker und Endzelin a. a. O.).

Zu allem s. noch Verf. Balt. Spr. 39ff., KZ 70, 141—145; über preuß. *swāigstan* 'Schein's s. s. v. *šviēsti*.

[Fraenkel, S. 1324]

Звѣзд-а, -оч-к-а, -н-ый, -ист-ый, малор. звизда, зьвизда (ст. сл. звѣзда, двѣзда, серб. звијезда, чеш. hvězda, пол. gwiazda), литов. žvaigždė, лот. zvaigzde. (Боннъ ошибочно ср. ст. латин. sid-us (звѣзда) = *svid-us и литов. svid-ās = свѣтлый, блестящий) (русск. областн. о-гвѣзд-н-тъ (ударить, что въ глазахъ засверкаетъ), звизну-тъ). Темное слово.

[88, с. 115]

hvězda, -ný -natý, *hvězdář*, *hvězdice*, *souhvězdí*. Vseslovanské: slc. *hviezda*, pol. *gwiazda*, hl. *hvězda*, dl. *gwězda*, ukr. *zvizdá*, r. *zvezdá*, b. sln. *zvezda*, sch. *zviјezda*, stsl. (*d*)*zvězda*. — Baltický protějšek je lit. *žvaigždė*, lot. *zvaigzne* t/v. Základem byl slovesný kořen, u Slovanů jinak nezachovaný, který je v lit. *dvazgēti* (je i neznělé *tvaskēti*) třpytiti se, zářiti. Od něho příponou *-jā* utvořeno *dvazg-jā, v němž *j* (*i*) bylo anticipováno (předjato) do první slabiky jakožto *i* (*dvaizg-ā) a proveden přesmyk *d-g > g-d*: **gvaizdā > gvězda*. Na východě a jihu provedena ještě druhá palatalisace (v jí ne-

bránilo) *gvai-* > *dzvě-* a zjednodušení *dz > z*. Podobně v baltštině, jenže tam se *j* v příponě udrželo i při anticipaci (*-jā* pak dalo *-ē*); lit. *ž* odpovídá ruskému *z*, jde tu o napodobení východoslovanského procesu, ovšem místo *z*, jehož baltština dříve neměla, dosadila *ž*. Kromě toho je před *zd* nové vkladné *g*. Lot. *zvaigzne* má záměnu *z* za *n* místo *d*. Průstina má slovesné tvary od *swāigst-*, což je asi = **zvaigzd-*, s mazuřením *ž > z*, jako v lotyštině.

[418, s. 192]

[ЕСУМ т. 2, с. 278]

зор'я, [за́рево] «заграва» Ж, [за́р'я] Ж, зірка, зірніця, [зор] «зоря», [зорá] ВеБ, зорі́на «зірка», [зорі́ця, зорені́ця] «тс.», [зо́рі] «сорт яблук» Я, [зорні́к] «чоловік, що любить спати до зорі» Я, [зорни́ця] «зоря» Пі, зоряні́ця, [за́рістий] «променистий» Ж, [за́рний] (луч) «сяючий» Ж, зірка́тий, зірковий, зірний СУМ, Ж, [зірочний] Ж, зірча́стий, зірча́тий, [зорéвий, зорéшлівий СУМ, Г, Ж], зорі́стий, зорний, [зоря́вий] «зоряний», зоря́ний Г, Ж, зоряні́стий, [зоря́стий Г, Ж, зоря́шиний], зі́рко, зі́рно, зоря́но, [за́ріти] Ж, зорі́ти, зорі́тися, зоря́вати, зоря́ти «світити, сяяти», [зоря́тися] «розвиднятися; [блищати Ж]», дозі́рний, дозі́рний, [зо́рі] «удосвіта» Ж, міжзо́р'яний, надзо́р'яний, озоря́ти, озоря́вати, [позоря́ти] Ж, сузі́р'я, узорі́ти КІМ, [узоря́ти] «світати»;— р. зар'я, зор'я, бр. за́ра, зо́рка, др. зоря, п. zorza, ст. zarza, ч. záře, zoře, слц. zoга, вл. zergja, нл. zogja «заграва», полаб. zōri, болг. зора́, зар'я, м. зора, схв. зора, слн. zòr, zóга, zóгja, стсл. зор'я, зор'я;— псл. zarja, zorja;— споріднене з лит. žarįja «жаринка», žarijos «жар», žarà «заграва, сяйво», žėgėti «блищати», žėgėti «тліти, світитися», прус. sari «жар»; іє. *g'her- (*g'herə-, *g'hrē-) «сяяти», до якого зводяться також псл. zьgėti, укр. здрі́ти, зрі́ти.— Шанский ЭСРЯ II 6, 60—61; Фасмер II 81; Варбот Этимология 1965, 134; Holub—Lyer 517; БЕР I 609—610, 654—655; Skok III 660; Persson Beitr. 121; Būga RR I 493; Trautmann 366; Pokorny 441—442.— Див. ще здрі́ти, зрі́ти¹.

[ЕСУМ т. 2, с. 220]

[зві́здіця] «зірка» Ж, [зві́здочка] (бот.) «айстра степова, *Aster amellus* L.» Мак, [зві́здочник] (бот.) «зірочник, *Stellaria* L.», [зві́здочня] (бот.) «педіастр, *Pedicularum granulatum* Ktz.» Мак, [зві́здунка] (зоол.) «астерія, морська зірка, *Asterias*» Ж, [зві́здчатик] (бот.) «мній гострокінцевий, *Mnium cuspidatum* L.» Мак, [зві́здянка] (бот.) «астранція велика, *Astrantia major* L.» Мак, [зві́зда́тий, зві́здовий, зві́здяний, зві́здитися], [пříзві́здок] Нед;— р. болг. зве́зда, бр. зве́зда, др. зве́зда, п. gwiazda, ч. hvězda, слц. hviezda, вл. hwězda, нл. gwězda, м. sweзда, схв. зви́езда, зве́зда, слн. zvězda, стсл. звѣзда;— псл. gvězda; споріднене з лит. žvaigždė, žvaizdė «зірка», лтс. zvāigzne «тс.», прус. svāigstap «сяння, світло, блиск», а також з лит. žvugulys «блиск», лтс. zaiguotiė «блищати», zvīguļot «вблискувати, мерехтити», ос. ævzīst, ævzestæ «срібло» < ст. zvestæ; іє. *g'h̥oi-/*k̥oi-/*k̥oi-;— зв'язок балтійського ž з слов'янським g пояснювали законом дисиміляції спірантів (Meillet Études 178; MSL 9, 374; 13, 243) або припускали можливість контамінації коренів: лит. gaidrūs «світлий, ясний, чистий», gaĩsas «заграва» і *žvaigždė (Ernout — Meillet 4, 762—763); сл. *zvězda порівнюють також з ірл. gead «біла пляма на лобі в коня»; пов'язання з лит. dvazgėti «блищати» (Machek ESJČ 192) вимагає припущення деяких проміжних звукових замінів.— Критенко Вступ 550; Шанский ЭСРЯ II 6, 76; Фасмер — Трубачев II 85—86; Преобр. I 245; Sławski I 384; Brückner 165; Holub — Lyer 200; БЕР 621—622; Skok III 667; Vasmer ZfSlPh 26, 60; Gołab LP 16, 58; Otrębski LP 4, 33; Топоров II 84—85; Абаев ИЭСОЯ I 213; Долгопольский Этимология 1964, 263; Trautmann 373—374; Fraenkel 1324; Pokorny 495; ЭССЯ 7, 181—183.

Додаток 11

Специфіка сучасного дослідження етимології субстратів

Принципи дослідження субстратної лексики використано в працях Ю.Л. Мосенкіса про релікти мови культури кукутень-трипілля в сучасній українській та інших слов'янських мовах [197] (пор. інші праці дослідника з залученням подібного інструментарію: [193; 195; 196; 198]). Для інших рівнів, крім лексичного, ці ж підходи було застосовано у праці Д.І. Переверзева про походження фонетики корейської мови [270].

Прикладом субстратологічного підходу до укладання етимологічних словників української мови є праця Ю.Л. Мосенкіса «Словник трипільської спадщини в українській мові» [193]. Базуючись на розробленнях Г. Шухардта, О.Б. Ткаченка, В.І. Георгієва та ін. про роль субстрату в формуванні словникового складу мови, дослідник уклав словник реліктових лексем, що гіпотетично збереглися у слов'янських мовах від часів їх взаємодії з мовами доіндоєвропейського населення. Серед слів, які віддавна не мають надійної індоєвропейської етимології, у словнику запропоновані паралелі поза індоєвропейським ареалом: переважно зіставлення виходять на догрецький субстрат і картвельські мови (наприклад, *хліб*, *халабуда*, *сокіл* тощо). Значна частина виявленої лексики в давнину, ймовірно, належала до культової сфери. Продуктивний спосіб етимологізації дозволив системно вирішити проблеми слов'янської етимології. Проте й він не є методологічно бездоганним.

Головними аспектами, що недостатньо обґрунтовані з методологічної точки зору, є нерозрізнення ізоглос, спільних а) для мов, що поширені на території колишнього Трипілля та Балкан та б) мов обох цих територій і сучасних балтійських мов. Адже якщо припустити існування балто-слов'янської спільності, підтримане низкою дослідників, то матеріал

балтійських мов допоміг би підтвердити архаїчність певних мовних явищ. Наприклад, у словнику Ю.Л. Мосенкіса не згадане слово *мряка*, що в ЕСУМ не має конкретної етимології (ЕСУМ 3, с. 528). Проте для нього існують паралелі лише в двох індоєвропейських ареалах – балтійському (латвійське *merguot* «мрячить», *terga* «мряка» та давньогрецькому – *βρέχει* «дощить») [388 1, S. 267]. Імовірно, пояснення цієї ізоглоси теж варто шукати за допомогою теорії субстрату.

Серед відзначених у словнику паралелей деякі можуть бути уточнені через залучення іншого мовного матеріалу, передовсім грецького. Так, говорячи про слово *ліс*, варто було б звернути увагу не лише на згадані в словниковій статті слова *ἄσος* «священний гай» та назви *Лесбос*, *Ісса*, але й такі лексеми: давньогр. *λάσιος* «волохатий, зарослий» (уживається в Гомера), *δάσος* «лісистий» та новогр. *δάσος* «ліс». Матеріал новогрецької мови варто залучати в таких зіставленнях у тому разі, якщо він продовжує тенденції давньогрецької мови або дає підстави, щоб класифікувати його як незафіксоване на письмі, але формально цілком природне для давньогрецької мови явище.

У статті *Орь* як більш хистку, хоч і варту уваги паралель ми б додали, поряд із вірм. *erasan* «вуздечка», наведеним у статті, давньогрецьке слово невідомого походження *ούρα* (варіант *ούρρος*) «хвіст».

Загалом же «Словник трипільської спадщини в українській мові» Ю.Л. Мосенкіса пропонує вирішення проблем, які не мають перспектив для розгляду в межах лише індоєвропейського матеріалу. Методологічною інновацією дослідника є застосування до етимологізації загальних назв прийомів, які раніше були часто і плідно апробовані на власних назвах. Топоніми частіше, ніж інші групи лексики, зберігають первинне звучання, і тому їхнє пояснення з точки зору теорії субстрату давно було поширене в українському мовознавстві. Послідовно щодо гідронімії України теорія

субстрату була втілена в дослідженні Ю.Л. Мосенкіса «Проблеми реконструкції мови трипільської культури» [197]. Етимолог виявляє системність зовнішньомовних зв'язків назв багатьох українських річок, об'єднуючи їх у кілька груп (спільні з середземноморським, північно- та південнокавказьким мовним матеріалом) [197, с. 139-184].

Додаток 12

Експеримент 1: Етимологічна прозорість лексики і етимологічна компетенція мовців

Будь-яка наука, починаючи з такої форми знання, як філософія, йде проти загальноприйнятих неусвідомлених стереотипів сприйняття. Для етимології такими стереотипами є народноетимологічні уявлення, які нерідко приховано впливають і на професійних дослідників. Аби виявити, наскільки вони активно функціонують у сучасному середовищі мовців, ми вирішили здійснити мовний експеримент. Адже популяризація етимологічних досліджень і їх суспільний резонанс напряму залежать від міри готовності непідготовленого спеціально читача чи слухача сприймати неочевидні факти, пропоновані етимологічним дослідженням.

Етимологізація слова вимагає від дослідника усвідомлення імпліцитно наявних у самому процесі етимологізації ментальних процесів. Попри високий рівень метамовної рефлексії сьогодні, повністю елімінувати головні психологічні засади сприйняття мовного матеріалу неможливо навіть для дослідника-етимолога. Натомість етимологізація – це одна із надскладних процедур аналізу мовного матеріалу, поки що не доступна для автоматизації на основі комп'ютерної техніки (на відміну від морфологічного аналізу і перекладу): хоча результати етимологічних досліджень можуть бути онаочнені у вигляді бази даних, виробити алгоритм комп'ютерного аналізу етимології, імовірно, ще неможливо.

Отже, єдиним шляхом уточнення вже наявних способі етимологізації є зведення до мінімуму суто психологічного фактору. Для цього необхідно зрозуміти, які саме закономірності сприйняття простежуються, коли мовцям пропонують інтуїтивно визначити етимологічну близькість слів.

Студентам запропоновано 10 пар слів, у яких українському слову відповідає етимологічно споріднене з ним слово іншої індоєвропейської мови, однак це не відомо респондентам. Запитання: Чи є етимологічно спорідненими, на вашу думку, такі пари слів:

- 1 *молоко* – грецьке *амелго* «дою»
- 2 *носань* – латинське Овідій *Назон* «носатий»
- 3 *хто* – грецьке *пойос* «хто»
- 4 *двері* – санскритське *двара* «те саме»
- 5 *хапати* – німецьке *haben* «мати»
- 6 *слово* – грецьке *клеос* «слава»
- 7 *союз* – латинське *кон'юнкція*
- 8 *вовк* – грецьке *люкос* «вовк»
- 9 *мак* – грецьке *мекос* «мак»
- 10 *день* – латиське *дієна* «день»

У підсумку, $K = \Pi/100$, де Π – кількість правильних відповідей ста респондентів. Таким чином визначається відносна прозорість спорідненості на рівні індоєвропейських паралелей. Так само здійснюємо підрахунки для 10 пар української і слов'янської лексики (тут наявні і споріднені, і неспоріднені слова):

- 11 *сіяти* – *сіть*
- 12 *морква* – *морити*
- 13 *пити* – *піч*
- 14 *книга* – *кинути*
- 15 *вода* – *видра*
- 16 *бути* – *набухати*
- 17 *п'ята* – *путаний*
- 18 *перстень* – *просто*
- 19 *лико* – *лик*
- 20 *путь* – *пить*

Ми опитали 72 студенти бакалаврату та магістратури Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка різних філологічних спеціальностей.

Результати ми внесли в таблицю, у якій кожній анкеті відповідав рядок з 20 комірок (по одній для кожного слова), 1 = правильна відповідь, 0 = неправильна, пропуск – без відповіді. По вертикалі в кожному стовбцеві ми визначали етимологічну прозорість кожного слова, а по горизонталі – етимологічну чутливість кожного респондента шляхом підрахунку відсотку правильних відповідей.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	0	0	8
2	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	12
3	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	0	12
4	1	0	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	13
5	1	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	1	0	1	12
6	1	1	1	0	0	1	1	1	0	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	1	12
7	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	1	11
8	1	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	13
9	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	1	16
10	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	16
11	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	10
12	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	1	10
13	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	11
14	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	12
15	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	13
16	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	13
17	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	12
18	1	1	1	0		0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	1	11
19	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	0	1	13
20	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	1	1	1	0	11
21	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	15
22	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	1	13
23	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	11

24	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	9
25	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	1	14
26	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	13
27	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	1	10
28	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	14
29	1	0	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	0	1	12
30	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	11
31	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	1	1	0	1	12
32	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	1	14
33	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	0	1	13
34	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	1	13
35	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	9
36	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	1	12
37	1	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	14
38	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	10
39	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	1	0	1	10
40	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	10
41	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	1	10
42	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	1	14
43	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1	12
44	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	12
45	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	11
46	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	0	1	11
47	1	0	0	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	11
48	1	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	12
49	1	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	15
50	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	11
51	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	1	8
52	0	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	13
53	1	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	0	1	13
54	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	1	8
55	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	14
56	0	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	10
57	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	0	1	0	1	11
58	1	1	1	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	12

59	1	0	1	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	2
60	1	1	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	3
61	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	1	0	1	6
62	0	1	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	2
63	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1
64	0	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0
65	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	0	1	4
66	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1
67	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	0	0	1	1	0	1	0
68	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	0	1	0	1	0
Етимологічна прозорість	47	42	50	20	24	24	30	38	55	55	35	55	60	58	45	12	20	48	9	59	

Коефіцієнт етимологічно прозорості лексики індоєвропейського та праслов'янського походження

- 1) *молоко* – грецьке *амелго* «дою» $47 : 68 = 0,69$
- 2) *носань* – латинське Овідій *Назон* «носатий» $42 : 68 = 0,62$
- 3) *хто* – грецьке *пойос* «хто» $50 : 68 = 0,74$
- 4) *двері* – санскритське *двара* «те саме» $20 : 68 = 0,29$
- 5) *хапати* – німецьке *haben* «мати» $24 : 68 = 0,35$
- 6) *слово* – грецьке *клеос* «слава» $24 : 68 = 0,35$
- 7) *союз* – латинське *кон'юнкція* $30 : 68 = 0,44$
- 8) *вовк* – грецьке *люкос* «вовк» $38 : 68 = 0,56$
- 9) *мак* – грецьке *мекос* «мак» $55 : 68 = 0,81$
- 10) *день* – латинське *дісна* «день» $55 : 68 = 0,81$
- 11) *сіяти* – *сіть* $35 : 68 = 0,51$
- 12) *морква* – *морити* $55 : 68 = 0,81$
- 13) *пити* – *піч* $60 : 68 = 0,88$
- 14) *книга* – *кинути* $58 : 68 = 0,85$
- 15) *вода* – *видра* $45 : 68 = 0,66$
- 16) *бути* – *набухати* $12 : 68 = 0,18$
- 17) *п'ята* – *путаний* $20 : 68 = 0,29$
- 18) *перстень* – *просто* $48 : 68 = 0,71$

19) *лико – лик* $9 : 68 = 0,13$

20) *путь – пить* $59 : 68 = 0,87$

Отже, найбільш прозорими були етимологічні зв'язки чи їх відсутність для таких пар:

88% - 13) *пити – піч*

87% - 20) *пить – путь*

85% - 14) *книга – кинути*

81% - 9) *мак* – грецьке *mekos* «мак» 10) *день* – латиське *дієна* «день»

12) *морква – морити*

74% - 3) *хто* – грецьке *пойос* «хто»

71% - 18) *перстень – просто*

69% - 1) *молоко* – грецьке *амелго* «дою»

66% - 15) *вода – видра*

62% - 2) *носань* – латинське Овідій *Назон* «носатий»

56% - 8) *вовк* – грецьке *люкос* «вовк»

51% - 11) *сіяти – сіть*

44% - 7) *союз* – латинське *кон'юнкція*

35% - 5) *хапати* – німецьке *haben* «мати» б) *слово* – грецьке *клеос*

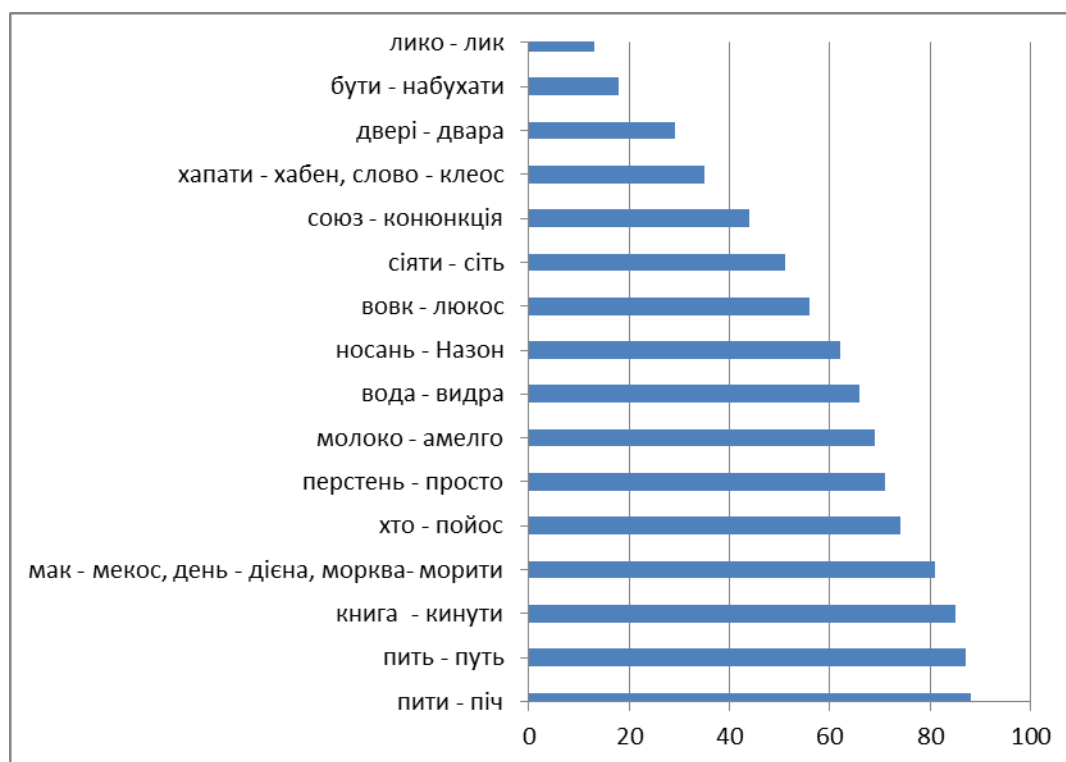
«слава»

29% - 4) *двері* – санскритське *двара* «те саме» 17) *п'ята* – *путаний*

18% - 16) *бути* – *набухати*

13% - 19) *лико – лик*

Діаграма

Помічається тенденція: найекспліцитнішим для респондентів є відсутність спорідненості лексем на рівні української і праслов'янської лексики у тому разі, якщо їх фонетична форма дещо відрізняється, а значення належать до різних семантичних сфер (*книга – кинути, перстень – просто*). З іншого ж боку, за наявності фонетичної подібності і бодай найменшої змоги семантичного зближення лексем респонденти були схильні приписувати такій парі слів етимологічну спорідненість, навіть якщо насправді її не було (*лик – лико, сіяти – сіль*). Саме цей механізм покладений в основу народної етимології. Однак в фольклорному мисленні семантична близькість не була обов'язковою для зближення понять: для їх зближення вигадувався спеціальний міф чи легенда. На сучасному етапі (особливо ж у середовищі людей з мінімальною філологічною підготовкою) цей механізм уже значно послаблено раціональним і науковим мисленням, про що й свідчить статистика.

На рівні етимологічно споріднених слів, що пов'язані на індоєвропейському рівні, для респондентів очевидними були зв'язки тільки тих слів, що не зазнали значних фонетичних перетворень, і саме тому більшість безпомилково визначила спорідненість *день* і лит. *diena*, *мак* і гр. *mekos*. Натомість за наявності мінімальних фонетичних модифікацій (фонетичні відповідності між різними звуками) спорідненість для респондентів повністю втрачає очевидність, і спорідненість слів *ханапи* – німецьке *haben* «мати» чи *слово* – грецьке *клеос* «слава» правильно відчули тільки 35% респондентів. Спорідненість слів, що фонетично розійшлися, однак зберегли деякі «опорні» звуки, визначається респондентами в 50-60% випадків (*вовк* – *люкос*, *молоко* – *амелго* тощо). В сумі все це свідчить, що спорідненість слів на глибших від праслов'янського рівнях стрімко втрачає очевидність для респондентів і може бути визначена тільки з певною підготовкою. Однак, крім цього, статистично показані закономірності ще й наводять на думку, що нерозуміння особливостей етимологічного дослідження, базованого на фонетичних відповідностях позірно різних звуків, закладені в особливостях сприйняття мовцями слів. Саме це призводить до великої популярності псевдонаукових етимологій в широких читацьких масах, у той час як наукова етимологія залишається, здебільшого, доступна лише вузькому колу фахівців.

Етимологічна компетенція респондентів

Використовуючи горизонтальні рядки нашої підсумкової таблиці, ми визначимо ступінь етимологічної чутливості респондентів.

$$EK = Pr. / 20,$$

де *Pr.* – кількість правильно вказаних етимологічних зав'язків чи їх відсутності для 20 пар лексем.

Тільки 1 із 68 (1,4%) респондентів мають рівень $EK = 0,3$.

- 3 із 68 (4,4%) мають рівень ЕК = 0,4.
- 2 із 68 (3%) мають рівень ЕК = 0,45.
- 11 із 68 (16%) мають рівень ЕК = 0,5.
- 12 із 68 (17,6%) мають рівень ЕК = 0,55.
- 15 із 68 (22%) мають рівень ЕК = 0,6.
- 13 із 68 (19%) мають рівень ЕК = 0,65.
- 7 із 68 (10%) мають рівень ЕК = 0,7.
- 2 із 68 (3%) мають рівень ЕК = 0,75.
- 2 із 68 (3%) мають рівень ЕК = 0,8.

Отже, здебільшого доволі високий (середній і вище середньої) рівень етимологічної компетенції респондентів можна пояснити, що всі вони – студенти-філологи, хоч і більшість із них – першокурсники.

Отже, на основі проведеного експерименту можна зробити такі

ВИСНОВКИ.

Хоч і в помірній формі, однак принципи народної етимології продовжують діяти в свідомості мовців при необхідності встановити етимологічний зв'язок між словами.

Унаслідок цього відсутність очевидної фонетичної подібності між словами примушує респондентів вважати такі словесні фари радше неспорідненими, ніж спорідненими. При чому навіть ідентичне значення не наводить мовців на думку про можливу спорідненість.

З іншого боку, наявність фонетичної подібності для респондентів слугує для мовців приводом для пошуків семантичної близькості неспоріднених слів. Тому її так широко використовують у ЗМІ тощо.

Вище сказане свідчить, що народна етимологія як явище мовної рефлексії залишається для мовців більш переконливою. Це свідчить про необхідність популяризації здобутків етимології серед читацького і слухацького загалу, впровадження елементів етимології в шкільні програми,

висвітлення питань етимології в художніх і науково-популярних творах, створення радіо- і телепередач тощо. В іншому разі ненаукові роздуми, що дискредитують етимологію, будуть визначати в суспільній свідомості імагологію лінгвістики і гуманітарних наук узагалі.

Додаток 13

Експеримент 2: Самостійне формування респондентами пар етимологічно споріднених слів

Другий експеримент мав на меті перевірити результати першого. Респондентам (студентам першого курсу філологічних спеціальностей) було запропоновано дві серії по десять слів у кожній і поставлено завдання знайти кожному слову першої серії етимологічний відповідник серед слів другої серії.

Перша серія:

ключ

ніч

брова

кора

корабель

чари

лелека

вино

попадя

цар

Друга серія:

1) литовське *карна* «лико»

2) грецьке *клеїс* «ключ»

3) грецьке *кесар* «цезар»

4) грецьке *офрюс* «брова»

5) грецьке *караві* «корабель»

6) грецьке *лелекі* «лелека»

7) грецьке *(в)ойнос* «вино»

8) латинське *кармен* «пісня, чари»

9) грецьке *нюкс* «ніч»

10) грецьке *пападья* «попадя»

Правильними (згідно з ЕСУМ) є такі поєднання:

ключ – 2) грецьке *клеїс* «ключ»

ніч – 9) грецьке *нюкс* «ніч»

брова – 4) грецьке *офрюс* «брова»

кора – 1) литовське *карна* «лико»

корабель – 5) грецьке *караві* «корабель»

чари – 8) латинське *кармен* «пісня, чари»

лелека – 6) грецьке *лелекі* «лелека»

вино – 7) грецьке *(в)ойнос* «вино»

попадя – 10) грецьке *пападья* «попадя»

цар – 3) грецьке *кесар* «цезар»

Із зібраних 22 анкет 13 (59%) були з усіма правильними відповідями, а 9 (41%) – щонайменше з двома неправильними або відсутніми. Очевидно, що близькість семантики слів була керівним чинником, який дозволив респондентам правильно визначити пари споріднених слів.

Кількість анкет із відсутніми чи хибними зіставленнями слів із двох серій розподіляється наступним чином:

ключ – 5

ніч – 2

брова – 8

кора – 3

корабель – 3

чари – 6

лелека – 2

вино – 3

попадя – 0

цар – 0

Тобто найбільш проблемним для визначення були такі пари:

брова – 4) грецьке *офрюс* «брова» (8 анкет = 88% анкет з неповними чи неправильними відповідями);

чари – 8) латинське *кармен* «пісня, чари» (6 анкет = 66% анкет з неповними чи неправильними відповідями).

Така закономірність відповідає результатам першого експерименту: найбільш непрозорими для респондентів виявилися ті пари, у яких у різних індоєвропейським мовах відбулися фонетичні пересуви. І навіть семантична близькість не компенсувала відсутність значної фонетичної подібності.

З іншого ж боку, пари

лелека – 6) грецьке *лелекі* «лелека»

цар – 3) грецьке *кесар* «цезар»

Навіть у тих анкетах, у яких не всі пари були зазначені правильно, не викликали жодних проблем (перша пара – через значну фонетичну подібність, а друга, імовірно, через значну впізнаваність унаслідок згадок навіть у шкільному курсі історії).

Отож, другий експеримент підтвердив головний висновок першого: для респондентів головним залишається принцип фонетичної подібності, і навіть у тих випадках, де семантична близькість не викликає сумніву (*брова* – *офрюс*), позірна фонетична невідповідність заважала респондентам знайти відповідність (вона була не зазначена в 35% від загальної кількості анкет).